

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)

Doornmalen, A.G.J. van; Doornmalen A.G.J. van

Citation

Doornmalen, A. G. J. van. (2017, October 12). *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/56323> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Doornmalen A.G.J. van

Title: De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca.1400)

Date: 2017-10-12

3 De Herlaars, het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen

3.1 *Het politieke landschap, Taxandrië de 11de - 13de eeuw.*

Hierboven is een beeld geschetst van de positie van de adel, de *nobiles*, ten opzichte van de landsheren met wie de Herlaars op enig moment van doen hadden. Geen enkele auteur rekent de Herlaars tot de landsheerlijke adel, klaarblijkelijk behoorden de Herlaars daar niet toe. Hoe zijn de heren van Herlaar, maar ook die van Kuyc, van Horne, van Altena, van Boxtel, enz. binnen de ontwikkelingen tot de 14de eeuw dan te plaatsen? Zij bezaten over een gezagsgebied de hoge jurisdictie, vaak over verschillende allodiale heerlijkheden welke verspreid lagen over een groot gebied. De politieke macht die zij bezaten stoorde zich aanvankelijk niet aan de landsheerlijke territoria. Zij onderhielden weliswaar banden met de landsheerlijke vorsten, maar dat waren geen knellende opgelegde feodale banden. Vanaf de 13de eeuw werd hun macht echter geleidelijk wel overvleugeld en gekaderd door die van de landsheren.

Bijsterveld stelt in het artikel ‘machts- en territoriumvorming: van Karolingische kernregio tot territoriale lappendeken, 900-1200’ dat de territoriale indeling lang dynamisch was en in de middeleeuwen nog niet bestond uit vast omschreven grenzen.¹³² Het machtsbereik van een heer was het structurerende element, een gedefinieerd territorium bestond nog niet. Door de persoonlijk gebonden gezagsgebieden was er sprake van een ingewikkelde en flexibele machtsconstellatie waarbinnen verscheidene aristocraten op basis van eigen (grond)bezit een machtsbereik en een sociaalpolitieke actieradius wisten op te bouwen en trachtten te verdedigen. Dat maakt ook dat gezagsgebieden konden opkomen en verdwijnen. De politieke geografie was uiterst grillig en beweeglijk en bestond uit continue wisselende sociaal-politieke verhoudingen.¹³³ De vorming van machtsgebieden die uiteindelijk als gewesten, landsheerlijke territoria of heerlijkheden bekend zijn, berust dus op een dynamisch proces. Het was de uitkomst van zowel toeval als bewuste strategieën van een aristocratie die voortdurend streefde naar uitbreiding en bestendiging van bezit, macht en prestige. De sociale en familiale context waarin machts- en territoriumvorming plaatsvonden is voor het bestuderen daarvan dan ook van belang.¹³⁴ Echter de veelheid van bezitters en machthebbers in dit gebied maakt het onmogelijk voor ieder van hen dat proces te beschrijven.

Over de herkomst van de Herlaars valt feitelijk weinig te zeggen. De eerste vermelding van de naam ‘Van Herlaar’ dateert uit het vierde kwart van de 11de eeuw. In die tijd behoorde de locatie Herlaar tot het moeilijk te begrenzen gebied van Taxandrië. Grofweg bestreek dat een groot deel van de huidige provincies Noord-Brabant en (Belgisch) Limburg.¹³⁵ Er is wat bezit en macht in Taxandrië vóór de 11de eeuw betreft veel onduidelijk. Vanaf de 8ste eeuw hebben vooral verschillende uitheemse abdijen in Taxandrië een omvangrijk grondbezit verworven, daarentegen was koningsgoed er schaars. De vroegste vermeldingen van aristocraten, grootgrondbezitters, en hun domeinen in dit gebied zijn die in schenkingen. De overdrachten van goederen en rechten betreffen vooral Luikse kerkelijke instellingen. Die verwierven mede daardoor een omvangrijk bezit in Taxandrië. Het is met name dat bezit dat Steurs beschrijft in zijn studie *Naissance d'une*

¹³² Bijsterveld 2015, 207-240. Hoewel het artikel Limburg betreft is de beschrijving algemeen voor de Nederlanden van toepassing.

¹³³ Bijsterveld 2015, 207-209.

¹³⁴ Bijsterveld 2015, 207-209.

¹³⁵ Zie voor Taxandrië, Aarts 1992, 11 e.v.; Bijsterveld & Guillardian 2004, 47 e.v. Voor Taxandrië wordt vaak Texandrië of Toxandrië geschreven, de eerste vermelding is echter ‘in comitatu Tassandrio’.

*région. Aux origines de la Mairie de Bois-Le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles.*¹³⁶ Uit de relatief goed bewaarde archieven van kloosters en andere grootgrondbezitters kan gemakkelijk de indruk ontstaan dat het grootgrondbezit overheersend was en dat alle boeren onderhorig waren aan een heer of een abt. Er waren volgens Kappelhof echter ook allodiale grondbezitters maar, zo meent hij, die vallen in de bronnen nauwelijks op.¹³⁷ Uit de oorkonden die de regio van Herlaar betreffen,¹³⁸ valt op te maken dat het gedoneerde bezit voordien tot dat van voorafgaande generaties van de schenker behoorde. De bezitsgeschiedenis is echter pas te rekenen vanaf het begin van de kolonisatie van dit gebied, dat wil zeggen tweede helft 6de eeuw.

De regio kende waarschijnlijk geen eigen leidende elite die verbonden was met aristocratische groepen of netwerken van boven-regionaal belang of met de koninklijke familie.¹³⁹ In die tijd werd het gezag vermoedelijk uitgeoefend door verschillende graven, waarbij het ambt nog niet erfelijk was. Of die graven hun positie dankten aan de keizer of aan eigenmachtig optreden is niet te zeggen. Bijsterveld & Guilardian veronderstellen dat keizer Otto II rond 980 een omvangrijk erfdeel aan grondbezit, rechten en kerkelijke rechten in Taxandrië aan de bisschop van Luik geschonken had om een tegenwicht te vormen tegen de bijna autonome macht van de graven.¹⁴⁰ De bisschop kreeg voor het gebied Taxandrië echter geen formele verlening van wereldlijke macht. De Luikse bisschop was overigens niet de enige kerkvorst met gezag in Taxandrië, ook die van Keulen en van Utrecht hadden er al dan niet al vroeg grootgrondbezit en rechten.¹⁴¹ Hoe ver de wereldlijke macht van die bisschoppen reikte is niet te zeggen, daarover verschillen historici van mening.¹⁴² Maar behalve bisschoppen kreeg ook een inheemse regionale aristocratie eigen machtsposities in handen. Dat was mede mogelijk doordat na het Concordaat van Worms (23-09-1122) de rijksbisschoppen, dus ook die van Luik, veel van hun wereldlijke macht verloren. Van die elite wordt vóór 1100 weinig vernomen, maar uit de bronnen blijkt dat zij in de 12de eeuw haar bezit en gezag al stevig gevestigd had.

Het staat niet vast waar de lokale aristocraten in het gebied vandaan kwamen. De huidige opvatting is dat zij oorspronkelijk uit Taxandrië afkomstig waren.¹⁴³ Volgens Kappelhof werd die elite gevormd uit oorspronkelijk 'grotere boeren' die burchten stichtten en bescherming tegen betaling afdwongen aan de boeren in de omgeving.¹⁴⁴ Dat verdient echter nuancering. Dat de lokale aristocraten tot de grootgrondbezitters behoorden, en daarmee tot de aanzienlijken is waar. Zij noemden zich zoals Van Herlaar naar hun machtsbasis. In deze optiek bestond de latere adel dus niet uit een uitheemse maar inheemse elite die lokale macht verwierf. In de 12de-eeuwse bronnen verschijnen genoemde heren onder de noemer *nobiles*.¹⁴⁵ Zij waren verbonden door verwantschap en onderhielden connecties met edelen in het Midden-Nederlands rivierengebied, het Rijnland en andere delen van Neder-Lotharingen. Uit bronnen blijkt ook dat deze lokale/regionale machthebbers aanvankelijk ook aan de bisschoppelijke hoven van Luik en Utrecht vertoefden, en incidenteel ook aan het keizerlijke hof wanneer dat zich bijvoorbeeld in Maastricht ophield.¹⁴⁶

¹³⁶ Steurs 1993.

¹³⁷ Kappelhof 1995b, 85.

¹³⁸ Zie bijvoorbeeld OBNB I, nr. 2 (eind 698-eind 699); nr. 10 (9-10-773 / 8-10-774); nr. 15 (28-01-815 / 27-01-816); nr. 17 (815-850?).

¹³⁹ Bijsterveld & Guilardian 2004, 47.

¹⁴⁰ Bijsterveld & Guilardian 2004, 48.

¹⁴¹ Aarts 1992, 11-20.

¹⁴² Aarts 1992, 8-42; Bijsterveld 2002, 67-77; Asseldonk 2002, 5-15.

¹⁴³ Theuws 2004, 32. Er zijn ook argumenten die wijzen op een afkomst uit meer zuidelijke streken.

¹⁴⁴ Kappelhof 2015, 9.

¹⁴⁵ Kappelhof maakt een vergissing als hij stelt dat zij zich *nobilis noemden* (Kappelhof 2015, 9). Zij hadden vermogen en gedroegen zich als aanzienlijken en kregen daardoor van de buitenwereld dat predicaat.

¹⁴⁶ Bijsterveld & Guilardian 2004, 48.

Om een goed beeld te krijgen van de machtspositie van de regionale adellijke geslachten en de betekenis van hun (grond)bezit voor de machtsopbouw van deze families is verdieping nodig.¹⁴⁷ Helaas is moeilijk te achterhalen waarop die onafhankelijke, quasi-landsheerlijke positie, van die regionale aristocratie was gestoeld. Te denken valt aan allerlei combinaties van het bezit van grote domeinen met grondheerlijke macht over horige boeren, of van voogdijrechten die namens kerken en kloosters werden uitgeoefend, van de vestiging van ‘banale heerschappij’ waarbij lokale heren al dan niet eigenmachtig ‘publieke’ (dat wil zeggen, koninklijke of grafelijke) rechten gingen uitoefenen, of van de regelrechte usurpatie van koninklijke prerogatieven zoals tol- en marktrechten. Bij langdurige afwezigheid van dwingende koninklijke (of grafelijke) macht konden dergelijke factoren in alle mogelijke combinaties de basis vormen voor de ontwikkeling van territoriale heerlijkheden. Geen van de lokale heren was echter in staat het tot endogene staatsvorming te brengen. De landsheerlijke evolutie van uitbreiding van macht en gebied, waarbij centralisatie van en door een bestuursapparaat een beduidende rol vervulde, wisten de lokale heren vanuit hun kerndomein niet te evenaren. Ze waren lang in staat de landsheerlijke centralisatie te ontwijken, maar moesten zich uiteindelijk daar toch aan onderwerpen. Dan zijn wel enkele eeuwen voorbij.

Door de economische opgang in de 12de eeuw werd de streek aantrekkelijker voor machthebbers van een zwaarder kaliber. De graven van Gelre en de hertogen van Brabant kregen daardoor interesse in dit gebied. De bisschoppen van Utrecht en Luik kwamen aan ‘de zijlijn’ te staan.¹⁴⁸ Over de politieke rol van de kerkvorsten (de bisschoppen van Keulen, Utrecht en Luik) en de landsheren in het gebied valt echter moeilijk iets te zeggen. De bronnen vermelden in hoofdlijnen bepaalde rechten, en dus macht, maar geven geen beeld van die macht zelf. Vanaf de 13de eeuw probeerden de grote landsheren, de hertogen van Brabant, de graven (later hertogen) van Gelre en de graven van Holland, de autonome heerlijkheden in te lijven. Soms ging dit goedschiks (bijvoorbeeld via de feodale constructie van de *fief de reprise* waarbij een heer bezit opdroeg) soms ook kwaadschiks (via regelrechte verovering). De heren van Rode (St. Oedenrode) waren in de 12de eeuw vermoedelijk al een eind op weg om hun grafelijk gezag uit te breiden, toch was het hertog Hendrik I van Brabant die tussen 1195 en 1235 het grootste deel van de Kempen aan zijn gezag wist te onderwerpen. Daar moet bij opgemerkt worden dat tot 1203 de graaf van Gelre in dat gebied juist alle macht bezat. Hij verloor toen de strijd tegen de hertog en moest veel prijsgeven waaronder zijn rechten op de Kempen.¹⁴⁹ Hoe en wanneer de Gelderse graaf de Kempen in bezit kreeg is niet helemaal duidelijk.

Ook de lokale adel werd langzamerhand goeddeels uitgeschakeld. Verscheidene families verdwenen zelfs helemaal van het toneel. De hertog van Brabant voerde ook een economische machtspolitiek: door nabij bestaande nederzettingen nieuwe steden te stichten gaf hij de ontluikende markteconomie een steuntje in de rug. Er kan daarvoor gewezen worden naar het ontstaan van steden als Oisterwijk, Eindhoven en Helmond, en natuurlijk ‘s-Hertogenbosch. Niet alle stichtingen hadden overigens succes: zo bleven Oerle en St. Oedenrode agrarische nederzettingen. In de 12de eeuw verwierf de hertog van Brabant ook door veldheerschap en diplomatie macht in dit gebied. Een factor van belang voor diens staatsvorming was dat kloosters al gegoed waren in het gebied. De graaf van Leuven, later hertog van Brabant, kreeg van de keizer de voogdij over alle abdijen in zijn gebied (1138 – 1146) en wist daardoor zijn machtsgebied stevig uit te breiden. Daarnaast verwierf hij aanzienlijke gebieden aan de noordzijde van zijn territorium, zoals de Kempen, door huwelijken en oorlogen tegen de graven van Holland en Gelre. Steurs stelt dan ook vast dat de hertog Brabant ‘veroverde’.¹⁵⁰ De hertog wist zijn macht te versterken en te consolideren door de feodo-

¹⁴⁷ Bijsterveld 1995, 1083.

¹⁴⁸ Kappelhof 2015, 9.

¹⁴⁹ OBNB I, nr. 98 (ca. 01-10-1203), nr. 99 (na 01-10-1203).

¹⁵⁰ Steurs 1993, 293 e.v.; Steurs 2004, 66.

vazallitische banden strakker aan te halen of edelen daar in te drukken.¹⁵¹ Hij schuwde niet, zie de door Aarts beschreven ontwikkelingen in Vught nabij Herlaar, daartoe dwang te gebruiken.¹⁵² Bezat hij vóór 1200 slechts enkele goederen en rechten in het gebied, waaronder de nieuwe stad 's-Hertogenbosch, nog in de periode van Hendrik I (1183-1235) kwam dat vrijwel helemaal in zijn handen.

De macht van de hertog werd tot in de 14de eeuw door de landsheren van Gelre en Holland aan de noordelijke grens, grofweg de Maas, nog volop betwist, de lokale adel zoals de heren van Vught, Tilburg, Helmond en Rode delfden het onderspit al (veel) eerder. Zij verkochten, al dan niet gedwongen, hun bezit en verdwenen van het toneel.¹⁵³ Er waren echter uitzonderingen, zo erkenden de heren van Boxtel, Empel-Meerwijk, Heeswijk, St. Michielsgestel (Herlaar) en Waalre pas in de 14de of 15de eeuw de hertog als leenheer.¹⁵⁴

3.2 De vroegste vermeldingen (1079-1218)

Het onderzoek naar het maatschappelijk vermogen van de Herlaars begint met dat van de voorouders, daar ligt immers de bron. De vroegste vermeldingen dateren uit het laatste kwartaal van de 11de eeuw. Tot 1218 zijn de vermeldingen van de naam Herlaar willekeurig verspreid over tijd en plaats, er valt geen samenhang in te ontdekken. Dat verandert na 1218, dan neemt het aantal oorkonden toe die de Herlaars zelf uitvaardigden en verschijnen ook concrete gegevens over de filiatie. Vanaf dat moment is de erfelijke opvolging duidelijk.

Tabel 1: Overzicht van vermeldingen van 'Dirk van Herlaar' (1079-1218)

Vermelding	Vermelding als	Plaats	Jaartal	Bron
Theodricus de Herlar	-	Orthen	1079-1085	OBNB I, nr. 32
Teodericum de Herlár	-	Aken	1087	MGH-DD H-IV, nr. 394
Theoderico de Herlar	-	Aalburg	1108	OBHZ I, nr. 95
Theoderico de Harlere	<i>Liber</i>	Oostbroek	1133	OBSU I, nr. 316
Theodericus de Herlai	<i>liber homo</i>	Antwerpen	1140	Bormans & Schoolmeesters (eds.) 1893, nr. xxxix
Theodericus de Hirlar	<i>Nobilis</i>	Antwerpen	1167	Goetschalckx (ed.) 1909, nr. 20
T(theoderico)de Herlarh	<i>dominus</i>	Postel	1173	OBNB I, nr. 69
Theoderici de Herlar	<i>honorabilis vir</i>	Berne	1196	OBNB I, nr. 85
Theodericus de Herlaer	-	Tilburg	1214	OBNB I, nr. 111
Theodoricus de Herlare	-	Damietta (Egypte)	1218	Lacomblet (ed.) 1846, nr. 72

Er zijn slechts tien noteringen te vinden (tab. 1), maar die leveren al wel enkele belangrijke gegevens op. Essentieel voor het plaatsen van de latere generaties in de sociale hiërarchie en het verklaren van het maatschappelijk vermogen dat de Herlaars bezaten, is dat zij in de 12de-eeuwse bronnen eerst genoemd

¹⁵¹ Van Ermen 1989, 748.

¹⁵² Aarts 1992, 32-33.

¹⁵³ Kappelhof 2015, 20.

¹⁵⁴ Van Asseldonk 2002, 56-57.

staan onder de *liberi* (vrijen) later als *nobiles* (edelen). De standsaanduiding ‘vrij’ verwijst naar een juridische status, het begrip ‘edele’ verwijst naar een maatschappelijke positie van vrije mannen of vrouwen op basis van afkomst, levenswijze en bezit. Dat was een predicaat dat de buitenwereld aan iemand gaf.¹⁵⁵ De grens daartussen was overigens betrekkelijk. Volgens Groten namen de eisen om tot de adel gerekend te worden in de 12de eeuw toe.¹⁵⁶

Alle vroege vermeldingen betreffen een *Dirk van Herlaar*.¹⁵⁷ Binnen de maatschappelijke geleding van de *nobiles* was het een gebruikelijke conventie om gedurende verschillende generaties een beperkt aantal voornamen te hanteren. Het traditioneel herhalen van een voornaam binnen een familie geldt als een teken van saamhorigheid en familiebewustzijn.¹⁵⁸ De voornaam Dirk itereerde van vader op (oudste?) zoon, het is een *leading name*.¹⁵⁹ De Herlaars hanteerden een algemeen voorkomende naam. Dat sluit aan op een aantal onderzoeken waaruit blijkt dat het aantal roepnamen in die tijd beperkt was.¹⁶⁰ Doordat de naam Dirk erg algemeen is, zijn er geen specifieke genealogische lijnen of verwantschappen met gelieerde geslachten te herleiden. De voornaam biedt evenmin zicht op opeenvolgende generaties. Het gegeven dat de vroege vermeldingen veelal die van een Herlaar als getuige betreffen, niet als oorkonder, beperken de mogelijkheden voor het reconstrueren van de filiatie eveneens. In de getuigenlijsten staan zelden gegevens over bloed- of aanverwantschap en/of *kinship roles* opgenomen. Verwantschap tussen de verschillende Herlaars lijkt evident, maar het indelen naar generaties is niet mogelijk. Hoewel de namen in de bronnen dezelfde zijn moet daarnaast rekening gehouden worden met het feit dat daarmee niet per definitie gezegd is dat die verwijzen naar één geslacht.¹⁶¹ In alle opzichten is daarom het noemen van een zoon van Dirk van Herlaar, genaamd Poppo, in een schenkingsoorkonde (1079-1085) uitzonderlijk.¹⁶² Hoewel de vroege bronnen weinig gegevens bieden voor het reconstrueren van de filiatie/generaties, geven ze door het optreden als getuige voor de oorkonder, samen met andere zorgvuldig geselecteerde personen, wel een indruk van het sociale netwerk waarin zij als *nobiles* opereerden. In een omstreeks 1173 door de norbertijnen van Postel opgemaakte notitie is een oorkonde opgenomen, letterlijk overgeschreven, waarin een Dirk van Herlaar afstand doet van rechten die hij aan de norbertijnen schenkt.¹⁶³ In die schenkingsoorkonde staan behoudens de namen van zes getuigen en drie van zijn *ministerialen* ook die van Dirks moeder, Udehilt, en de echtgenoot (*vir eius*) van zijn zuster ‘Florentius de VVorne’ vermeld.¹⁶⁴

¹⁵⁵ Groten 2014, 191, 207. ‘Adelsrang wurde durch Selbstzuschreibung beansprucht und durch Fremdzuschreibung anerkannt.’

¹⁵⁶ Groten 2014, 207.

¹⁵⁷ De naam Dirk is een afgeleide van ‘Theoderic’. Die naam staat in allerlei vormen en Latijnse vervoegingen genoteerd. In dit onderzoek wordt de naam Dirk gehanteerd. In een citaat is de oorspronkelijke schrijfwijze overgenomen.

¹⁵⁸ Zie § 2.2.

¹⁵⁹ Zie voor *leading names* bijvoorbeeld de studie van Somers over namen in Vlaanderen (Somers 2007, 47-94). De *leading names* komen bij de adel in gebruik vanaf het moment dat zij zich gaan vernoemen naar het bezit.

¹⁶⁰ Janse 2001, 239-244. Dat het aantal roepnamen in die tijd beperkt was blijkt onder andere uit het onderzoek van Hoppenbrouwers 1992 (Land van Heusden en Altena, 14de -15de eeuw) en dat van Somers 2007 (Vlaanderen, 12de eeuw).

¹⁶¹ Hoppenbrouwers 1992, 93, 135.

¹⁶² OBNB I, nr. 32 (27-04-1076 / 14-04-1099).

¹⁶³ OBNB I, nr. 69 (<1173?>).

¹⁶⁴ Het begrip *vir eius*, letterlijk ‘haar man’, verwijst niet per definitie naar echtgenoot, het kan ook verwijzen naar een leenman. Gezien de status van Van Voorne is dat hier niet waarschijnlijk. Ook Bijsterveld die een uitvoerige studie van deze bron heeft gemaakt, noemt Floris van Voorne de echtgenoot van Dirks zuster (Bijsterveld 2007, 95 noot 40). Zie ook, Steurs 1993, 122.

3.2.1 Dirk van Herlaar (1079-1087)

De vroegste vermelding van de naam Van Herlaar dateert uit de ambtsperiode van bisschop Koenraad van Utrecht (1076-1099).¹⁶⁵ In een lijst van getuigen staan de namen van ‘Theodricus de Herlar’ en zijn zoon Poppo genoteerd. Zij waren getuigen toen gravin Adelheid een domein in Orthen aan de Utrechtse bisschop en de St. Maartenskerk in Utrecht schonk. In ruil daarvoor ontving zij twee *curtes* bij Tiel als leen. De lijst van getuigen betreft heren uit de omgeving van Orthen en Tiel waaronder, naast de Herlaars, Van Malsen, Van Meerheim, Van Empel, Van Druten, Van Batenburg, Van Oyen, Van Gemert en Van Boxtel. Janssen heeft met archeologische vondsten aangetoond dat het gedeelte van het betreffende domein, waar later ’s-Hertogenbosch zou verrijzen, pas in de 12de eeuw werd ontgonnen. Vermoedelijk was de ontginning de hertog van Brabant, die er eind 12de eeuw (1184/1195) een nieuwe stad, een *novum oppidum*, stichtte: ’s-Hertogenbosch.¹⁶⁶

De schenkingsoorkonde van Adelheid is voor historici onderwerp van discussie. Het meningsverschil betreft de persoon van de schenkster, Adelheid, en haar echtgenoot, Heinricus. Wie zijn zij? Doordat er geen exacte datum van uitgifte van de oorkonde is, wijzigt de datering van de oorkonde al naar gelang het gezichtspunt op die personen. Camps, die in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* de datering van de oorkonde algemeen houdt in het episcopaat van de oorkonder bisschop Koenraad, stelt dat Adelheid en Heinricus geen bekende personen zijn.¹⁶⁷ Hij krijgt voor die mening de steun van Kuijer.¹⁶⁸ Maar met die visie zijn Steurs en Aarts het allermint eens. Zij stellen dat Camps (veel) te strikt is in zijn diplomatische kritiek. Beiden zijn van mening dat de namen in de oorkonde verwijzen naar graaf Hendrik II, graaf van Leuven (1063-1079) en diens vrouw Adela (?? < 1086).¹⁶⁹ Met die aanname is de bron nauwkeuriger te dateren. Omdat in de oorkonde een voogd voor Adelheid optreedt en het sterfjaar van Hendrik van Leuven bekend is (1079), kan de datering van de akte geplaatst worden ná dat jaar. Het jaartal van overlijden van Adela is ook bekend, zij stierf waarschijnlijk in 1084 of 1085.¹⁷⁰ De datering van de oorkonde komt dan uit op de periode 1079-1085.¹⁷¹ Dat was precies de periode waarin edelen de naam van hun belangrijkste allodiale bezit als toenaam gingen gebruiken.¹⁷² Het is dus niet zo vreemd dat in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I, De meierij van ‘s-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* deze oorkonde de eerste is waarin de getuigen met hun achternaam genoemd staan. Wat dat betreft is er dan ook geen reden te twifelen aan de lijst van de getuigen, ook al doet Pijnacker-Hordijk dat wel, zij het niet overtuigend.¹⁷³

¹⁶⁵ OBNB I, nr. 32 (27-04-1076 / 14-04-1099).

¹⁶⁶ Janssen 2007, 99-100. Janssen onderschrijft de mening van Van Asseldonk (Van Asseldonk 2002, 477) die op basis van cijzen concludeert dat het domein Orthen oorspronkelijk uit twee verschillende delen bestond. Het eerste deel betrof het door Adelheid in de periode 1079-1085 geschonken domein, het tweede was een gift van de aartsbisschop van Keulen in 1114-1120. (OBNB I, nr. 36 (1114 / 29-02-1120). De term *oppidum* verwijst naar een nederzetting onder bescherming van de landsheerlijke macht die als afzonderlijke rechtsgemeenschap werd beschouwd (Van Herwaarden (e.a.) 1996, 22).

¹⁶⁷ OBNB I, nr. 32 (27-04-1076 / 14-04-1099); Camps 1995, 15.

¹⁶⁸ Kuijer 2000, 29.

¹⁶⁹ Aarts 1992, 19-21; Steurs 1993, 68. In de oorkonde wordt ook de vader van Adelheid genoemd, Everhard. Adela, de vrouw van Hendrik van Leuven was een dochter van graaf Everhard van Teisterbant.

¹⁷⁰ Verleyen 1981, 3-8.

¹⁷¹ Janssen 2007, 100 noot 29.

¹⁷² Zie § 2.3.

¹⁷³ Pijnacker-Hordijk 1902, 20 noot 7. Van de oorkonde is het origineel niet voorhanden. Door het noemen van de getuigen met hun toenames en het feit dat het een groot aantal (22) getuigen betreft, twijfelt Pijnacker-Hordijk aan de betrouwbaarheid van de getuigenlijst. Hij oppert dat de getuigen mogelijk later zijn toegevoegd. De fundering voor de opvatting van Pijnacker-Hordijk is echter mager. Hij komt tot zijn mening doordat hij de getuigenlijst van deze oorkonde met die van een andere oorkonde, welke gedateerd wordt vóór 1050, vergelijkt. In die oorkonde van vóór 1050, een *falsum*, is (ook) een lange lijst van getuigen met naam en toenaam opgenomen. Pijnacker-Hordijk acht het daarom ‘geenszins onwaarschijnlijk’ dat ook de lijst van getuigen van de

Camps, die diplomatisch zorgvuldig te werk gaat, heeft met de getuigenlijst geen moeite en gebruikt die zelfs om aan te tonen dat de schenking een domein in Orthen betreft.¹⁷⁴

Voogd voor de kerk van Echt

In een akte uit 1087 staat een ‘Teodericum de Herlar’ centraal.¹⁷⁵ De akte betreft een oordeel over een kwestie in Echt (nabij Sittard) en werd vervaardigd tijdens een koninklijke hofdag. Het hof kwam bijeen vóór 30 mei 1087, de dag waarop keizer Hendrik IV (1056-1106) zijn zoon Koenraad (1087-1101) in Aken tot koning kroonde.¹⁷⁶ Dirk van Herlaar was niet de oorkonder noch een getuige, hij vervulde een hoofdrol. Als voogd (*advocatus*) van de kerk te Echt beschuldigde hij onder ede Gerard van Wassenberg (1082-1129), de latere graaf van Gelre, van diefstal. Die had zich volgens Dirk van Herlaar onrechtmatig de inkomsten van de kerk toegeëigend. Die behoorden aan het kapittel van Sint-Servaas toe. Een jaar eerder had Gerard de kerk van Echt de inkomsten ook al ontnomen.¹⁷⁷ De keizer, beschermheer van de Sint-Servaaskerk, en zijn hof beschouwden Dirks aanklacht gegrond.¹⁷⁸ Hoewel Gerard van Wassenberg goederen en rechten in Echt bezat en hij meende zich daar op te kunnen beroepen, was het hof van oordeel dat hem de geclaimde inkomsten niet toekwamen. Het hof legde Gerard dan ook op het toegeëigende te restitueren. De Duitse keizer bekrachtigde het besluit en liet dat uitvaardigen.

Dit onderzoek gaat ervan uit dat het bij de hierboven genoemde ‘Teodericum de Herlar’ en de ‘Theodricus de Herlar’ die vermeld staat in de getuigenlijst van de oorkonde van Adelheid (1079-1085), om één en dezelfde persoon gaat. Die aanname is niet nieuw. De Geer oppert al in 1886 dat de naam ‘Teodericum de Herlar’ (1087) Dirk van Herlaar betreft.¹⁷⁹ Gysseling bevestigt dat,¹⁸⁰ Van Winter¹⁸¹, Kuys¹⁸² en Steurs¹⁸³ gaan daar ook van uit. Toch is er ook een andere opvatting. De Duitse historicus Oediger meent dat de naam Teodericum de Herlar (1087) niet verwijst naar Dirk van Herlaar maar naar Dirk van Are (1087-1126).¹⁸⁴ Oediger veronderstelt dat de correcte naam van de voogd voluit ‘Dirk van Herlen en Are’ luidde. Hij motiveert die gedachte door te verwijzen naar het feit dat de tekst van de akte, welke buiten de rijkskanselarij geschreven is, ‘onregelmatigheden’ vertoont. Die doen hem veronderstellen dat de tekst is overgeleverd door een ‘kopiist’ die in plaats van Herlen en Are abusievelijk ‘Herlar’ schreef. Een wat merkwaardige opvatting. Gladiss maakt daar in de bronnenuitgave geen gewag van. Die gebruikt de

---

schenking van Adelheid later is toegevoegd. Hiervóór is al gewezen op het feit dat het gebruik van de toenaam omstreeks 1080 ingang vond. Op basis daarvan kan de lijst dus niet zonder meer afgeschreven worden als een latere toevoeging.

¹⁷⁴ OBNB I, 51-52.

¹⁷⁵ MGH-DD H-IV, nr. 394 (1087).

¹⁷⁶ In de getuigenlijst staat Koenraad nog als hertog van Neder-Lotharingen vermeld, niet als koning.

¹⁷⁷ Peeters dateert de onenigheid over de rechten van Gerard van Wassenberg al veel eerder, namelijk in 1066 (Peeters 1867, 63-64). Dirk van Herlaar was, naar zijn idee, toen al voogd. Peeters verwijst voor het jaartal 1066 niet naar een bron. Het jaartal is echter onwaarschijnlijk. Jocundus beschrijft dat, Godschalk, proost van de Sint Servaaskerk, de klacht indiende (De la Haye (ed.) 2006, 230). Godschalk was proost van de kerk na mei 1086, maar vóór 1088. Hoewel er volgens de oorkonde sprake is van herhaald gedrag moet dat dan geplaatst worden tussen 1086 en 1087.

¹⁷⁸ MGH-DD H-IV, nr. 394 (1087).

¹⁷⁹ De Geer 1886, 9.

¹⁸⁰ Gysseling 1960, 481.

¹⁸¹ Van Winter 1962, tabel C-16.

¹⁸² Kuys 1980, 378. In een recensie over het werk van Bader (Bader 1979) herhaalt Kuys zijn opvatting dat ‘Herlar’ in de oorkonde van 1087 verwijst naar Dirk van Herlaar en niet naar de graaf van Are, zoals Bader meent (Kuys 1985, 267).

¹⁸³ Steurs 1993, 226.

¹⁸⁴ Oediger 1960, 37-49.

oorkonde juist om een andere akte als *falsum* te kwalificeren.¹⁸⁵ Oediger staat met zijn zienswijze echter niet alleen, hij krijgt steun van Deeters¹⁸⁶ en van Bader,¹⁸⁷ waardoor bijna sprake is van een ‘Duitse visie’. Al beseft Deeters terdege dat het door Oediger genoemde argument, het bij vergissing samenvoegen van de twee namen tot één toenaam, niet sterk is, ook hij meent desondanks dat er indirecte aanwijzingen zijn die de ‘Duitse visie’ schragen. Eén daarvan, niet de minste in zijn betoog, berust op de beschrijving van de genoemde hofdag in een narratieve bron, de mirakelen van Sint-Servaas, de *Miracula*, geschreven door de priester Jocundus.

In 1087 verzocht het kapittel van de Sint-Servaaskerk van Maastricht de Franse priester Jocundus het leven (*Vita*) en de wonderen (*Miracula*) van Sint-Servaas, die leefde in de vierde eeuw, op te schrijven.¹⁸⁸ Het is geen toeval dat Jocundus de gebeurtenis van de hofdag toevoegde aan de mirakelen van Sint-Servaas. Aan welke andere macht zou de goede uitslag van de hofdag toegewezen kunnen worden? Hoewel Jocundus een tijdgenoot was van Dirk van Herlaar, is het niet juist diens verhaal klakkeloos over te nemen. Het was immers de primaire taak van Jocundus zich als geestelijke te richten op het sacrale en niet op het nauwgezet rapporteren van een profane rechtsgang.¹⁸⁹ Hoewel Jocundus niets vermeldt over een voogd, laat staan een naam noemt, verwijst Deeters toch naar diens wonderverhaal om zijn standpunt te onderbouwen.¹⁹⁰ Hij meent dat volgens Jocundus niet één persoon (de voogd) de eed voor de bescherming van de kerk van Echt aflegde maar dat zeven *maiores provinciae*, de belangrijkste edelen van het rijksdeel, dat deden. Deeters gaat ervan uit dat graaf Dirk van Are één van die zeven was, waardoor het, aldus Deeters, logisch was hem tot voogd te benoemen.

De basis voor die voorstelling is echter zwak. Jocundus verhaalt slechts dat zeven *maiores provinciae* de teruggave van de inkomsten bevestigden. Zij vormden tijdens de hofdag het college dat een uitspraak moest doen over de vermeende aanspraken van Gerard van Wassenberg.¹⁹¹ Jocundus noemt de zeven hoge heren echter niet bij naam. Dat de graaf van Are tot dat gremium behoorde staat dan ook allerm minst vast. Boeren noch De la Haye, die beiden een uitvoerige studie hebben gemaakt van de geschriften van Jocundus, steunen de opvatting van Deeters. Zij gaan er vanuit dat Dirk van Herlaar voogd van Echt was.¹⁹² Boeren beticht Oediger ervan Dirk van Herlaar gissenderwijs te identificeren met Dirk van Are.¹⁹³ In de door de keizer uitgevaardigde oorkonde van 1087 staan de *maiores provinciae* in het geheel niet genoemd, evenmin wordt daarin naar hen verwezen. Opmerkelijk is dat Deeters beseft dat de onderbouwing op basis van het mirakel van Jocundus zwak is. Hij erkent zelfs dat Jocundus de chronologie van de gebeurtenissen niet conform de oorkonde beschrijft. Voor Deeters is niet zozeer de waarheidsgetrouwheid van het mirakel doorslaggevend. De echte reden voor zijn mening is dat het hem meer waarschijnlijk lijkt dat een graaf uit de regio van Echt en Aken voogd was dan ‘jemand aus einem recht entfernt liegenden kleinen Dorf’.¹⁹⁴

Tegen bovenstaande ‘Duitse visie’ zijn verschillende bezwaren aan te voeren. Op enkele daarvan is hierboven al gewezen. Zo is het veronderstellen van een schrijffout in een oorkonde, waarbij de notulist

¹⁸⁵ MGH-DD H-IV, 521. In de diplomatische beoordeling van de oorkonde is niets opgenomen over een mogelijke schrijffout van de naam. De ‘onregelmatigheden’ in de *kontekst* ziet Gladiss als bevestiging voor het feit dat de tekst niet binnen de rijkskanselarij is geschreven. De *recognitio* is wel van de rijkskanselarij.

¹⁸⁶ Deeters 1970, 40.

¹⁸⁷ Bader 1979, 45.

¹⁸⁸ De la Haye (ed.) 2006, 13. Zie voor de vertaalde tekst van het 78ste mirakel, De la Haye (ed.) 2006, 229-233.

¹⁸⁹ De la Haye (ed.) 2006, 24.

¹⁹⁰ Deeters 1970, 40.

¹⁹¹ De la Haye (ed.) 2006, 232.

¹⁹² Boeren 1972, m.n. 29, 82; De la Haye (ed.) 2006, m.n. 233 noot 505.

¹⁹³ Boeren 1965, 105.

¹⁹⁴ Deeters 1970, 40.

(kopiist) ‘Herlar’ schreef in plaats van Heerlen en Are, gratis te noemen. Ook het idee dat de twee namen Heerlen en Are bewust tot ‘Herlar’ zouden zijn samengevoegd is niet sterk, de graaf van Are staat nergens voordien of nadien genoteerd als ‘(Dirk) van Herlen en Are’. Dat de heer van Are goederen in Heerlen bezat is juist, maar dat is pas vanaf 1121 zeker.¹⁹⁵ Het staat dus niet vast dat Heerlen in 1087 al tot het bezit behoorde van de heer van Are. Het feit dat de graven van Are de naam ‘Herlar’ nadien niet hanteerden ontkracht ook de veronderstelling van het samenvoegen van dat bezit in de naam. Het zou slechts bij die ene (veronderstelde) vermelding blijven. Bovendien komt bij het geslacht van Are de voornaam Theodericus (Dirk) na 1087 slechts éénmaal voor, het was geen itererende naam. In tegenstelling tot de vermeende notulering voor de graaf van Are is de schrijfwijze van de naam ‘Herla(a)r’ bij het geslacht Herlaar consequent in gebruik gebleven, te beginnen met de notering bij de schenking van het domein in Orthen. Ook de voornaam Dirk blijft binnen het geslacht gehandhaafd, het is zelfs een *leading name* en wel tot aan de 15de eeuw toe. Er is tussen de geslachten Van Herlaar en Van Are in deze kwestie slechts één overeenkomst: de vermelding van voogd voor Echt is eenmalig. Dat is niet zo vreemd want het ambt van voogd was oorspronkelijk niet erfelijk. Van Winter veronderstelt desondanks dat verwanten van Dirk van Herlaar de functie van voogd van Echt behielden.¹⁹⁶ Zij wijst daarvoor naar het OBGZ. In akten uit 1202, 1203 en 1207 staat een ‘Theodericus advocatus de Hechte’ genoemd.¹⁹⁷ Er is echter geen valide reden aan te nemen dat het verwanten van Dirk van Herlaar betreft. De schrijfwijze van de naam sluit dat zelfs vrijwel uit, want de voornaam Dirk is direct gekoppeld aan de functie van voogd, een toenaam ontbreekt. Dat is niet in lijn met de ontwikkeling van naamgeven en het gegeven dat de Herlaars in de oorkonden van die tijd altijd met toenaam vermeld staan.

Deeters belangrijkste argument voor het afwijzen van Dirk van Herlaar is, zie hierboven, het gegeven dat Echt op (te) grote afstand van de heerlijkheid Herlaar ligt. De afstand is feitelijk correct maar veel minder relevant dan Deeters doet voorkomen. Het was voor een voogd niet gebruikelijk in de regio te wonen, de voogd was een belangenbehartiger en geen dagelijkse bestuurder. Bovendien, al woonde Dirk van Herlaar (vermoedelijk) niet in de contreien van Echt, hij had in de regio waarschijnlijk wel bezit.¹⁹⁸ Daarbij is Deeters minachting over de sociale positie van ‘iemand uit een klein dorp’ totaal misplaatst.

In de aangehaalde vroege berichten ontbreken aanwijzingen voor de afkomst van Dirk van Herlaar (1079-1085/1087), hij was er simpelweg. Desondanks meent Verdonk in één van zijn genealogische publicaties aan te tonen dat Dirk een bloedverwant was van de graven van Holland en de graven van Loon.¹⁹⁹ Hij stelt dat Dirk een zoon van Emmo (graaf) van Loon (10?? < 1078) en een kleinzoon van Dirk II graaf van Holland (970-988) was. Verdonk noemt Herlaar een *missing link* die de twee dynasten verbindt.²⁰⁰ Een dergelijke verwantschap zou, aldus Verdonk, een verklaring geven voor Dirks aanzien en bezit. Die verklaring is helemaal niet nodig. Bovenal klopt de onderbouwing van Verdonks betoog niet. Zijn uiteenzetting gaat op verschillende punten mank waarvan het te ver gaat die hier *en detail* te bespreken. De essentie is dat het

¹⁹⁵ Bader 1979, 45.

¹⁹⁶ Van Winter 1962, tabel C-16.

¹⁹⁷ OBGZ, nr. 400 (1202); nr. 401 (1203); nr. 421 (1207).

¹⁹⁸ OBNB I, nr. 69 (<1173?>). In deze bron staat een vermelding van erfgoederen in Baesweiler en Gerdingen, 20-30 km van Echt.

¹⁹⁹ Verdonk 1997. Verdonk heeft verschillende genealogische publicaties op zijn naam staan. Hij was volgens Jahn & Van Winter in het genealogisch onderzoek naar de vroege graven van Gelre niet onverdienstelijk (Jahn & Van Winter 2003, 33).

²⁰⁰ Verdonk 1997, 7, Verdonk 2000, 133-143. Een *missing link*, is Dirk van Herlaar niet, in de literatuur wordt nergens een band tussen Van Loon en de graven van Holland verondersteld. Noch Baerten (Baerten 1969) noch De Boer & Cordfunke maken gewag van het door Verdonk veronderstelde huwelijk van een dochter van Dirk II van Holland met (Emmo) van Loon (De Boer & Cordfunke 2010, 21-25).

belangrijkste argument dat van verwantschap getuigt ontbreekt. De (veronderstelde) verwantschap is in de bronnen onherkenbaar, ook in die van latere datum is er niets dat daar op duidt. De naam Herlaar komt in de 11de en 12de-eeuwse bronnen samen met die van de graven van Holland of de graven van Loon of hun netwerken niet voor. Dat is bij deze geslachten en in die veronderstelde positie hoogst ongebruikelijk. Dat maakt de mening van Verdonk onwaarschijnlijk.

3.2.2 Dirk van Herlaar (1108 / 1133 / 1140 / 1167/ <1173 / 1196 / 1214 / 1218)

Een eerste indruk van de status en de sociale omgeving van de Herlaars in de 12de eeuw

Vanaf het laatste kwart van de 11de eeuw, de schenking van het domein Orthen, tot in de eerste helft van de 12de eeuw blijken de Herlaars vooral te getuigen in zaken waar de bisschop van Utrecht bij betrokken was. Een band met de bisschop is niet uit te sluiten, zo had Ansfried vóór hij bisschop van Utrecht werd (1010-1026) bezit in de omgeving van Herlaar.²⁰¹ Maar hoe dan ook was die band, zoals hierna volgt, geen onvrij dienstverband. In 1108 wist de abt van de abdij van Sint-Truiden een slepend conflict met de bisschoppen van Utrecht, Koenraad (1076-1099) en Burchard (1100-1112) te beslechten. De onenigheid tussen de abdij en de bisschoppen betrof het bezit van de kerk van Aalburg (nabij Heusden). Die kerk behoorde aan de abdij toe maar de Utrechtse bisschoppen dachten daar anders over. Ondanks dat paus Paschalis II (1099-1118) in 1107 het bezit voor Sint-Truiden had bekrachtigd,²⁰² bevestigde bisschop Burchard pas in 1108 dat hij afstand deed van zijn aanspraken.²⁰³ Om dat te zekeren deed de abt een beroep op de voogd van de abdij, Floris II graaf van Holland (1101-1121). Het was voor de abt een hele toer hem aan zijn zijde te krijgen. Volgens de *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, was de abt gedwongen ‘de steenrijke en zwaarlijvige graaf met zilveren touwen uit Holland naar Utrecht sleuren, en de stijve nek van de bisschop moest ik [abt] met een hamer uit hetzelfde metaal bewerken om hem naar mij te doen overbuigen.’²⁰⁴

Als getuigen bij de afspraken in Aalburg waren naast enkele vermoedelijk lokale aristocraten, zoals Gijsbert van Well, Gerard van Veen en Reinard van Veen, onder andere ook Gerard van Wassenberg, de eerste graaf van Gelre (1096), Hugo van Voorne, heer van Oostvoorne, Herbert van Boxtel (dezelfde als vermeld bij de schenking van het domein Orthen?) en Dirk van Herlaar aanwezig.²⁰⁵ Het wijst er met de beschreven overdracht van gravin Adelheid (1079-1085) op dat het aantal personen met voldoende aanzien binnen de regio beperkt was. Herlaar behoorde met Van Wassenberg, Van Voorne en Van Boxtel tot die kleine groep van aanzienlijken.

Vijfentwintig jaar later (1133) was opnieuw een Herlaar getuige bij een transactie van de Utrechtse bisschop.²⁰⁶ Bisschop Andreas van Kuyc (1128-1139) verkocht een veertigtal hoeven in Westerwoud (Woudenberg) aan het in 1122 gestichte convent van Sint-Laurens te Oostbroek (De Bilt). In de schenkingsakte staat voor het eerst de status van Herlaar vermeld, hij behoort tot de *liberi*. Dirk van Herlaar was een vrij man en geen dienstman, *ministeriaal*, van de Utrechtse bisschop. Dat hij, of zijn opvolger,

²⁰¹ Ansfried schonk zijn bezit in 1006 aan het door hem gestichte klooster op de Hohorst (OBHZ I, nr. 70, 18-11-1006). In 1028 bevestigde keizer Koenraad II het door Ansfried geschonken tolrecht in Vught aan de abdij van Hohorst (OBHZ I, nr. 76, 3-2-1028). Dat recht, aangevuld met het recht van munt en het woud of jachtgebied in Ruimel (tussen Herlaar en Boxtel), werd in 1050 door bisschop Bernold (1027-1054) nogmaals bevestigd (OBHZ I, nr. 81, 26-6-1050). Zie ook, Broer 2000, 250-259; Aarts 1992, 15-19. Broer bespreekt ook de echtheid van deze oorkonden (Broer 2000, 239 e.v.).

²⁰² OBNB I, nr. 33 (24-05-1107).

²⁰³ OBHZ I, nr. 95 (26-06-1108). In verschillende bronnenuitgaven wordt deze oorkonde gezien als een verdachte bron (Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 99; OBSU I, nr. 279), Koch ziet daar geen reden toe (OBHZ I, 198).

²⁰⁴ Lavigne 1986, 106-107.

²⁰⁵ OBHZ I, nr. 95 (26-06-1108).

²⁰⁶ OBSU I, nr. 345 (vóór 21-05-1133). De bron is verdacht.

evenmin een *ministeriaal* was van de andere bisschop met macht in dit gebied, die van Luik, blijkt uit een oorkonde uit 1140. Op 25 februari 1140 was ‘Theodericus de Herlai’, een van de *liberi homines*, getuige bij een goederenoverdracht van de Luikse bisschop Alberon II van Namen (1135-1145).²⁰⁷ De bisschop van Luik liet oorkonden dat Manasses van Hierges zijn allodiaal bezit gelegen in het markgraafschap van Antwerpen aan de abdij van Brogne (nabij Charleroi) verkocht had.

Dat de Herlaars in de 12de eeuw tot de vermogenden, de aanzienlijksten, de edelen, behoorden blijkt nog het meest uit een bron uit 1167. Dirk van Herlaar was getuige toen Godfried III, hertog van Leuven (1142-1190), een goederentransactie voor de abdij Sint-Michiël bij Antwerpen bevestigde.²⁰⁸ De Sint-Michielsabdij was van de norbertijnen (premonstratenzers), een kloosterorde waarmee de Herlaars lange tijd nauwe banden onderhielden. In de overdracht staat hij genoteerd onder de *nobiles*, zoals ook Herman van Kuyc en Willem van Stapelen.

In het adelsnetwerk in het Maas-Demer-Scheldegebied

Met uitzondering van de verwijzing naar een zoon Poppo in de 11de eeuw zijn er tot aan 1173 geen concrete gegevens over (bloed)verwantschap. Dat verandert met een laat 12de-eeuwse notitie (1173-1179) van de norbertijner priorij te Postel. In een tweetal nagenoeg gelijkwaardige teksten staat het door giften verkregen bezit van de in 1138 gestichte priorij genoteerd.²⁰⁹ Vermoedelijk zijn de teksten geschreven om dat bezit veilig te stellen. Over de datering van de notities bestaat onder historici een verschil van mening. Camps meent dat de twee verschillende tekstredacties van na 1173 dateren. Hij houdt als *terminus ante quem* voor het vervaardigen van de teksten op basis van het handschrift zelfs een datering van eind 13de eeuw voor mogelijk.²¹⁰ Daarentegen dateren Bijsterveld en Steurs de beide notities concreet in de periode 1173-1179.²¹¹ In één notitie is de volledige tekst van een in 1173 gedateerd charter geïnserieerd. Het betreft een overeenkomst tussen de priorij en Dirk van Herlaar *dominus*. Het is de eerste vermelding van een Herlaar als *dominus* ‘heer van’, dus in het bezit van gerechtsheerlijkheid.

In het charter staat dat Dirk, zijn zuster en hun erfgenamen afstand doen van hun (erfelijke) rechten en aanspraken op een eerdere schenking aan Postel, de voogdij en eigendom van een allodium in Elmeth (bij Bladel). Zij hadden die schenking, te dateren tussen 1151 en 1155, blijkbaar aangevochten.²¹² De naam van Dirks zuster staat in de tekst niet genoemd, wel die van haar echtgenoot Floris van Voorne.²¹³ Diens naam doet vermoeden dat hij een nazaat was van Hugo van Voorne. Die was, zoals hiervoor beschreven staat, met Dirks (voor)vader getuige bij de overdracht van de kerk in Aalburg (1108). In de literatuur is de (mogelijke) naam van Dirks zuster wel te vinden. Coldewey verwijst naar een Aleydis van Herlaar als echtgenote van Floris van Voorne (1156-1174).²¹⁴ Uit dat huwelijk werd een zoon geboren (Dirk), die, volgens Coldewey, huwde met Alveradis van Kuyc, dochter van Hendrik II van Kuyc. Aangezien Coldewey niet verwijst naar

²⁰⁷ Bormans & Schoolmeesters (eds.) 1893, nr. xxxix (25-02-1140).

²⁰⁸ Goetschalckx (ed.) 1909, nr. 20 (1167).

²⁰⁹ OBNB I, nr. 69 (<1173?>).

²¹⁰ OBNB I, 108.

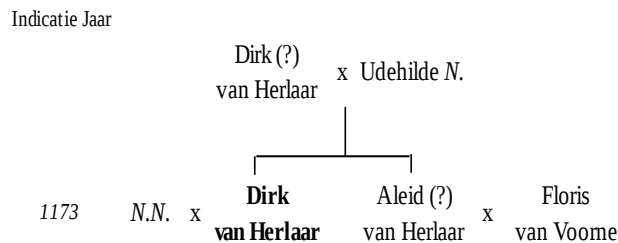
²¹¹ Steurs 1993, 115-135; Bijsterveld 1997, 7-9; Bijsterveld 1999, 315-318; Bijsterveld 2007, m.n. 88-93. Steurs betitelt het strikt diplomatisch onderzoek van Camps als overdreven. Hij krijgt steun van Bijsterveld die veel dieper ingaat op de verschillende redacties dan Camps en Steurs. Bijsterveld omschrijft de methodiek van Camps als een: ‘diplomatische fixatie op zegeloorkonden’ (Bijsterveld 1997, 13).

²¹² Bijsterveld 1997, 9.

²¹³ OBNB I, nr. 69 (<1173?>). ‘soror prefati T(theoderici) et vir eius Florentius de VVorne in iudicium et consilium dividende hereditatis convenerunt.’

²¹⁴ Coldewey 1981, 228. Zie ook, Stroobant, die zonder bronvermelding naar een Aleid verwijst (Stroobant 1920, 47).

een bron is het onduidelijk waarop hij de naam van Dirks zuster baseert.²¹⁵ Behalve een verwijzing naar zijn zuster en haar echtgenoot bevat de ingevoegde chartertekst ook de naam van Dirks moeder, Udehilt.²¹⁶ Ook die naam is in de literatuur te traceren. Schwennicke noemt in het genealogische overzicht van de heren van Voorne de naam van een Udelhilde van Altena als weduwe van een Herlaar.²¹⁷ Hij veronderstelt verwantschap tussen de Herlaars en de Altena's, en is daarin niet de enige.²¹⁸

Afb. 3: Gen. schema verwantschap Dirk van Herlaar (±1173)

(Het indicatie jaar in de genealogische afbeeldingen verwijst naar de jaren waarin de vet gedrukte namen genoteerd staan)

Dat verwantschap met Van Altena waarschijnlijk is, maakt Bijsterveld aannemelijk.²¹⁹ Hij oppert de gedachte dat de schenkingen van 1173-1179, waaronder die van Dirk van Herlaar, aanvankelijk één bezit vormden. Het oorspronkelijke domein was waarschijnlijk door erfenissen verdeeld. Doordat de erfgenamen afstand deden van hun aanspraken verwierven de norbertijnen het oorspronkelijke geheel. Als donateurs worden Fastraad van Uitwijk, Arnold de Brabander, Bertha van Blaarthem, Didradis van Rixtel, en Dirk van Herlaar genoemd. Indien de these van Bijsterveld juist is, waren de schenkers verwanten.²²⁰ In de tekst van het ingevoegde charter van de schenking van Dirk van Herlaar staan Hendrik van Breda, Dirk van Altena, Gerard van Boxtel met zijn broer Willem, Arnold van Heusden en Herbert van Heeze als getuigen opgenomen.

De namen van de donateurs en getuigen zijn die van edellieden die in oorkonden uit de 12de en 13de eeuw opvallend vaak samen vermeld staan. Zo was Dirk van Herlaar in 1196 getuige bij een schenking van Albert van Dinther toen die zijn intrede deed in het norbertijnenklooster in Berne.²²¹ Albert schonk zijn bezit aan de abdij. De donatie betrof zijn landerijen in de buurt van Bernheze, de helft van het moerasgebied genaamd Loosbroek en de wateren, weiden en bossen van Heeswijk. Hij hield die goederen als achterleen, via Hendrik (II) van Kuyc (1157-1204), van de hertog van Brabant. Om het verlies voor Hendrik van Kuyc

²¹⁵ Kort heeft bij het inventariseren van het archief van de heren van Voorne geen bronnen gevonden voor de partner en kinderen van Floris van Voorne (Kort 1972, 9). Hoewel de naam van de echtgenote van Floris van Voorne niet bekend is, is het, zie hierboven, zeker een zus van Dirk, heer van Herlaar in 1173.

²¹⁶ OBNB I, nr. 69 (<1173?>). 'vero matris domini Theoderici, que vocabatur Udehilt'.

²¹⁷ Schwennicke 1998, tabel 55, 'Die Herren von Voorne, Burggrafen von Seeland'. Volgens Schwennicke trouwde Udelhilde van Altena na het overlijden van haar eerste echtgenoot, een Herlaar, met Floris van Voorne. Dat is in tegenspraak met de tekst van Postel, en daardoor als onjuist te bestempelen.

²¹⁸ Zie bijvoorbeeld Boeren 1965, 105-106. Voor Boeren verwijzen de namen Dirk van Herlaar, Dirk van Altena én Dirk kastelein van Brustem naar dezelfde persoon. Hij refereert niet naar bronnen die zijn veronderstelling ondersteunen. Bijsterveld weet te onderbouwen dat Dirk van Altena een (half)broer was van Alard graaf van Megen (Bijsterveld 1997, 10; Bijsterveld 2007, 86).

²¹⁹ Bijsterveld 1997, 14; Bijsterveld 2007, 105.

²²⁰ Braams uit het vermoeden dat de Altena's van het geslacht Van Uitwijk afstammen (Braams 1995, 52-53). Fastraad van Uitwijk schonk aan de Sint-Laurensabdij in Oostbroek bij zijn intrede in dat klooster verschillende rechten en goederen (1140-1145). Dirk van Herlaar, mogelijk gehuwd met een dochter van de Altena's was in 1133 getuige bij een schenking aan dat klooster (OBSU I, nr. 316).

²²¹ OBNB I, nr. 85 (13-05 / 4-06-1196).

te compenseren gaf Albert hem zijn *allodium* onder Meel. Bij het vastleggen van de gift waren naast Herlaar ook Hubert van Heeswijk en Willem, graaf van Megen aanwezig. Willem van Megen was een kleinzoon van Bertha van Blaarthem, een van de hierboven genoemde schenkers van Postel. Toen in 1214 Willem van Megen en zijn zoon hun *allodium* in (Aarle-)Rixtel overdroegen aan de tempeliers was Dirk van Herlaar een van de getuigen.²²² Een wat later voorbeeld van de veronderstelde verwevenheid betreft een goederenoverdracht in 1247.²²³ Dirk van Herlaar was getuige bij een goederenoverdracht van de kastelein/burggraaf van Brussel, Leonius (van der Aa), aan Willem van Horne, heer van Altena. Leonius was getrouwd met Sophia van Altena.²²⁴ Naast Herlaar waren Sophia's verwanten Jan van Heusden, Gerard van Horne, Arnold van Stein en Hendrik (III) van Kuyc, getuigen. Bijsterveld kenmerkt de in de schenkingen aan Postel genoemde edelen, Herlaar en diens vermoedelijke verwanten, als een '*tableau de la troupe*' van de regionale aristocratie in het noorden van het Maas-Demer-Schelde gebied.²²⁵ Het familiale en sociale netwerk van die edelen verbond hen tot in alle uithoeken van die regio.

Het optreden van Dirk van Herlaar was niet beperkt tot de eigen regio. In juni 1218 droeg Adolf graaf van Berg zijn *curtis* in Dieren aan de Duitse Orde over, waarbij Dirk van Herlaar als getuige optrad.²²⁶ De andere heren die als getuigen genoteerd staan zijn afkomstig uit de regio van het graafschap Berg, daar had zover bekend Herlaar niets mee. De rechtshandeling is verder niet buitengewoon maar de locatie van de overdracht wel, het betreft namelijk Damietta gelegen in de Nijldelta. Ten tijde van het opstellen van de overdracht belegerde een expeditieleger van kruisvaarders de Egyptische stad. Het gevecht om Damietta begon op 27 mei 1218. De pausen Innocentius III (1198-1216) en Honorius III (1216-1227) hadden voor de Vijfde Kruistocht (1217-1221) nadrukkelijk een beroep gedaan op de edelen.²²⁷ Bij rekrutering voor deze Kruistocht speelde verwantschapsbanden een belangrijke rol.²²⁸ De Westerse strijders, onder wie Dirk van Herlaar, kwamen vooral uit het Rijnland en Friesland. Adolf, graaf van Berg, voerde een contingent van Rijnlandse kruisvaarders aan.²²⁹ Het mag gerust bijzonder genoemd worden dat Herlaar behoorde tot de (weinige) Nederlandse edelen die daadwerkelijk aan de kruistocht deelnamen.²³⁰

Het maatschappelijk vermogen van de Herlaars (1079-1218)

Al is het aantal vermeldingen tot 1218 schaars, samenvattend is te stellen dat de vroege bronnen een beeld geven van een hoge sociale positie van de Herlaars. De eerste vermelding van de naam Herlaar dateert uit het derde kwart van de 11de eeuw en toont dat de naamdrager in de sociaal maatschappelijke top van de landsheren verkeerde, hij oefende een hoge functie uit, die van voogd, en verscheen aan het koninklijke hof. Daaruit volgt dat vermoedelijk ook zijn (voor)ouders tot de beperkte groep van de aanzienlijken behoorden en over een vermogen konden beschikken. Zijn (veronderstelde) nazaten behouden die positie en dat vermogen. Dat zij door de tijdgenoten ook als aanzienlijken werden gezien, blijkt uit het feit dat hun namen in de 12de eeuw onder de *liberi*, *liberi homines* of *nobiles* staan vermeld. Het bezit, dat verder niet concreet

²²² OBNB I, nr. 111 (1214).

²²³ Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 443 (??-??-1247).

²²⁴ Korteweg 1948, nr. 15. Het was haar tweede huwelijk, voordien was zij getrouwd met Arnold (III) van Grimbergen (Croenen 2003, 24). Dirk (II) van Altena was haar broer.

²²⁵ Bijsterveld 2007, 104.

²²⁶ OBGZ, nr. 451 (15-06-1218). Adolf van Berg overleed in augustus 1218 (Powell 1986, 117).

²²⁷ Powell 1986, 67.

²²⁸ Powel 1986, 78-84.

²²⁹ Powel 1986, 116. De vloot met kruisvaarders vertrok uit Vlaardingen op 29 mei 1217 (Powell 1986, 123).

²³⁰ Zie over de deelname van de Nederlandse Kruisvaarders aan de strijd in Damiate, Van Moolenbroek 2016. Opmerkelijk genoeg refereert Van Moolenbroek wel naar de oorkonde waarin Adolf van Berg zijn goederen schenkt, maar verwijst hij niet naar Dirk van Herlaar (Van Moolenbroek 2016, 14).

te beschrijven is, omvatte naast een heerlijkheid (vanaf 1173 zeker), ook voogdijrechten (Echt en Elmeth), ten minste één allodium (Bladel) en verspreid bezit (Gerdingen en Baesweiler).

Hoewel er ook van het sociaal-cultureel vermogen geen concrete gegevens beschikbaar zijn volgt uit de vermeldingen dat zij nauwe banden onderhielden met telgen van de geslachten van Van Voorne, Van Kuyc, Van Boxtel, Van Stapelen, Van Heusden, Van Altena en Van Megen. Met hen, en soms ook voor hen, zijn zij getuigen bij overdrachten van bezit of rechten van landsheren en andere vooraanstaande edelen. In de 13de eeuw zijn er aantoonbare banden van verwantschap met de aanzienlijke geslachten Van Altena en Van Voorne.

3.3 *Herlaar en Ameide (1227-1305)*

Hoewel in de literatuur andere namen de ronde doen,²³¹ dateert de eerstvolgende betrouwbare vermelding van de naam Herlaar uit 1227. Dan is een Petronella vrouwe van Herlaar.²³² Het algemene beeld van de middeleeuwen is dat de samenleving na 1100 ‘door en door patriarchaal’ was.²³³ De positie van de vrouw was, naar het zich laat aanzien, in werkelijkheid veel complexer dan die vereenvoudigde beeldvorming suggereert.²³⁴ Een gedegen onderzoek naar de positie, macht en de rol van de adellijke vrouw in de middeleeuwen toegespitst op de ontwikkelingen in Nederlanden ontbreekt vooralsnog.²³⁵ In de keuze van haar echtgenoot was de middeleeuwse vrouw volgens Bot een willoos werktuig in handen van familieleden, ‘une femme-objet’, een pion.²³⁶ Het adellijk huwelijk werd gearrangeerd. De keuze van de partner behoorde immers tot de strategieën voor het behouden en verwerven van het vermogen. De (getrouwde) vrouw stond voor vele zaken onder voogdij van een man, meestal haar echtgenoot. Desondanks was haar (indirecte) invloed groot. In de eerste plaats was in vele zaken haar schriftelijke toestemming nodig. Een sterke vrouw in het middelpunt kon volgens Bot daardoor zelfs de welstand van een familie bepalen.²³⁷ Bovendien beschikte zij, en zij alleen, over haar bezit buiten de ingebrachte gemeenschap van goederen in het huwelijk. Dat de rol van de vrouw niet onderschat moet worden, volgt ook uit het gegeven dat zij garant kon staan voor de status van haar nazaten. Indien een adellijke vrouw met een man van lagere status trouwde, kregen de kinderen de naam van de moeder, niet die van de vader. De sociale positie van de moeder bepaalde dan die van haar kinderen.²³⁸

---

²³¹ Stroobant verwijst naar Jeanne van Herlaar en Otto van Herlaar (Stroobant 1921,41). Jeanne, volgens Stroobant de erfdochter van een Otto van Herlaar, zou in 1204 getrouwd zijn met Hendrik van Schoten (van Breda), zoon van Arnold. Hendrik zou heer van Rijckevorsel en Herlaar, bij 's-Hertogenbosch, zijn geweest. Stroobant verwijst niet naar bronnen. De door hem genoemde namen zijn niet in oorkondenboeken of andere bronnen te vinden. In de door Boeren beschreven genealogische reconstructie van het geslacht Van Schoten komen de namen van Jeanne en Otto van Herlaar niet voor (Boeren, 1962; Boeren, 1965).

²³² OBNB I, nr. 141 (1227).

²³³ Dumolyn 2003, 1; Crouch 2005, 304. Zie ook § 2.2.

²³⁴ Bot 1990; Demyttenaere 1990; Crouch 2005, 322. Zie voor een stand van zaken over de rol van de vrouw in de periode vóór 1500 ook, Dumolyn 2003, 1-28; De Hemptinne 1998, 3-16.

²³⁵ De studie van Koch geeft wel een goed beeld van adellijke dochters m.b.t. het huwelijk, kloosterintrede en familiefortuin (Koch 1994, m.n. 165-206).

²³⁶ Bot 1990, 118.

²³⁷ Bot 1990, 16. Zie ook, Coulson 2003, 297-382.

²³⁸ Van Winter 1982, 135.

3.3.1 *Petronella van Herlaar (1227-1235)*

Uit de aanhef van haar oorkonden valt op te maken dat Petronella een erfdochter was.²³⁹ Herlaar was haar toenaam, niet die van haar echtgenoot. Zij onderbreekt de patrilineaire lijn van het geslacht. De naam Herlaar en het bezit, dus ook het beeld van het geslacht, blijft voor haar nazaten wel behouden. In de literatuur wordt doorgaans niet snel gedacht aan een erfdochter die het maatschappelijk vermogen doorgeeft. Toch wijst Hoppenbrouwers er in zijn dissertatie al op dat ook langs de vrouwelijke lijn naamgeving gekoppeld kon zijn aan de overdracht van erfgoed.²⁴⁰ De Paermentier bevestigt dat en stelt dat de overdracht van legitiem gezag niet primair bepaald werd door *gender* maar door persoonlijke status en sociale positie.²⁴¹ Zo was het gebruikelijk dat bij vererving zonder testamentaire bepalingen ook adellijke vrouwen het patrimonium, het eigen/allodiale goed, konden erven. Voor leengoederen lag dat anders.

In 1227 schonk Petronella vrouwe van Herlaar vrijheid van tol aan de priorij in Postel en zijn onderhorigen. Dit tolrecht staat in geen enkele vroegere noch latere bron opgenomen.²⁴² Uit de aanhef van de oorkonde, de *intitulatie*, blijkt dat Petronella zich terdege bewust was van haar positie. ‘Ego Petronella Dei permissione et iusta predecessorum meorum successione dicta domina de Herlar’. De oorkonde bevat geen namen van getuigen en er staan geen verwanten vermeld voor goedkeuring van de gift, zij handelde geheel autonoom. Petronella stond het tolrecht niet af maar zonderde een specifieke groep van die plicht uit. Met de schenking vervreemde zij dus geen erfelijk eigendom, waarvoor de instemming van bloedverwanten vereist was. Ze gaf het klooster vrijstelling van een allodiaal recht dat haar en haar familie toebehoorde. In het volle besef dat zij haar positie dankte aan haar *lineage*, verwijst zij in de aanhef naar haar voorgangers.

De vrijstelling van de tol geeft aan dat het gebied onder haar gezag aan een handelsweg lag. Het ligt voor de hand daarbij aan de rivier de Dommel en De Essche Stroom te denken. Die vloeiden stroomopwaarts net vóór Oud-Herlaar samen en stroomden langs de heerlijkheid Herlaar.²⁴³ Die riviertjes waren met de stroom van de Aa van belang voor het handelsverkeer van en naar de (nieuwe) stad 's-Hertogenbosch, een stad in opkomst en groei. Uit archeologisch materiaal blijkt dat Den Bosch in de 13de eeuw een nederzetting met grote bedrijvigheid was en een economisch centrum vormde.²⁴⁴ Op basis van archeologisch onderzoek kan overtuigend aangevoerd worden dat er tussen Postel en 's-Hertogenbosch handelsverkeer plaatsvond. De norbertijnen van Postel exploiteerden aan de rand van 's-Hertogenbosch een uithof.²⁴⁵ Vanuit de priorij in Postel was de stad via de riviertjes de Reusel en de Dommel per boot te bereiken. De gift van Petronella ruimde voor de norbertijnen een handelsbarrière op.

In 1235 doneerde Petronella ook de cijns van de kerk van Reusel (bij Postel) aan de norbertijnen in Postel.²⁴⁶ Wederom benadrukt Petronella in de *intitulatie* van die akte haar positie als heerseres. ‘Ego Petronilla nobilis matrona, domina de Herlart’. Afgezien van haar status als *nobilis* en *domina* blijkt uit de

²³⁹ Kuys ziet haar wel als opvolger van de vroegere heren van Herlaar, maar noemt haar niet als erfdochter (Kuys 1980, 379).

²⁴⁰ Hoppenbrouwers 1992, 137-138. Ook Croenen wijst op het belang van de cognatische afstamming voor vererving van het bezit (Croenen 2003, 48).

²⁴¹ De Paermentier 2011, 91.

²⁴² OBNB I, nr. 141 (1227). Huijbers oppert de mogelijkheid dat de tol de helft van een schenking van Ansfried betreft. De andere helft was aan de Hohorst geschonken (Huijbers 2010, 211). Dat valt te betwijfelen gezien het feit dat die schenking van Ansfried te koppelen is aan Vught (Broer 2000, 250 e.v.). Er zijn geen bronnen die verwijzen naar Herlaarse bezittingen in Vught.

²⁴³ Op de topografische militaire kaart uit 1868, nr.608. staat bij ‘De Herlaarse brug’ bij Halder een locatie genaamd ‘De Tol’ genoteerd. Dicht bij die locatie komen de Essche Stroom en De Dommel samen.

²⁴⁴ Janssen 2011, 17 e.v.; Janssen 2007, 109 e.v.; Janssen 1995, 27-46.

²⁴⁵ Janssen 1995, 27-46; Janssen 2007, 117-118; Janssen & Zoetbrood 1983, 76-77.

²⁴⁶ OBNB I, nr. 180 (6-04-1235 / 29-03-1236).

aanhef nu ook de echtelijke staat van Petronella. Zij noemt zich *matrona* wat aangeeft dat ze getrouwd is, of is geweest. In tegenstelling tot haar voorgaande schenking staat zij nu wel een deel van haar vermogen af. Een belangrijk verschil met de gift van 1227 is dat voor deze donatie daarom toestemming van haar verwanten nodig was. Die kreeg ze van haar kinderen, Dirk en Godfried.²⁴⁷ Dirk, haar oudste zoon, verwierf later Ameide; haar jongere zoon Godfried verkreeg Herenthout, hij en zijn nazaten vallen buiten dit onderzoek.²⁴⁸

Petronella noemt zich 'domina', vrouwe, van Herlaar. Waarschijnlijk, in tegenstelling tot wat Klaversma en Vogels menen,²⁴⁹ was Herlaar haar eigen bezit, niet dat van haar (overleden) echtgenoot. Haar positie was die van *domina* (heerseres), zij handelde dus niet als echtgenote (lat: *uxor* of *coniunx*) van een heer van Herlaar.²⁵⁰ In beide akten (1227/1235) is Petronella oorkonder en uit beide teksten blijkt dat zij niet onder toezicht van haar man of voogd stond, wat in dit soort aangelegenheden gebruikelijk was.²⁵¹ Ook de verwijzing naar haar voorouders, haar *lineage*, in de aanhef is in dit opzicht belangrijk. Zij dankte haar bezit aan haar voorouders, niet aan haar echtgenoot. In de oorkonde van 1227 verwijst zij niet naar haar man of haar echtelijke staat, zij handelt zelfstandig. Uit het gegeven dat in de oorkonde van 1235 de naam van de echtgenoot eveneens ontbreekt en haar beide zoons medezegelaars zijn, volgt dat haar man voordien is overleden. Het feit dat zij de titel *domina* voerde en haar beide zonen in 1235 zegelen, volwassen zijn, en de overdracht bevestigen, geeft aan dat Petronella niet optrad als regentes. De echtgenote kon die taak krijgen om de periode tussen het overlijden van haar echtgenoot en diens opvolger (de oudste zoon) te overbruggen.

Wat echter niet voor de gedachte van Petronella als een erfdochter pleit, is het gegeven dat haar kinderen na 1235 de achternaam Herlaar voerden. Gewoonlijk kregen de kinderen de achternaam van de vader mee. Afwijken van die ongeschreven regel kwam alleen voor bij een sociaal ongelijk huwelijk, wanneer de status van de vrouw hoger was dan die van haar echtgenoot. In het eerste kwart van de 13de eeuw was een dergelijk huwelijk binnen de adel vooralsnog vrijwel ondenkbaar, dat veranderde later pas enigszins, en is daarom niet waarschijnlijk. Het valt echter niet uit te sluiten. Wel kan opgemaakt worden dat haar echtgenoot overleden is toen de kinderen nog jong waren. Van wat haar echtgenoot aan vermogen achter liet kon Petronella alleen aanspraak maken op een deel van wat hij bij het huwelijk als eigen bezit had ingebracht, tenzij er bij testament zaken anders geregeld waren. Van dat erfdeel is niets bekend en blijkt ook nadien niets. Petronella bezat als vermeende erfdochter wel een eigen heerlijkheid, Herlaar. Het lijkt erop dat door het vroegtijdig overlijden van haar echtgenoot de heerlijkheid Herlaar het belangrijkste familiebezit was. Dat was voor Petronella waarschijnlijk voldoende reden haar kinderen naar de heerlijkheid te vernoemen.

Zoeken naar een echtgenoot

Uit bovenstaande betoog volgt dat Petronella's echtgenoot geen Herlaar was, wat was dan zijn toenaam? Met andere woorden is het mogelijk zijn afkomst te vinden? Voor het achterhalen daarvan is slechts één indirecte aanwijzing, in de volgende generatie is een duidelijke trendbreuk in de naamgeving te zien. Dirk, de oudste zoon van Petronella, noemt zijn eerstgeboren zoon (*primogenitus*) niet Dirk maar Arnold.²⁵² Aangezien het binnen het geslacht gebruikelijk was de oudste zoon te noemen naar de grootvader van vaderszijde, is het

²⁴⁷ OBNB I, nr. 180 (6-04-1235 / 29-03-1236). 'Nos autem de consensu filiorum nostrorum, Theoderici silicet et Godefridi'.

²⁴⁸ Zie voor een genealogisch schema van Godfried en zijn nazaten, Bockstaele 1985, 2-28.

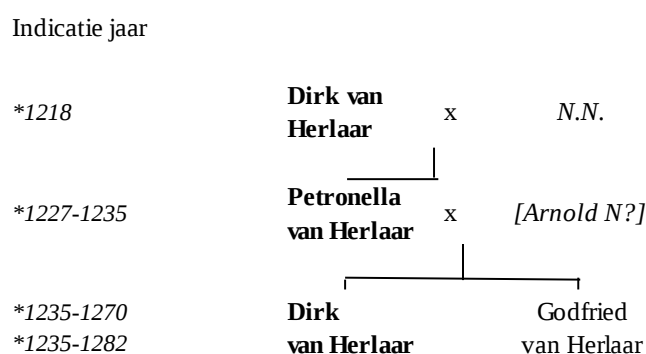
²⁴⁹ Klaversma 1977-1978; Vogels 2003b. Klaversma en Vogels beschouwen Petronella als echtgenote van een (Dirk) van Herlaar.

²⁵⁰ Zie over terminologie van de vrouw in oorkonden, Broer 1990, 147-166; De Paermentier 2011, 91-112.

²⁵¹ Broer 1990 153.

²⁵² OBNB I, nr. 374 (1-04-1277).

aannemelijk dat Petronella's echtgenoot ook Arnold genaamd was. Een indicatie van diens leeftijd of die van Petronella ontbreekt, die van haar kinderen is wel enigszins te benaderen. Dirk en Godfried staan in de oorkonde van 1227 niet genoemd maar wel in die van 1235. Dat doet vermoeden dat zij in 1227 voor het zegelen nog te jong waren. De geboorte van beide zonen kan daarmee omstreeks 1220 of net wat eerder gedateerd worden. De reden van het veronderstelde vroege overlijden van haar echtgenoot is natuurlijk gissen. Dat in die periode vele edelen uit het gebied betrokken waren bij de Vijfde Kruistocht roept wel een vermoeden op. Het beroep van de pausen op de edelen en het gegeven dat bij die strijd verwantschap een belangrijke factor voor deelname was,²⁵³ kunnen dienen als argumenten om te veronderstellen dat de vermoedelijke schoonzoon van de heer van Herlaar - die, zie hierboven, in 1218 in Damietta was - mogelijk ook bij die strijd betrokken was en daar het leven liet.²⁵⁴ Volgens Powell overleed ruim 35 procent van de strijders.²⁵⁵

Afb. 4. Gen. schema filiatie Petronella van Herlaar (1227-1235)

Het is dus zoeken naar een Arnold N. die vermoedelijk rond 1220 kwam te overlijden. De zoektocht naar de mogelijke echtgenoot van Petronella moet meer zijn dan een lukrake genealogische invuloefening op basis van de naam Arnold. Het resultaat is echter hypothetisch. Alleen vermeldingen van Petronella's nazaten in kwesties die familie gebonden zijn kunnen hierin enig houvast bieden. In geen enkele 13de-eeuwse bron is een directe verwijzing voor verwantschap met een bepaalde familie, maar de verschillende bronnen hebben wel wat gemeen, de namen Van Kleef en Van Heusden.

In de omgeving van Van Kleef-Heinsberg

In 1258 gaf de oudste zoon van de graaf van Kleef, Theodericus (1201-1260), aan 'dilecto fideli nostro domino Theoderico de Herlaar' een leen van 10 Leuvense ponden uit de tol van Nijmegen.²⁵⁶ De graaf van Kleef noemt hem in de akte 'onze geliefde vertrouweling'. Mogelijk was hij door een eed van trouw aan de

²⁵³ Powell 1986, 202.

²⁵⁴ Volgens Powell was 'the crusade [...] heavily populated by younger sons seeking their fortunes overseas. Sons and fathers, older and younger brothers went on crusade together.' (Powell 1986, 82).

²⁵⁵ Powell 1986, 170. Dat hoge percentage was niet alleen een gevolg van de strijd, ook ziekten eisten tol.

²⁵⁶ Lacomblet (ed.) 1846, nr. 454 (22-08-1258). 'Nos Theodericus filius senior comitis Cleuensis presenti scripto protestamur, quod dilecto fideli nostro domino Theoderico de Herlaar...' Uit de titulatuur valt niet op te maken of het hier Dirk Petronella's zoon heer van Herlaar betreft. De oudste zoon van Godfried van Herlaar, ook genaamd Dirk, was op dat moment (1258) - zover de gegevens bekend zijn - te jong om ridder te zijn. Een ander persoon met de naam Dirk van Herlaar op dat moment is mij niet bekend.

graaf verbonden. Naar het zich laat aanzien was er een goede band tussen Dirk van Herlaar en de graaf van Kleef. Op 27 juli 1260 behoorde Dirk van Herlaar tot een raad in een geschil over erfelijke aanspraken van rechten in Doeveren (nabij Heusden) tussen Jan van Heusden en Henderik diens broer. Tot het gremium dat oordeelde behoorden naast de heer van Herlaar ook Dirk graaf van Kleef, diens broer Loef, de heer van Altena, diens broer, H(endrik) van Meerwijk en B(ertold) heer van Oye. De graaf van Gelre, Otto (1229-1271), bevestigde de uitspraak.²⁵⁷ Jan, heer van Heusden, hield de hoge heerlijkheid en de dijschouw, Henderik, heer van Doeveren, hield de lage rechtspraak.

Genoemde heren raakten ook betrokken bij een machtsstrijd tussen twee facties van patriciërs in Keulen. De strijd werd aangestuurd door de aartsbisschop van Keulen, Engelbert van Valkenburg (1261-1274). Hij was een broer van Dirk van Kleef-Heinsberg (1220-1268), heer van Valkenburg. Het conflict in Keulen groeide in 1268 uit tot een korte gewapende strijd. Onder de adelscoalitie die de aartsbisschop steunde, bevonden zich Walram IV de hertog van Limburg (1247-1280),²⁵⁸ de heer van Heinsberg en de graaf van Kleef. Mogelijk waren ook Dirk en Godfried van Herlaar bij de strijd betrokken. De oproep voor de strijd van de graaf van Kleef beloofde de edelen een 'vette buit'.²⁵⁹ Bij de poging op 14-15 oktober de stad met zo'n 500 man gewapenderhand in te nemen sneuvelden Dirk van Kleef-Heinsberg en Jan van Heusden. De stad hield stand en wist de adelscoalitie terug te dringen.²⁶⁰ Dirk van Oudheusden (een broer van Jan van Heusden, afb. 5) en 'Theodericus dictus Bertolt vir nobilis de Oye', een van de vertrouwelingen van de graaf van Kleef, werden gevangen genomen.²⁶¹ Zij leefden bijna twee jaar in Keulse gevangenschap alvorens zij in 1270 hun vrijheid herwonnen. Voor de zoen van hun verwant (*consanguineus*) Dirk 'dictus Bertolt' met de stad stonden Dirk en Godfried van Herlaar borg.²⁶² Het was voor een zoen gebruikelijk vier of acht mannen als vertegenwoordigers uit de maagschap te selecteren om de zoen te bekrachtigen. De selectie van de afgevaardigden vond zorgvuldig plaats.²⁶³

De band met de vertrouweling van de graaf van Kleef, Dirk Bertold, heer van Oye,²⁶⁴ met wie Dirk van Herlaar in 1260 en 1270 vermeld staat, berust op bloedverwantschap. Van Dirk Bertold is bekend dat hij bezit in Vught aan de Duitse Orde geschonken heeft. Dat blijkt uit een vermelding in het dodenboek, het 'Alden anniversariënboek', van de landcommanderij Alden Biesen: 'Theodericus dictus Berthout qui nobis

²⁵⁷ OBGZ, nr. 836 (27-07-1260); Kort 1997b, 356. De kwestie betrof een regeling voor de verdeling van erfelijk bezit.

²⁵⁸ Walram IV hertog van Limburg was getrouwd met Judith, een dochter van de graaf van Kleef.

²⁵⁹ Groote (ed.) 1834, 5516-5527. 'an den greue van Cleue heren Dederich, die geloifte eme sicherliche, dat hie queme in der more naicht vur Coelne myt al siner maicht. Sus dede der greue ind besande die edelsten van al neder lande, den hie riche geloifte dede. Sulche quamen durch sine bedde, die ander quamen vmb soilt, den geloifte hie siluer ind goilt ind sprach: "Is dat wir Coelne wynnen, ich sal uch alle eruen da en bynnen'.

²⁶⁰ Delbrück 1923, 388-389.

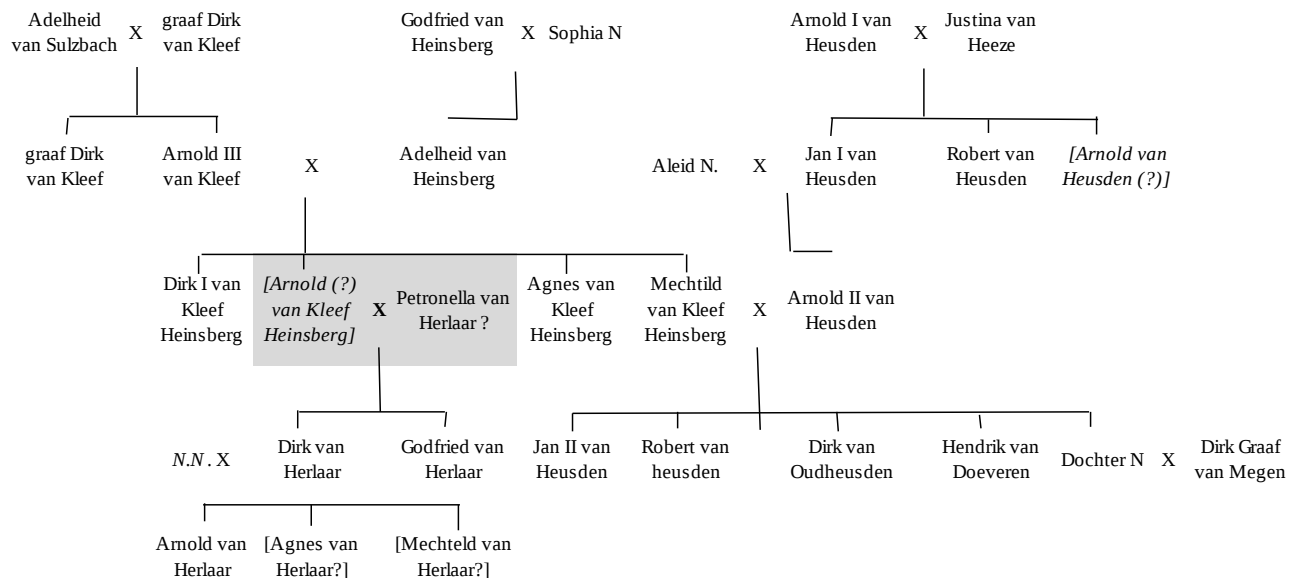
²⁶¹ Ennen (ed.) 1867, nr. 6; OBNB I, nr. 323 (23-06-1270) Bertold heer van Oye behoorde in 1259 samen met Johan van Heusden tot de *fideles nostri* toen graaf Dirk van Kleef en zijn beide zoons de burgers van Utrecht in hun gebied bescherming en vrijgeleide boden (OBSU III, nr. 1490 (13-04-1259). Hij trad in 1261 op als borg voor graaf Dirk van Kleef toen die een verzoening tussen Otto II, graaf van Gelre, en bisschop Hendrik tot stand wist te brengen (OBSU III, nr. 1550 (25-7-1261). Zie voor die band ook, Lacomblet (ed.) 1846, nr. 487 (13-05-1260); nr. 492 (12-06-1260) 'necnon fidelium nostrorum nobilis viri Bertoldi de Oye'; nr. 533 (30-07-1263); nr. 535 (26-08-1263); nr. 555 (11-11-1265). Tussen de heer van Oye en de Gelderse graven boterde het niet. De Rooms-koning Willem had in 1254 de burcht van Oye, met al wat door Bertolt van Oye gehouden werd, aan graaf Otto van Gelre overgedragen (OBGZ, nr. 754 (19-06-1254). De heren van Oye hebben zich daar tot in de 14de eeuw tegen verzet. De burcht werd in 1282 door de zoon van Bertold als ledighuis opgedragen aan de graaf van Kleef (van Winter 1962, 351).

²⁶² Ennen (ed.) 1867, nr. 6; OBNB I, nr. 323 (23-06-1270). Naast de Herlaars worden als borgen (verwanten) ook genoemd: Gozewijn van Puiflijk, Otto dictus Burne, Willem Dus en Diederik van Groesbeek.

²⁶³ Glaudemans 2004, 231.

²⁶⁴ De naam Bertold / Berthout is gebruikt als een juxtaposerend patroniem, dat wil zeggen dat een voornaam (Bertold) als een achternaam werd gehanteerd. Hij was geen verwant van de Berthouts heren van Mechelen.

dedit bona in Vocht'.²⁶⁵ De Duitse Orde bezat al vóór 1270 de St. Lambertuskerk in Vught. Toen was een priester-broeder van de commanderij van Pitzemburg (bij Mechelen) er pastoor.²⁶⁶ Het collatierecht van de kapel van het huis Herlaar en een tiende van Oud-Herlaar worden in 1334 tot het bezit van de Duitse Orde gerekend en waren verbonden aan de St. Lambertuskerk.²⁶⁷ Het is mogelijk dat Dirk Bertold dat geschonken heeft. Volgens Kappelhof vond de donatie vóór 1270 plaats. Zoals hierboven beschreven staat zat Dirk Bertold tussen 1268 en 1270 echter gevangen in Keulen.

Afb. 5: Gen. schema verwantschap Van Heusden en Van Kleef-Heinsberg

(Om het schema overzichtelijk te houden zijn de jaartallen niet opgenomen maar is alleen de verwantschap uitgebeeld. Om diezelfde reden zijn niet alle nazaten opgenomen) (Bron: Schwennicke 1998, tabel 23 + 24A (Kleef-Heinsberg), en tabel 34 (Heusden))

Er zijn weliswaar aanwijzingen dat de Herlaars in de omgeving van Van Kleef en Van Heusden opereerden, maar de bronnen geven geen concrete duidelijkheid over verwantschap. Er is een onbetrouwbaar bericht van een naam die de band met Van Kleef én Van Heusden zou verklaren. Schwennicke noemt in zijn overzicht van het geslacht Kleef-Heinsberg een Arnold van Kleef-Heinsberg, zonder een echtgenote te vermelden, die in 1218 tijdens de Vijfde Kruistocht in Damietta kwam te overlijden.²⁶⁸ Helaas vermeldt hij bij de genealogische overzichten geen bronnen waardoor de naam in het schema niet te verifiëren valt. Arnolds naam komt overeen met wat hier verwacht wordt, zijn verondersteld overlijden in 1218 eveneens. Zelfs het ontbreken van de naam van een echtgenote is in dit geval niet vreemd. Bovendien vormt Arnold een schakel tussen Van Kleef en Van Heusden. Hoewel dus de naam binnen de context van dit onderzoek valt, biedt dat verder toch te weinig houvast. Echter de veronderstelde verwantschap wordt een stuk aannemelijker omdat

²⁶⁵ Kappelhof 2015, 21-22; Otten 1987, 12. Otten maakt de vergissing de heer van Oye te zien als een verwant van de Berthouts (Otten 1987, 12).

²⁶⁶ Kappelhof 2015, 23.

²⁶⁷ BHIC, toegang 273, inv. nr. 1 (08-04-1334).

²⁶⁸ Schwennicke 1998, 24A.

de namen van de kinderen van Petronella en die van haar kleinkinderen te herleiden zijn binnen de familie van Arnold van Kleef-Heinsberg. De overeenkomst lijkt meer dan toevallig, er zijn maar liefst vijf directe ‘treffers’. In de genealogische reconstructie van het geslacht Van Kleef-Heinsberg (afb.5) komen de namen Dirk en Godfried voor als grootouders van Arnold van Kleef-Heinsberg. De naam van Petronella’s oudste zoon, Dirk, kan in deze reconstructie zowel verwijzen naar de (groot)vader van Petronella als die van Arnold van Kleef-Heinsberg. Bijzonder is dat de namen van Petronella’s (mogelijke) kleinkinderen van Dirks zijde, Arnold, Agnes en Mechteld (zie hierna) exact overeenkomen met die van het gezin van de (veronderstelde) grootvader Arnold. Ook de naam van de oudste zoon van Godfried, Dirk, valt in dit kader te plaatsen.²⁶⁹ Hoewel dus concrete verwijzingen ontbreken, past het invullen van de naam van Arnold van Kleef-Heinsberg wel heel precies in de genealogie, de filiatie en het optreden van de Herlaars.

Het maatschappelijk vermogen van Petronella

Uit de oorkonden blijkt dat Petronella naast de heerlijkheid Herlaar ook tolrechten in haar gebied bezat. Bovendien had zij rechten in het gebied van Reusel, daar waar haar (over)grootvader vóór 1173 rechten aan Postel had overgedragen. Dat wijst op een behoorlijk bezit, hoewel dat niet exact te beschrijven is. In deze studie wordt op basis van de aanhef van de oorkonden verondersteld dat zij een erfdochter was. Daardoor is het opmerkelijk dat haar kinderen Dirk en Godfried vasthielden aan de toenaam Herlaar. Strikt genomen zouden de nazaten van Petronella tot het geslacht van hun vader behoren. Diens sociale status deed vermoedelijk niet onder voor die van Petronella. Er zijn argumenten aan te voeren die doen veronderstellen dat zij huwde met een telg van het aanzienlijke geslacht Van Kleef-Heinsberg. Dat haar kinderen desondanks de naam Herlaar behouden is te verklaren uit het vermoedelijk vroeg overlijden van haar echtgenoot, nog voor hij een eigen heerlijkheid had, en het feit dat Petronella als erfdochter het eigen bezit, de geprivilegieerde positie en welstand van de familie kon doorgeven aan haar nageslacht.

3.3.2 Dirk van Herlaar (1235-<1286)

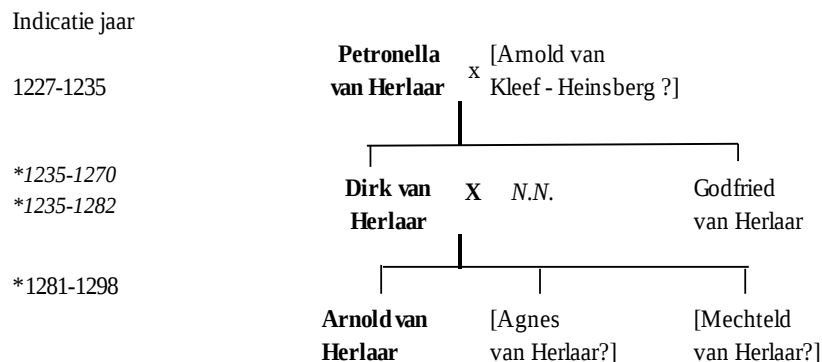
Van het aantal vermeldingen van de Herlaars in oorkonden over de periode 1075-1400 heeft vrijwel de helft betrekking op Petronella’s oudste zoon Dirk. Het aantal vermeldingen van zijn jongere broer Godfried is daarentegen beperkt - slechts drie - en bovendien is in die gevallen ook Dirk aanwezig.²⁷⁰ Dirk is de eerste heer van Herlaar die als *ridder* genoteerd staat.²⁷¹ Uit de bronnen verschijnt een beeld van een heer met aanzienlijke, meer dan lokale, macht. Hij was behalve heer van Herlaar ook voogd van Berlicum, voogd van Waalre en mede-patroon van de kapittelkerk van Hilvarenbeek. Daarnaast verwierf hij ‘het land van

²⁶⁹ Bockstaele 1985, 4, 10.

²⁷⁰ OBNB I, nr. 198 (24-06-1243); OBGZ, nr. 836 (27-07-1260); Ennen (ed.) 1867, nr. 6; OBNB I, nr. 323 (23-06-1270). Er is een oorkonde uit 1259, waarin een ‘G’ van Herlaar als getuige genoemd wordt (Goetschalckx (ed.) 1909, nr. 146 (9-06-1259)). De oorkonde betreft een schenking van een kleine tiende aan de abdij van Sint-Michiels te Antwerpen. Goetschalckx meent dat de letter ‘G’ voor Gerard staat. Een Gerard van Herlaar is dan (nog) niet te traceren. Het is daarom veel aannemelijker dat de ‘G’ voor Godfried staat. Voor de volledigheid moet hier ook gewezen worden op een andere mogelijkheid. In *Le livre de l’abbé Guillaume de Ryckel. (1249-1272)* staat een Giselbert van Herlaar vermeldt, ‘item anno domini MCCLXII mense septembri, in crastino beati Mathei, abbas Willelmus emit contra predictum Giselbertum de herlar omnia bona que ipse et uxor sua habent apud Aleym, in loco qui vocatur Nawerc et alias ubicunque sita sint’ (Pirenne (ed.) 1896, 130). Noch Giselbert (Godfried?), noch het bezit van goederen in Alem - die met goedkeuring van zijn vrouw verkocht worden - komt in andere bronnen voor. De notitie is daardoor niet te plaatsen in een context. Het is op basis van deze gegevens niet te concluderen of hij een bloedverwant van de Herlaars in deze studie is.

²⁷¹ HUA toegang 221, inv. nr. 936 (06-08-1266).

Ameide'. Dirks zoon Arnold staat in de bronnen vermeld als *primogenitus*,²⁷² dat duidt erop dat hij meer kinderen had. Er zijn enkele summiere aanwijzingen naar mogelijke zusters van Arnold, van een eventuele broer is niets bekend.²⁷³ Voor Dirk werd op zijn dag van overlijden, 12 maart, een herdenkingsmis opgedragen in de kapittelkerk van Oirschot.²⁷⁴ Die datum moet een jaar tussen 1282 en 1287 betreffen. De laatste vermelding van Dirk als heer van Herlaar bij leven dagtekent van 24 maart 1282, de eerste van zijn zoon Arnold als heer van Ameide uit 1286.

Afb. 6: Gen. schema filiatie Dirk van Herlaar (1232-<1286)

Voogd en mede-patroon

Dirk, heer van Herlaar, trad voor de norbertijnen van Berne op als voogd van het domein, de *curia* en *villa* (buurschap), in Berlicum (nabij Herlaar). Wanneer hij die functie en de daaraan verbonden rechten verwierf is niet te herleiden, mogelijk was het (een deel) van de nalatenschap van zijn veronderstelde vader.²⁷⁵ In 1243 verkocht hij zijn voogdijrechten aan het genoemde convent. Zijn broer Godfried was getuige en bevestigde de overdracht.²⁷⁶ Met de afdracht van de voogdij stond Dirk ook alle daarbij behorende inkomsten af, zoals cijns. Zijn *ministerialen* werden van de koop uitgezonderd.

Van Bavel veronderstelt dat de overdracht van de rechten in 1243 plaats vond omdat de abdij de voogdij van de heer van Herlaar over de uithof in Berlicum niet langer wenselijk achtte.²⁷⁷ Dat suggereert iets negatiefs. Het is mogelijk dat onvrede over het functioneren van de voogd een motief is geweest, maar uit de context van de oorkonde blijkt daar niets van. Het past ook niet bij de aanhef van de overdracht, daarin geeft

²⁷² OBNB I, nr. 374 (7-07-1281).

²⁷³ Als zusters komen een Mechteld en Agnes in aanmerking:

* Een Mechteld (van Herlaar) was volgens Vogels getrouwd met Arnold Rover van Aenscot. In de bronnen wordt alleen haar voornaam genoemd, maar Vogels maakt aannemelijk dat Arnolds vrouw een verwant van de Herlaars was. Gezien tijd en plaats is het mogelijk dat zij een zuster van Arnold van Herlaar was (Vogels 2003b. 38 e.v.). Arnold Rover van Aenscot had heerlijke rechten en bezittingen in Son en Oisterwijk. Gezien het feit dat er geen concrete bronvermelding is, blijft zij hier buiten het onderzoek. Arnold Rover en zijn broer Gerlach bevestigden, naast anderen, de afspraken tussen Dirk van Herlaar en de abdij van Echternach bij de regeling van de hoge en lage rechtspraak en de verdeling van de boeten in 1282 (OBNB I, nr. 385 (24-03-1282)).

* Holleman verwijst naar een oorkonde uit 1266 waarin de naam van een Agnes van Herlaar genoemd wordt (Holleman 1945, 21). Hij verwijst niet naar de bron, daardoor is dat niet te verifiëren.

²⁷⁴ BHIC, toegang 241, inv.nr. 387.

²⁷⁵ Zie voor Kleef en Berne, Van den Hurk 1988, 19-44. De banden tussen de abdij van Berne en Kleef zijn vaag, en steunen volgens Van de Hurk meer op aanwijzingen dan op bewijzen (Van den Hurk 1988, 38).

²⁷⁶ OBNB I, nr. 198 (24-06-1243).

²⁷⁷ Van Bavel 1993, 199.

Dirk aan dat hij met de verkoop hoopte zijn zielenheil in het hiernamaals zeker te stellen.²⁷⁸ Devotie mag als beweegreden niet uitgesloten worden. Goede banden met God, via een relatie met de kloosters, waarmee de banden van overledenen en nakomelingen werden geborgd, waren belangrijk. Er is bovendien een goede reden te noemen, anders dan Van Bavel veronderstelt, waarom de voogdij voor Berne niet langer gewenst was. De overdracht van Dirk stond namelijk niet op zichzelf, het vond plaats in een reeks van transacties. De abdij verwierf in korte tijd alle rechten over Berlicum die in ‘vreemde’ handen waren.²⁷⁹ Het afkopen van de voogdij vormde waarschijnlijk het sluitstuk voor het verkrijgen van het eigen beheer over *alle* goederen van Berne in Berlicum. Dat duidt op een weloverwogen politiek van de abdij. Een ontwikkeling die te vergelijken is met het verwerven van de goederen en rechten van de priorij van Postel in de 12de eeuw, ook die was erop gericht alle externe aanspraken weg te werken.²⁸⁰

Ook voor de benedictijner abdij van Echternach was Dirk voogd, en wel van Waalre en de toebehorende omliggende plaatsen. De eerste vermelding van Dirk in die functie dateert uit het derde kwart van de 13de eeuw.²⁸¹ Het is daarom niet waarschijnlijk dat Dirk de functie van voogd voor de norbertijnen en de benedictijnen gelijktijdig uitoefende. In 1276 ontstond tussen het klooster van Echternach en de zonen van de meier van Waalre, Hendrik van Waalre, ridder, een controverse over diens aanspraken op het ambt. Een soortgelijke situatie had zich al wat eerder voorgedaan in Deurne.²⁸² In 1276 meenden Hendriks zonen rechten te bezitten die erfelijk verbonden zouden zijn aan het ambt. Het klooster was een andere mening toegedaan en hield staande dat de geclaimde rechten de zonen van de meier niet toekwamen. Een college, waarin Dirk ‘miles, dominus de Herlaer’ zitting had, deed uitspraak in het geschil.²⁸³ Het hof steunde de abdij en dwong de zonen van Hendrik afstand te doen van hun vermeende erfelijke aanspraken op het ambt van meier en de daaraan verbonden rechtsmacht. Eén van de zonen van Van Waalre beloofde naar Echternach te vertrekken om daar de *resignatio* (afstand) te bevestigen. De uitspraak lijkt een overwinning van het klooster maar in tegenstelling tot wat verwacht mag worden behielden de gebroeders een belangrijke rol in Waalre, mogelijk zelfs die van meier.²⁸⁴

Bijsterveld bespeurt in de usurpatie door de zonen van Hendrik van Waalre ‘de hand’ van de hertog van Brabant. De meier Van Waalre fungeerde mogelijk als zetbaas van de hertog van Brabant.²⁸⁵ De demarche tot het inlijven van de rechten van de meier was wellicht een verdeckte poging van de Brabantse hertog om op indirecte slinkse wijze de macht over het bezit van Echternach in Waalre te krijgen. Een dergelijke actie past in de hertogelijke politiek. Vanaf de laatste decennia van de 12de eeuw groeide de belangstelling van de Brabantse hertogen voor het gebied van de grote rivieren immers aanmerkelijk. Kenmerkend is het schenken van rechten aan de inwoners van ‘s-Hertogenbosch.²⁸⁶ Waarschijnlijk stuurde het convent van Echternach

²⁷⁸ OBNB I, nr. 198 (24-06-1243). ‘Quia labente seculo labitur memoria mortalium et celeri cursu memoria rerum tendit in oblivionem.’

²⁷⁹ Het kapittel van Oudmunster te Utrecht verkocht in 1237 een *curtis* in Berlicum aan de abdij van Berne (OBNB I, nr. 182 (26-03-1237). De abdij van Berne stond daar, in ruil, enkele van haar goederen in het bisdom Utrecht aan het kapittel voor af (OBNB I, nr. 183 (8-05-1237), nr. 190 (15-06-1240). In 1238 droeg Hendrik van Oss zijn inkomsten en rechten op Berlicum aan de abdij van Berne over (OBNB I, nr. 185 (17-03-1238). In 1243, verkocht Dirk van Herlaar zijn rechten aan de abdij en ten slotte droeg het kapittel van Oudmunster in 1252 al haar rechten op tienden en cijzen eveneens aan de abdij van Berne over (OBNB I, nr. 244 (16-03-1252).

²⁸⁰ Zie § 3.1.2.

²⁸¹ OBNB I, nr. 352 (12-06-1276).

²⁸² OBNB I, nr. 330 (19-05-1271).

²⁸³ Het gremium dat uitspraak deed bestond verder uit: magister Andreas, de schout (Arnold) van Hilvarenbeek, Nicolaas ‘Fermentator’ en Gooswijn de Coc. De laatste twee waren schepenen van ‘s-Hertogenbosch.

²⁸⁴ Bijsterveld 1989b, 79-81.

²⁸⁵ Bijsterveld 1989b, 81.

²⁸⁶ Over de rol van de hertog bij die schenking zijn de meningen overigens verdeeld. Zie Janssen 2007, 99-102.

doelbewust het optreden van Dirk van Herlaar in de kwestie aan. De heer van Herlaar was geen vazal van de hertog en voor zover bekend ook niet op enige andere wijze aan hem gebonden. Dirk kon daardoor voor de abdij van Echternach mogelijk het politiek-juridische tegenwicht bieden aan de hertogelijke territoriale driften.

Enkele jaren na de kwestie met Van Waalre trof het convent van Echternach een regeling met Dirk van Herlaar en zijn oudste zoon.²⁸⁷ Er speelde al enige tijd een geschil over de rechtsmacht, het recht om boeten te heffen, en de boeten van Waalre met toebehoren. Het was daarom nodig de rechten van Dirk, heer van Herlaar, ridder, en zijn eerstgeboren zoon Arnold, *nobiles*, en de abt en het convent van Echternach vast te leggen.²⁸⁸ De akte uit 1282 beschrijft dan ook in detail de hoge en lage rechtspraak en de verdeling van de boeten van het domein Waalre. De meijer kreeg het voorzitterschap van zowel de lage als de hoge rechtspraak samen met schepenen die door abt en convent werden aangesteld. Zij voerden samen de taak van rechter uit. Hoewel de voogd daar niet (meer) rechtstreeks bij betrokken was, hield hij wel recht op een bepaald deel van de boeten van die rechtspraak. Al oefende de meijer de lage en de hoge rechtsmacht uit, de kapitale rechtsmacht, met als strafmaat amputatie van ledematen, verminking of de dood, bleef in handen van de heer van Herlaar.²⁸⁹ Die stond op grond van zijn voogdijschap ook de meier terzijde om met zijn wereldlijke macht ‘sua potentia seculari’ indien nodig met geweld in Waalre en de toebehorende gemeenschappen de meier te steunen.²⁹⁰

De heer van Herlaar was weliswaar geen vazal van de Brabantse hertog, hij deelde met hem wel een gemeenschappelijke taak. Dirk was namelijk ook mede-patroon van de kapittelkerk in Hilvarenbeek. Het eerste bericht daarvan dateert uit 1246. Samen met Hendrik II hertog van Brabant (1235-1248) en de proost van Aldeneik bepaalde hij de voorschriften voor het kapittel van Hilvarenbeek.²⁹¹ In 1255,²⁹² 1270²⁹³ en 1310²⁹⁴ was de heer van Herlaar telkens betrokken bij het vernieuwen van dat reglement. De functie van mede-patroon was dus gekoppeld aan de heerlijkheid van Herlaar. Het hoe en waarom daarvan komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

Het verwerven van Ameide

Op het moment dat de hertog van Brabant zich ten koste van de bisschop van Luik, de graaf van Gelre en lokale heren steviger positioneerde in de Meierij, wist ook Dirk van Herlaar zijn macht uit te breiden. Hij verwierf in het derde kwart van de 13de eeuw het hoge en lage gerecht van ‘het land van Ameide’ als leen van de bisschop van Utrecht.

²⁸⁷ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). De oorkonde betreft een zogenaamde chirograaf. Een chirograaf is een gedeelte van een stuk dat oorspronkelijk uit twee gelijklopende akten bevatte en daarna doelbewust werd losgesneden zodat iedere belanghebbende een versie had. Daarmee werd de authenticiteit gewaarborgd.

²⁸⁸ Het vastleggen van de macht van de *advocatus* was zeker niet uitzonderlijk. Al vanaf de elfde eeuw zijn er bronnen die wijzen op ingrijpen en sturen van de macht van de *advocatus* door kloosters in het Duitse Rijk. Met charters werd het gezag van de *advocatus* enerzijds begrensd maar anderszijds ook gelegitimeerd (West 2017, 372-404).

²⁸⁹ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282) ‘Iuredictiones vero capitales dicte ville et ei attinentium que in detruncatione seu mutilatione membrorum et in malefactoribus morti adiudicandis et tradendis consistent et cetera que in huiusmodi iudiciis capitalibus ex officio iudicis occurrerint exequenda, dictus dominus de Herlaer tamquam advocatus exercebit.’

²⁹⁰ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). Zie ook, Bijsterveld 1989b, 81-82.

²⁹¹ OBNB I, nr. 217 (27-03-1246).

²⁹² OBNB I, nr. 258 (augustus 1255).

²⁹³ OBNB I, nr. 324 (juni 1270).

²⁹⁴ OBNB I, nr. 810 (19-02-1310).

De vroegste vermelding van Ameide is die in een *falsum*.²⁹⁵ Het betreft een memoriaal van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026), waarin hij een opsomming geeft van wat zijn zeven belangrijkste adellijke vazallen, de *liberi feudales*, van hem in leen houden.²⁹⁶ De bron staat dan ook bekend als het ‘Memoriale Adelboldi’. In het memoriaal staan ook de hofdiensten van de vazallen beschreven. De in de tekst van het *falsum* opgenomen datering is januari 1021, maar het geeft vermoedelijk de situatie weer tijdens het episcopaat van Boudewijn II (1178-1196). Het *falsum* dateert op zijn vroegst uit die tijd. Een latere datering, zelfs tot 1321, is ook mogelijk.²⁹⁷ Een van de genoemde zeven vazallen van de Utrechtse bisschop is de heer van Goor, die hield het kasteel van Goor te Overijssel en het land van Ameide als leen,

item dominus de Gore est liber feodalis ecclesie Traiectensis, et tenet in feodum castrum Gore et terram dictam Ameyde cum multis terris, mansis, casis, domibus, silvis, campis, mancipiis, pratis, pascuis, aquis aquarumque decursibus, mobilibus et immobilibus et omnibus ad dictos districtus de Gore et Ameyde pertinentibus.²⁹⁸

De heer van Goor hield het leen Ameide ‘met alles erop en eraan’. Doordat hij in conflict kwam met de bisschop, zijn leenheer, verloor hij het leen, en wist de heer van Herlaar Ameide te verwerven. Dat, en een Nederlandse vertaling van het memoriaal, staat geschreven in een kroniek, de zogenaamde ‘Nederlandse Beke’.

Omstreeks 1395 vertaalde een verder onbekende auteur de Latijnse graven- en bisschoppenkroniek *Chronographia Johannis De Beke* (1345-1346) in het Middelnederlands, voortaan aangeduid als ‘Nederlandse Beke’.²⁹⁹ ‘De Vertaler’ bewerkte niet alleen de kroniekttekst van Beke, hij vulde die ook tot grofweg 1393 aan met eigen beschrijvingen. In de kroniek nam hij ook het ‘Memoriale Adelboldi’ op in een vertaalde versie. Om de situatie naar de tijd passend te maken voegde hij naar eigen inzicht twee vazallen aan de zeven toe: de heer Van Herlaar en de graaf van Vlaanderen.³⁰⁰ In de door de ‘Vertaler’ aangepaste opsomming van de vazallen schrijft hij dat de heer van Goor de achtste vazal was, en de heer Van Herlaar de negende is. De heer van Goor hield van de bisschop als leen ‘meest al zijn goet’. De ‘Vertaler’ verwijst daarbij niet naar Ameide - zoals in de oorspronkelijke tekst - want de heer van Herlaar had ‘Ameyde ende dat daertoe behoort’.³⁰¹

In de door hem aangepaste kroniek beschrijft de ‘vertaler’ wel waarom de bisschop zijn vazal, de heer van Goor, het bezit Ameide had afgenomen. Hij vermeldt echter niet waarom Herlaar de nieuwe leenman werd. De heer van Goor had zich als leenman misdragen ‘beide an sinen lande ende an sinen luden’ waarop

²⁹⁵ OBHZ I, 134-137.

²⁹⁶ OBHZ I, nr.73. De zeven leenmannen van de Utrechtse bisschop, die met hun bezit genoemd worden, zijn: de hertog van Brabant, hij hield Tiel en de Kempen; de graaf van Gelre, hij had het graafschap Zutphen, de Veluwe, de Tieler- en Bommelerwaard; de graaf van Holland, die was met het graafschap Holland en Kennemerland beleend; de graaf van Kleef had de Overbetuwe; de graaf van Bentheim hield van de bisschop het burggraafschap van Utrecht; de heer van Cuijk de heerlijkheid van Cuijk, en de heer van Goor het kasteel Goor en Ameide.

²⁹⁷ Het antedateren is uit verschillende punten aantoonbaar, zie hiervoor OBHZ I (OBHZ I, 134-137) en Tenhaeff (Tenhaeff 1913, 115-130). In de bronnenuitgaven worden twee mogelijke perioden voor het opstellen van de tekst genoemd: 1171-1196 of 1235-1256. Zie voor een datering in de periode 1235-1256, OBSU I, nr. 174; Tenhaeff 1913, 130; Maris 1954, 9. Zie voor een datering in de periode 1178-1196, OBHZ I, nr. 73; Bruch (ed.) 1982. Koch acht het niet onwaarschijnlijk dat de oorkonde in Utrecht omstreeks 1321 vervaardigd is (OBHZ I, 137).

²⁹⁸ OBHZ I, nr.73.

²⁹⁹ Janse 2006b, 116-123. Vanwege de aanvullingen is de wat oudere naam voor deze bron *De vermeerderde Beke*. Gezien de nadruk op Utrecht in de toegevoegde beschrijvingen, was ‘De Vertaler’ waarschijnlijk van Utrechtse afkomst. Janse vermoedt dat het de Utrechtse stadsklerk Jan Tolnaer betreft (Janse 2006b, 138).

³⁰⁰ Bruch (ed.) 1982, XIV-XVII; Janse 2006b, 128-130.

³⁰¹ Bruch (ed.) 1982, 58.

de leenheer, bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267), hem het leen ontnam.³⁰² Tenhaeff, die een gedegen onderzoek heeft gedaan naar deze bron, dateert de felonie van de heer van Goor tussen 1252 en 1255.³⁰³ Dat houdt in dat Dirk van Herlaar Ameide verwierf nadat de kwestie met de heer van Goor was afgedaan, dus ten vroegste na 1255. Dat hij vermoedelijk vóór 1266 heer van Ameide werd, volgt uit een geschil over de rechten op Twaalfhoeven dat hij in dat jaar met het kapittel van St. Marie had. De heerlijkheid Twaalfhoeven grensde aan Ameide.³⁰⁴

De ‘Vertaler’ van de *Chronographia* geeft niet aan waarom Dirk van Herlaar Ameide verwierf. Er is slechts één bron die wel een reden noemt, maar die is niet betrouwbaar. Het betreft een handschrift in de serie van 15de-eeuwse adelskronieken of genealogieën *Historia dominorum de Teysterband, Arkel, Egmonda, Brederoede, IJsselsteyn etc.* Volgens de genealogie ‘Ameyda’ moest Dirk uit Brabant vertrekken vanwege doodslag op de heer van Boxtel.³⁰⁵ Dirk had, aldus de kroniek, zijn buurman omgebracht. De kroniek vermeldt letterlijk: ‘Dominus igitur de Herler propter occisionem domini de Boexstell exulatur a Brabantia, quare emit castrum et dominium de Ameyda.’ (‘De heer van Herlaar is voor het doden van de heer van Boxtel verbannen uit Brabant en daarom kocht hij het kasteel en de heerschappij van Ameide.’) De betrouwbaarheid van kronieken is meermaals onderzocht.³⁰⁶ Het was voor kroniekschrijvers uit de 15de eeuw niet ongebruikelijk verklaringen te fantaseren daar waar de feitelijke gegevens voor het verhaal ontbraken. De reden van het vertrek van Herlaar is mogelijk een dergelijk *topos*. Daarom hecht Kuys er geen waarde aan,³⁰⁷ maar de beschreven daad kan niet helemaal uitgesloten worden.

In 1254, in de periode dat de kwestie tussen de Utrechtse bisschop en de heer van Goor escaleerde, verschijnt in de bronnen voor het eerst een heer van Boxtel, Willem van Boxtel. De naam van Boxtel komt zeker eerder voor, van de heren van Boxtel ontbreekt voordien echter elk spoor. Waarom op dat moment een nieuwe heer in Boxtel verschijnt is onduidelijk. Het is mogelijk dat Herlaar die inderdaad had gedood, de omstandigheden en de periodisering sluiten dat niet uit. Toch is de voorstelling in de kroniek om twee redenen niet aannemelijk. Ten eerste ontbreken andere bronnen met aanwijzingen voor die doodslag en ten tweede bleven de consequenties daarvan uit. Aanwijzingen van een (adels)vete ontbreken, een ernstig misdrijf, zoals een doodslag, zou dat mechanisme en het inzetten van de maagschap van de zijde van de dader en het slachtoffer onmiddellijk in werking stellen.³⁰⁸ Van een verbanning uit Brabant kan echter geen sprake zijn. Noch Herlaar, noch Boxtel behoorde tot het Brabantse territorium. Om te staven dat de heer van Herlaar niet uit Brabant verbannen was kan verwezen worden naar de hiervoor beschreven oorkonde van 1282.³⁰⁹ De regeling van de rechtspraak en de verdeling van de boeten van Waalre tussen Dirk en Arnold van Herlaar en het convent van Echternach werd gesloten in ’s-Hertogenbosch, daar kon een Brabantse banneling zich zeker niet ophouden. Bovendien was Dirk van Herlaar samen met Willem van Boxtel in 1281 getuige bij een overdracht.³¹⁰ Zo het dus geen vlucht was voor een veronderstelde misdaad waarom werd Dirk van Herlaar dan een leenman van Utrechtse bisschop?

³⁰² Bruch (ed.) 1982, 129.

³⁰³ Tenhaeff 1913, 122-130.

³⁰⁴ HUA toegang 221, inv. nr. 936 (06-08-1266).

³⁰⁵ Andriessen 1933, 109.

³⁰⁶ Zie over deze adelskroniek, Bruch 1956, 66; Carasso-Kok 1981, 174; Janse 2000, 14-18; Janse 2001, 282 e.v. ; Lulofs 1987, 79 - 100; Romein 1932, 212 e.v.

³⁰⁷ Kuys 1980, 382, noot 55.

³⁰⁸ Hoppenbrouwers 1992, 201; Hoppenbrouwers 2010b, 167.

³⁰⁹ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282).

³¹⁰ OBNB II 2000, nr. 1207 (17-04-1281). De heer van Herlaar en de heer van Boxtel zegelden beiden bij de overdracht van het vruchtgebruik van het land van Breda door hertog Jan I van Brabant (). De getuigen zijn Willem van Horne, Johan van Kuyc en

Na het vanwege felonie gedwongen vertrek van de heer Van Goor was er plaats voor een nieuwe leenman. In het algemeen kozen de landsheren bij een dergelijke wisseling ervoor de bestaande structuren te behouden.³¹¹ Voor Dirk van Herlaar bood het vrijkomen van Ameide een kans zijn machtsgebied uit te bouwen. Die ambitie kan een motief zijn geweest, maar Herlaar had nog een andere zeer goede reden om zijn macht elders te borgen. De Brabantse hertog, Hendrik I (1190-1235), was in het begin van de 13de eeuw aan het systematisch uitbouwen van zijn gezag in Noord-Brabant begonnen. Hij verdreef er de andere vorsten, maakte korte metten met de Keulse en Luikse invloeden, onderwierp er de lokale adel en legde zijn voogdij op aan de kerkelijke goederen.³¹² In de directe nabijheid van Herlaar had de hertog van Brabant omstreeks 1230 alle mogelijke middelen gebruikt om de heer van Vught, wiens heerlijkheid grensde aan die van Dirk van Herlaar, weg te werken. Iets wat zijn kleinzoon Hendrik III (1248-1261) omstreeks 1250 ook daadwerkelijk lukte. Uit de oorkonde van 1232 waarin staat dat Boudewijn van Vught bezit aan de hertog overdroeg, blijkt dat er een langlopende kwestie aan vooraf ging.³¹³ Het mag gerust opvallend genoemd worden dat van een dergelijke druk op de heer van Herlaar totaal niets bekend is. Blijkbaar belemmerde Herlaar de hertog niet in zijn geopolitieke ambities. Nu hadden Boudewijn en Daniel van Vught, in tegenstelling tot Herlaar, banden met de Gelderse landsheer. Dat lag op dat moment vanwege de uitbreiding van de stad 's Hertogenbosch gevoelig. Bovendien vormde het bezit van de heer van Vught rondom de nieuwe stad een machtsblok dat de hertogen waarschijnlijk in de weg zat.³¹⁴ De hertog had zo dus zijn redenen om de heer van Vught te verdrijven. In dat opzicht vormde het bezit van de heer van Herlaar klaarblijkelijk geen blokkade voor de hertog. Dat neemt niet weg dat Ameide voor Herlaar wel een ideale ontsnappingsroute vormde om, zonder enig verlies van macht in het oorspronkelijk kerngebied, aan eventuele druk van de Brabantse hertog te kunnen ontkomen.

Al is de adelskroniek van Brederode niet juist, het is wel mogelijk dat de heer van Boxtel een rol had bij het verwerven van Ameide door Dirk van Herlaar. Boxtel grensde aan diens gezagsgebied. Dirk van Herlaar en de heer van Boxtel waren zonder twijfel bekenden van elkaar. Maar wie was de heer van Boxtel vóór Willem van Boxtel (1254)? Coldewey maakt aannemelijk dat Willem van Boxtel een zoon was van Hendrik III van Kuyc (1226-1254). Die was getrouwd met de erfdochter van Van Randerode, heer van Boxtel.³¹⁵ Van Kuyc, een van de zeven *liberi feudales* van de bisschop, had een omvangrijk bezitscomplex in de Alblasserwaard, waartoe ook Ameide behoorde. Dat bezit hadden de Kuycs in het eerste kwart van de 13de eeuw echter aan de Utrechtse bisschop overgedragen, die kreeg de leenhoogheid. Van Kuyc hield wel zijn leenmannen. Hier rijst daarom het vermoeden dat de connectie met Van Kuyc van invloed was op de migratie van Herlaar naar Ameide. Dit komt in het volgende hoofdstuk nog aan bod.

Vazal van de Utrechtse bisschop

Met het verwerven van Ameide in het derde kwart van de 13de eeuw plaatste Herlaar zich als vrij edelman in een feodale relatie, zij het op een eervolle positie want hij kreeg in ruil een hoge heerlijkheid. Het is de vroegste concrete aanwijzing van een Herlaar als een leenman, kennelijk deed dat toen geen afbreuk meer

---

Dirk van Herlaar (ridders), Willem van Boxtel en Aubert van Herpe, Godfried van Brabant, en de neven Hendrik van Leuven, Gerard heer van Marbais en Wouter Berthout heer van Mechelen.

³¹¹ Power 2004, 208 e.v.

³¹² Zie § 3.1.

³¹³ OBNB I, nr. 160 (1-5-1232).

³¹⁴ Aarts 2001, 15 e.v. Dat het bezit van de heer van Vught een machtsblok vormde volgt uit een oorkonde waarin de heer van Vught de manschap van zijn vazallen overdraagt aan Berne. Die mannen hadden bezittingen in Nederhemert, Ammersoyen en Hedel, aan de noordzijde van 's-Hertogenbosch (De Fremery (ed.) 1901, nr. 111 (27-03-1250).

³¹⁵ Coldewey 1981, 230.

aan zijn aanzien en status. Dat de heren van Herlaar geen leenmannen van de bisschop van Luik waren, zoals zo vaak voetstoots aangenomen, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Feodaliteit veronderstelt een wederdienst, *consilium* en *auxilium*. Wat hield die dienst voor de heer van Goor in en kreeg Herlaar dezelfde dienstverplichting opgelegd?

De adellijke vazallen van de bisschop oefenden volgens het ‘memoriale adelboldi’ de traditionele hofambten uit. Zo was bijvoorbeeld de hertog van Brabant hofmeester (*dapifer*) en hield de graaf van Gelre de functie van jachtmeester (*venator*). Die functies behoren tot de hofambten. De *liberi feodales* vervulden die ambten niet daadwerkelijk, dat deden *ministerialen* van de bisschop. Maar er waren naast hofambten ook gezagsfuncties: die van vaandeldrager, voogd en burggraaf. Die werden in tegenstelling tot de hofambten wel door de *liberi feodales* uitgevoerd.³¹⁶ Aan de voogdij en het burggraafschap van Utrecht was rechterlijke macht gekoppeld. De vaandeldrager was behalve de drager van de bisschoppelijke banier op het slagveld tevens beschermvoogd van het bisdom, hij was *advocatus* van het Sticht. Volgens het ‘Memoriale Adelboldi’ vervulde de heer van Goor die functie. Hij was *vexillifer*, de drager van het bisschoppelijk vaandel. Het is zeker dat de heer van Goor voor de Utrechtse bisschop de functie van vaandeldrager ook daadwerkelijk vervulde, hij trad in 1227 tijdens de slag bij Ane als zodanig op.³¹⁷

Na de felonie verloor de heer van Goor niet alleen het leen Ameide maar ook zijn gezagsfunctie. De ‘Vertaler’ speelde daar op in en wijzigde in de ‘Nederlandse Beke’ met het toevoegen van twee vazallen, Herlaar en de graaf van Vlaanderen, ook enkele hoffuncties. Hij wees aan de heer van Herlaar als leenman van Ameide de functie van vaandeldrager toe, voordien de taak van de heer van Goor. Ter Kuile meent dat het ambt onlosmakelijk aan de heerlijkheid Ameide verbonden was.³¹⁸ De (veronderstelde) koppeling tussen het ambt en het leen maakt van Ameide een *vaanleen*.³¹⁹ Een *vaanleen* was een bijzondere vorm van investituur waarbij de leenheer de vaan, het investituursymbool, overdroeg aan de vazal. De symbolische overdracht gebeurde voornamelijk door de koningen in de 10de en 11de eeuw waarbij de ontvanger een hertog of graaf was.³²⁰ Het is wellicht daarom dat Ter Kuile als verklaring voor de koppeling van Ameide met de functie van vaandeldrager oppert dat het een restant van een oude prefectuur betreft. De gedachte van het *vaanleen* past in het 11de-eeuwse beeld (1021) dat het ‘Memoriale Adelboldi’ moet oproepen. Mogelijk was Ameide oorspronkelijk inderdaad een *vaanleen*, maar de Herlaars traden nimmer als bisschoppelijk vaandeldrager op. Er zijn geen gegevens die er op duiden dat een Herlaar vanaf het midden van de 13de eeuw een functie of ambt voor de bisschop van Utrecht uitoefende. Dus zo de functie van vaandeldrager oorspronkelijk verbonden was aan Ameide, is die band bij de overdracht van het leen aan Herlaar, na 1255, ontkoppeld.

Het familiewapen van Herlaar

Aan de vroegste bron die verwijst naar bezit in Ameide (juni 1266) hangt het oudst bewaarde zegel met het familiewapen van Herlaar.³²¹ Een familiewapen is te definiëren als een volgens de regels van de blazoenkunst opgezet in kleur uitgevoerd embleem dat de familie als collectief hanteerde.³²² Het wapenbeeld op het zegel bestaat in het jargon van de heraldiek uit één beurtelings gekanteelde dwarsbalk op een enkel

³¹⁶ Maris 1954, 9.

³¹⁷ Van Rij (ed.) 1989, 48.

³¹⁸ Ter Kuile 1944, 597.

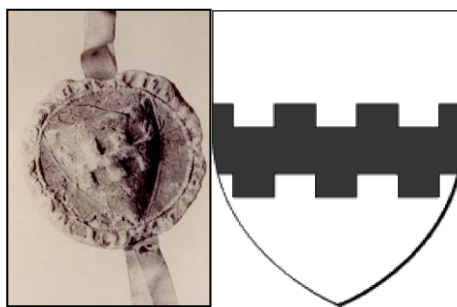
³¹⁹ Berkelbach van der Sprenkel 1937, nr. 247 (18-06-1312).

³²⁰ Schulze 2004, 74.

³²¹ HUA toegang 221, inv. nr. 936 (06-08-1266).

³²² De Boo 2008, 10.

schild (afb. 7). De balk was in de kleur keel (rood), het schild was zilver (wit).³²³ Merkwaardig is daarom de beschrijving van het schild van een ‘Gerard van Herlaar’ in het 14de-eeuwse ridderepos *De Grimbergsche oorlog*.³²⁴ Het wapenschild van Gerard bestond volgens het heldendicht uit een schild doorsneden van goud en keel met een keper van azuur. Dat wapenbeeld heeft geen enkele overeenkomst met het bekende wapen van de Herlaars. Het vreemde is ook dat elk spoor van deze Gerard van Herlaar ontbreekt. De voornaam Gerard verschijnt bij de Herlaars pas in de 14de eeuw, na het huwelijk van Aleid van Herlaar met Gerard van Loon.³²⁵ De Boo kan het wapen niet herleiden, noch naar herkomst noch naar verwantschap.³²⁶ Het daarom afdoen als een verzinsel voert echter te ver, de vele andere in het epos genoemde wapenschilden zijn namelijk wel te herleiden. Mogelijk betreft de beschrijving een ouder, 12de-eeuws, vroeg (individueel) wapenbeeld van een Herlaar. In de loop van de 12de eeuw wijzigde het wapen meer-en-meer van individuele representatie naar dat van het geslacht, het wapen behoorde tot de erfelijke attributen.³²⁷

Afb. 7: Wapenzegel Dirk van Herlaar, (1266) origineel en tekening

(Zegel niet afgebeeld op ware grootte. Bron foto: HUA, toegang 221, inv. nr. 936)

Het wapenbeeld, dat te beschouwen is als een kenteken van verwantschap, biedt helaas geen aanknopingspunten voor verwantschap met andere adellijke geslachten of netwerken.³²⁸ De afbeelding op het wapenschild van de Herlaars is weliswaar gelijk aan dat van de familie Van Buren, met dien verstande dat de kleuren omgekeerd zijn, wit voor de dwarsbalk, rood voor het schild, maar er is met die familie zover bekend geen verwantschap. Vermoedelijk werd de afbeelding met de dubbel gekanteelde balk geïntroduceerd vóórdat Petronella als *domina* van Herlaar optrad. Niet alleen Dirk en zijn nazaten hanteerden dat schild,

³²³ De genoemde kleuren zijn beschreven voor het wapen van Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, in het wapenboek van Gelre. Fol. 90. nr.1212 weergegeven (Helmont (ed.) 1992). Neubecker geeft de volgende symbolische betekenissen aan de kleuren wit en rood: wit (zilver) staat voor reinheid, wijsheid, onschuld, kuisheid en vreugde; rood (keel) staat voor begeerte en zich verdienstelijk maken (Neubecker 1988, 86). Het wapen dat de Herlaars voerden, is tot in de 16de eeuw gehanteerd. Zie HUA; collectie handschriften; *monumenta Van Buchel*, 72 (fol38v) voor een coalitiewapen Van Herlaar/ Van Appeltern. Zie ook, HUA; collectie handschriften; *inscriptions Van Buchel*, 274 (Adriaan van Herlaar / Johanna van Herlaar 1594).

³²⁴ Serrure & Blommaert 1852-1854, deel II, vers 4170-4174.

³²⁵ Zie hierna, § 3.3 en § 3.4.

³²⁶ De Boo 2000, 23, 44.

³²⁷ De Boo 2008, 30.

³²⁸ Rietstap verwijst voor een overeenkomstig wapenschild, dat wil zeggen een beurtelings gekanteelde dwarsbalk (zonder andere elementen), maar met andere kleuren naar Van Huygenpoth, Van Ingen en Van Kinschot. Met geen van die genoemde geslachten is een band te ontdekken. (Rietstap 1874, 345). Het wapen van De Bye of De Bie, dat bestaat uit een beurtelings gekanteelde dwarsbalk en drie zwarte bijen, is mogelijk een coalitiewapen van Jan de Bijde (1270) die huwde met Jenne van Herlaar. (Wagner 1918, 101). Van Jenne van Herlaar ontbreken verdere sporen. Zij zou een dochter van Dirk van Herlaar kunnen zijn.

waarschijnlijk gebruikten ook Godfried en de zijnen de afbeelding.³²⁹ Dat wil zeggen dat de afbeelding met de dubbelgekanteelde dwarsbalk in, of vóór, het eerste kwart van de 13de eeuw is aangenomen. Voor overeenkomsten en aanknopingspunten van het wapenbeeld met andere families moet dan ook gezocht worden in die periode.³³⁰

De sociaal allerhoogste dynasten, zoals de Berthouts en de Kuycs, hanteerden een zogenaamd ruiterzegel. Dat is een zegel, in het algemeen zo'n 6 a 7 cm groot, met de afbeelding van een ruiter te paard die een schild draagt. Op dat schild is het wapen van de familie dan afgebeeld. De Herlaars hanteerden een dergelijke ruiterzegel niet, maar er is wel een groot formaat zegel bekend. Aleid van Herlaar beschikte begin 14de eeuw over een zegel waarin de alliantie van haar familie en die van haar echtgenoot staat afgebeeld (afb. 10).³³¹ Aanvankelijk was het vrouwen niet toegestaan een familiewapen te voeren - de vrouw was als zwak geslacht immers vrijgesteld van het vervullen van de militaire plichten van de vazal - maar vanaf begin 13de eeuw mochten ook non-combattanten een familiewapen voeren. Dat was uit nood geboren, want doordat in de 13de eeuw erfopvolging door een vrouw meer voorkwam dan voordien verwierf ook zij dat recht.³³²

Het maatschappelijk vermogen van Dirk van Herlaar

Dirk van Herlaar erfde van zijn moeder het bezit en de waardigheid van zijn voorouders. Hij werd heer van Herlaar en verkreeg naast het recht van mede-patroon van Hilvarenbeek voogdijrechten in Berlicum en Waalre. Behoudens dat wist hij zijn gezagsgebied uit te breiden met het 'Land van Ameide'. Dat hij daartoe wel een feodale band moest aangaan, en de Utrechtse bisschop zijn leenheer zou worden, was blijkbaar geen probleem, dat deed aan zijn status en aanzien niets af. Waar het bezit precies uit bestond, in de vorm van huizen, rechten en lenen, valt door het ontbreken van gegevens niet te beschrijven. De voogdijrechten en het recht van mede-patroon bevestigden zijn status en aanzien. Directe aanwijzingen over of verwijzingen naar de nalatenschap van zijn vader ontbreken. Wel blijkt dat Dirk zich in de omgeving van Van Kleef-Heinsberg ophield. Dat hij een machtig man was volgt niet alleen uit zijn status als *nobilis* en ridder in de oorkonden. De inzet van de wereldlijke macht van de heer van Herlaar bij het bepalen van zijn rechten als voogd voor Waalre is daar eveneens een getuigenis van.

3.3.3 Arnold van Herlaar (1281-1298)

In het vierde kwart van de 13de eeuw volgde Dirks zoon Arnold zijn vader als heer van Herlaar en Ameide op. Uit 1286 dateert de eerste vermelding van Arnold als heer van Ameide. Arnold van Herlaar liet vastleggen dat hij met de geërfden van de Lek een overeenkomst had gesloten voor het graven van een watergang door 'zijn heerlijkheid'.³³³ De watergang die als afvoer voor het gebied diende, betrof een sluitstuk van het ontginningsproces binnen het gebied van Ameide (waarover in het volgende hoofdstuk meer). Zijn huwelijk bracht één zoon voort, Dirk. Die volgde zijn vader op als heer van Herlaar en Ameide (1298-1305). Daarnaast had Arnold zeker ook één dochter, Marina. Zij trouwde met Gerard, heer van

³²⁹ Die aanname stoelt op een vermelding van Viaene-Awouters 2002, 416-417. Het wapen van Herenthout bestaat uit een Sint-Pieter dragende een schild waarop het wapen van Van Herlaar: de beurtelings gekanteelde dwarsbalk in dezelfde kleuren. Naar de herkomst wordt niet verwezen. Mij zijn geen zegels van Godfried of zijn nazaten bekend.

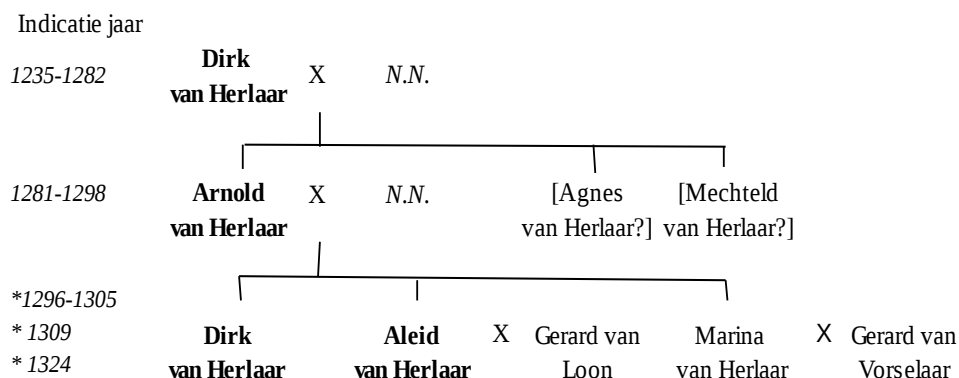
³³⁰ Dat sluit een band met, bijvoorbeeld, Van Arkel vrijwel uit.

³³¹ GAA, toegang 0243, nr. 549 (1-09-1309), zegel 2.

³³² Croenen 2003, 66 e.v.; Janse 2001, 252 e.v.; Neubecker 1988, 234.

³³³ OBSU IV, nr. 2288 (??-??-1286).

Vorselaar.³³⁴ Maar waarschijnlijk was ook Aleid, de echtgenote van Gerard van Loon, een dochter van Arnold. Aleid komt hierna uitgebreid aan bod, want zij vormt een cruciale schakel in de overdracht van het bezit en de status van de Herlaars naar die in de 14de eeuw.

Afb. 8: Gen. schema filiatie Arnold van Herlaar (1281-1298)

De eerste vermelding van de naam Arnold van Herlaar is te vinden in een akte uit 1281. Zijn vader droeg in juli van dat jaar het eigendom van goederen gelegen onder Reusel aan Dirk van Teede over. Die had die goederen voordien in leen ontvangen.³³⁵ Hoewel Arnolds goedkeuring voor de overdracht een vereiste was, dat wordt gesteld in de akte, beschikte hij op dat moment niet over een eigen zegel om de overdracht te bevestigen. Daarom hing Gooswijn Coc, een schepen van Den Bosch, in naam van Arnold zijn zegel aan de oorkonde. Gooswijn Coc was geen willekeurige schepen maar waarschijnlijk een verwant.³³⁶ Hij trad ook op als getuige voor Dirk van Herlaar in de kwestie van de meier van Waalre in 1276³³⁷ en vocht in Woeringen aan Arnolds zijde.³³⁸ In de literatuur wordt verondersteld dat Arnold in 1281 nog te jong was voor het eigen bezit van een zegel.³³⁹ Die gedachte kan echter vrij eenvoudig ontkracht worden. Arnold was volwassen want slechts zeven jaren later, in 1288, kreeg Arnolds zoon Dirk vóór het gevecht bij Woeringen de ridderslag. Bovendien heeft het expliciet melden van het missen van een eigen zegel alleen zin indien Arnold juist *wel* handelingsbevoegd was. Een jaar later (1282) bezegelde Arnold de afspraken tussen zijn vader Dirk, heer van Herlaar, en de abdij van Echternach in het geschil over de hoge en lage rechtspraak in Waalre en de verdeling van de boeten.³⁴⁰ Vanaf dat jaar tot aan 1302 maken de bronnen geen gewag van de heerlijkheid Herlaar en/of de daaraan verbonden rechten. Pas in 1302 verschijnt weer een referentie naar de heerlijkheid,

³³⁴ Poncelet (ed.) 1898, 57.

³³⁵ OBNB I, nr. 374 (7-07-1281).

³³⁶ Gooswijn, genaamd Coc, was volgens Vogels een broer van Arnold Rover, van wie hij veronderstelt dat die getrouwd was met Mochteld (van Herlaar). Indien dat juist is, was hij een zwager van Arnold van Herlaar. Met het (veronderstelde) huwelijk van Mochteld van Herlaar met Arnold Rover van Aenscot komt Gooswijn Coc dan binnen de verwantschapsgroep van de Herlaars (Vogels 2001, Vogels 2002, Vogels 2003a en Vogels 2003b).

³³⁷ OBNB I, nr. 352 (12-06-1276).

³³⁸ Willems (ed.) 1836, 8285-8290.

³³⁹ Vogels 2003b, 39. In de middeleeuwen waren jongens op hun vijftiende levensjaar meerderjarig, meisjes op hun twaalfde (Van Steensel 2010, 232).

³⁴⁰ OBNB I, nr. 385 (24-03-1282). Zie § 4.2.2.

in de aanhef van een oorkonde verwijst Arnolds zoon Dirk naar dat familiebezit.³⁴¹ Het is daardoor wel zeker dat ook Arnold heer van Herlaar was ondanks dat de bronnen hem alleen vermelden als heer van Ameide.

Borg voor de Amstels om de Hollandse graaf te dienen

Toen in 1285 Gijsbrecht IV van Amstel (12??-1303) samen met zijn broers een kwestie met Floris V, graaf van Holland (1256-1296), schikte, stond 'den here van Herlaer' borg voor een schuldverklaring van 2000 pond Hollandse.³⁴² Dat blijkt uit een begeleidende oorkonde bij de akte van verzoening. Of de titel 'heer van Herlaar' naar Dirk of zijn zoon Arnold verwijst, is niet te zeggen. Dirk overleed na 1282 maar vóór 1287. De verzoening en schuldverklaring betreffen een tussenstap in het langdurige conflict tussen de Hollandse landsheer en Van Amstel c.s.³⁴³ Het wantrouwen tussen Floris V en de Van Amstels bleef ondanks de verzoening bestaan, wat uiteindelijk leidde tot de moord op Floris (juni 1296).

De gebroeders Van Amstel leefden vanwege ernstige onmin met de Hollandse graaf Floris V van 1281 tot 1285 in gevangenschap. Op 27 oktober 1285 troffen zij een schikking met de landsheer. In ruil voor hun vrijheid onderwierpen zij zich aan de graaf. De heer van Herlaar stond niet borg voor de zoen, dat waren twintig verwanten en leenmannen van Van Amstel.³⁴⁴ Hij stond wel borg voor de begeleidende schuldverklaring van de gebroeders Van Amstel.³⁴⁵ Gijsbrecht, Willem en Arnoud van Amstel (12??-1291) verklaarden dat zij 2000 pond Hollandse schuldig waren aan graaf Floris. Zij beloofden de som aan de landsheer te betalen vóór 11 november 1286. De Van Amstels wezen vijftien borgen voor die schuldverklaring aan, waaronder dus de heer van Herlaar. Indien de gebroeders er niet in zouden slagen het opgelegde bedrag binnen de gestelde termijn te betalen, zouden de borgen in Zierikzee *in leistung* gaan. Dat wil zeggen dat zij daar dan in een herberg zouden verblijven en verteren op de kosten van de Amstels, dit om de druk te verhogen de schuld te lossen. De schuldeiser, in dit geval Floris V, bepaalde de stad van *leistung*. De heer van Herlaar staat in die lijst van borgen genoteerd na Horne, Kuyc, de heer van de Lek, en de heer van Huisduinen. De aangewezen borgen waren wat Heirbaut in Vlaanderen 'invloedborgen' noemt. Die verbonden zich ertoe druk uit te oefenen op de hoofdschuldenaar zodat die zijn verbintenis zou nakomen. Het gaat daarbij niet om een schuldenaar die niet kon betalen, maar om hem die dat niet wilde.³⁴⁶

Enkele jaren nadien, in 1288, verzoende ook Herman van Woerden zich met Floris V. Herman van Woerden was een zwager van Gijsbrecht van Amstel, hij was later nauw betrokken bij het complot tegen de

³⁴¹ De Fremery 1890, nr. 118 (25-12-1302).

³⁴² OBHZ IV, nr. 2238 (27-10-1285).

³⁴³ Tussen de graaf van Holland en de heren van Amstel bestond al geruime tijd vóór 1285 onenigheid. In 1279 zat de elect-bisschop van Utrecht, Jan van Nassau (1267-1290), financieel aan de grond. Kort voordien had Jan van Nassau de kastelen Vreeland, Montfoort en Ter Horst verpand aan respectievelijk Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Jan I van Kuyc. Floris V kocht die schulden van de bisschop af en verwierf daardoor als pandhouder alle rechten en inkomsten van het Nedersticht. Gijsbrecht weigerde de lossing en was niet van plan het kasteel Vreeland na het eindigen van het pandschap te verlaten. Daarop riep in 1280 de elect-bisschop de hulp in van Floris V. De Hollandse landsheer liet de drie kastelen, Vreeland, Montfoort en Ter Horst, belegeren en wist Gijsbrecht gevangen te nemen. Toen Willem van Amstel - aartsdiaken van Utrecht en een broer van Gijsbrecht - een politieke fout maakte, was dat voor Floris V aanleiding ook hem te arresteren (Van Amstel 1999, 127-129; Janssen 1993, 34-35).

³⁴⁴ OBHZ IV, nr. 2237 (27-10-1285). Tot de verwante borgen behoorde onder andere Hendrik van Kuyc burggraaf van Leiden (1260-1319), een aanzienlijk heer in de omgeving van de Hollandse graaf. Diens status bepaalde mede het beeld van de Kuycs in Holland (Van Kan 1988, 27-28).

³⁴⁵ OBHZ IV, nr. 2238 (27-10-1285). De borgen waren: heer van Huisduinen (Willem II van Egmond), Jan I van Kuyc, Jan II van der Lede, Gijsbrecht Uytengoye, Willem II van Horne, Jacob van der Woude, Herbaren van der Lede, Jan III van Heusden, Jan van Tolloysen, Wouter van Langerak, Bout van der Erme, Tronis van Moordrecht en de heren van der Lek, van Herlaar en van Strien.

³⁴⁶ Heirbaut 1997b, 221-222.

Hollandse graaf.³⁴⁷ In de verzoeningsoorkonde, gedateerd op 21 maart 1288, staat Arnold van Herlaar ook als borg vermeld. Als borg zou hij de Hollandse graaf dienen ‘so zoelen dese borghen, die hierna ghescreven staen, dienen den grave van Hollant ofte sine nacomelinghe ieghens mi ofte minen nacomelinghen elc op sines selves cost te parde’.³⁴⁸ Herlaar zou de Hollandse graaf met 10 mannen steunen, voor zolang de oorlog mocht duren, in geval Herman heer van Woerden de zoen niet zou nakomen of zou verbreken. De namen van de borgen zijn vrijwel dezelfde als die van de schuldbekentenis van de Van Amstels, waaronder de heer van Cuijk, van Heusden, van der Lede, Horne, en van Strien. Uit de beide oorkonden valt op te maken dat Herlaar op enige wijze verbonden was met Van Amstel maar dat hij de Hollandse graaf ten dienste stond.

Ook tijdens de Limburgse successie-oorlog steunde Arnold van Herlaar de Hollandse graaf. Hertog Jan I van Brabant (1267-1294) wist met het verwerven van Limburg zijn ambities te verzilveren. In 1280 overleed Walram IV hertog van Limburg, in 1283 zijn erfdochter Irmgardis. Irmgardis was getrouwd met de graaf van Gelre. Die meende nu recht te hebben op Limburg, daar dacht Adolf van Berg, bloedverwant van Irmgardis, anders over. Adolf van Berg zag echter tegen de kosten en zijn opponent op en droeg zijn erfelijke rechten in 1283 aan de Brabantse hertog over. Daardoor kwam die in conflict met de graaf van Gelre. Zo begon de Limburgse successie-oorlog die, zoals Van Uytven het formuleert, ‘onderbroken door wapenstilstanden en gekruidd met onverwachte kampwisselingen’ escaleerde en uiteindelijk op 5 juni 1288 in Woeringen beslecht werd.³⁴⁹

De Brabantse hertog zocht om zijn positie te sterken steun bij de graaf van Holland. In 1286 sloot hij met de landsheer van Holland een bondgenootschap voor wederzijdse steun tegen de graaf van Gelre, Reinald I van Gelre (1271-1326).³⁵⁰ Ondanks de door hem toegezegde steun aan de Brabantse hertog kwam Floris V bij de eerste confrontatie tussen de Brabantse hertog en de graaf van Gelre, in de Bommelerwaard in 1287, niet opdagen.³⁵¹ Dat was het jaar daarop in Woeringen wel het geval. Volgens Van Spaen³⁵² en Lehnart³⁵³ nam Arnold van Herlaar in de slag bij Woeringen aan de zijde van de hertog van Brabant deel aan de strijd. Die zienswijze is begrijpelijk, maar strikt genomen niet juist. Arnold steunde met zijn mannen de graaf van Holland,³⁵⁴ en via hem ook de hertog van Brabant. Volgens de *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288* en Van Velthems *Spiegel Historiae* vocht Arnold van Herlaar onder de Kuycse banier. Naast hem stonden zijn zoon Dirk, schoonzoon Gerard van Vorselaar en twee zonen van Hendrik van Kuyc, Jan van Kuyc en Willem van Boxtel.³⁵⁵ Het epos verhaalt hoe de ridders onder de banier van Van Kuyc bijdroegen aan het keren van de strijd en daarmee de overwinning op Gelre bewerkstelligden.

³⁴⁷ Van Amstel 1999, 93-95; Cordfunke 2011, 71-75.

³⁴⁸ OBHZ IV, nr. 2347 (21-03-1288).

³⁴⁹ Van Uytven 2004, 106-107.

³⁵⁰ Op 24 september 1286 lieten Jan I van Brabant (1267-1294) en Floris V van Holland hun onderlinge steun oorkonden (OBHZ IV, nr. 2272 (24-09-1286); nr. 2273 (24-09-1286). Later trad ook de graaf van Kleef tot het bondgenootschap tegen Gelre toe (Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 600 (3-03-1287); nr. 601 (6-03-1287).

³⁵¹ Zie Van Doormalen 2001a, 1-10.

³⁵² Van Spaen 1814, 305.

³⁵³ Lehnart noemt Arnold ‘Arnold van Loo, Heer van Herlaar’ (Lehnart 1988, 175). Lehnart verwijst voor die naam naar *Spiegel Historiae* (Van Velthem). Dat is vreemd aangezien de naam van Loo daarin geheel niet genoemd wordt. De naam van Loo is wel opgenomen in Willems uitgave van de rijmkroniek van Heelu. Willems verwijst naar Butkens 1724, I, 342 (Willems (ed.) 1836, 303). Butkens is onbetrouwbaar. Het is zeker dat op dat moment Arnold van Herlaar heer van Herlaar was.

³⁵⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, I, 468.

³⁵⁵ Willems (ed.) 1836, 8286-8293; *Spiegel Historiae*, deel V, 2003 regel 1248-1264. ‘die alle sijn Vromege ridders ende stout, Van Herlaer her Arnout [...] Dese waren alle gescaert In dies heeren conroet Van Kuyc’ Zie over het optreden van ridders in tactische eenheden zoals *conroten*, Verbruggen 1954, 148-154. Jan van Kuyc was een zoon uit het eerste huwelijk van Hendrik van Kuyc. Willem van Boxtel was een zoon uit het tweede huwelijk van Hendrik van Kuyc (Coldewey 1981, 230)

Lombarden in Ameide

Enkele jaren later diende Arnold opnieuw de Hollandse graaf. In 1293 behoorde Arnold tot de borgen voor het nakomen van een overeenkomst tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht, Johannes II van Sierck (1291-1296).³⁵⁶ De Hollandse landsheer en de bisschop hadden een alliantieverdrag gesloten tegen de hertog van Brabant en de graaf van Kleef. Slechts zes jaar na Woeringen beloofde Herlaar om zich wederom aan te sluiten bij de Hollandse graaf maar nu in de strijd *tegen* Brabant. De landsheer beloofde de loyaliteit door zich in juni 1296 borg te stellen voor het vestigen van Lombarden in Ameide.³⁵⁷

Evenals de geldwisselaars hadden de Lombarden een vorstelijk octrooi nodig om een zogenaamde *wisseltafel* (It: *Banco*) te kunnen openen. Gewoonlijk werd die uitgegeven op naam van een maatschap van verschillende Lombarden zodat die tegelijk in verschillende plaatsen hun handel konden drijven. De heer die de leentafel op zijn grondgebied toestond roomde een deel van het profijt van de Lombarden af (het zogenaamde ‘pensioen’). Dat was een van de redenen waarom de landsheren Lombarden toelieten.³⁵⁸ Arnold en zijn zoon Dirk vrijwaarden de Hollandse graaf voor eventuele schade die kon volgen uit die borgstelling.³⁵⁹ Ameide, gelegen op een geografisch grenspunt van landsheerlijke macht van de graaf van Holland, de bisschop van Utrecht en de graaf van Gelre, was een gunstige locatie voor een wisselkantoor van de interregionale geldhandel. Voor Herlaar betekende een wisseltafel van Lombarden vanwege de regionale uitstraling van de bank een versterking van de handelspositie van Ameide.

Arnold heeft niet lang geprofiteerd van de economische impuls want hij stierf vóór september 1298. Zijn zoon Dirk bracht in het laatste decennium van de 13de eeuw ‘bij dode van zijn vader Arnoud heer van Herlaar’ leenhulde aan de Utrechtse bisschop voor de heerschappij van Ameide.³⁶⁰ Gezien het feit dat Dirk in september 1298 bereid was om zijn huis voor de graaf te ruimen, wat hierna aan de orde komt, is het overlijden van Arnold en de leenhulde die Dirk bracht te dateren na juni 1296 maar vóór september 1298.

Verwantschap met Van Kuyc?

In 1285 deed Gijsbrecht van Amstel een beroep op de heer van Herlaar als borg. Diens zwager Herman van Woerden, getrouwd met Elisabeth van Amstel, een zuster van Gijsbrecht, deed dat ook in 1288. In beide gevallen was Herlaar weliswaar borg maar stond hij niet in voor de Amstels, hij zou de graaf steunen indien zij in gebreke zouden zijn. Heirbaut noemt dat een ‘invloedborg’.³⁶¹ Arnolds positie is moeilijk te plaatsen. Was hij als ‘invloedborg’ een verwant van de Amstels, de groep waaruit normaliter de borgen geselecteerd werden? Onder de borgen bevonden zich ‘de kapitaalkrachtigen der familie [Van Amstel] en de leenmannen van Gijsbrecht en Arnold van Amstel’.³⁶² Dat laatste is voor de heer van Herlaar uit te sluiten. Dat kan niet gezegd worden voor verwantschap, al ontbreken concrete aanwijzingen daartoe. Een naam die echter wederkerend is en de Herlaars mogelijk met de Amstels verbindt, is die van Van Kuyc.

Ook Jan van Kuyc stond in 1285 borg voor Gijsbrecht van Amstel en in 1288, samen met zijn zoon, voor Van Woerden.³⁶³ De verwantschap tussen Van Kuyc en Van Amstel is bekend. Coldewey maakt in zijn

³⁵⁶ OBSU V, nr. 2587 (7-05-1293).

³⁵⁷ OBHZ V, nr. 3123 (17-06-1296 of kort daarvóór). Het betreft Lombarden die ‘wonen of wonen sullen toter Ameyden in onser (Arnolds) heerscap’. De borgstelling vond enkele dagen voor de moord op Floris V plaats.

³⁵⁸ Van Uytven 1996, 212-223. Maassen noemt per landsheerlijkheid diverse locaties waar vanaf grofweg 1280 Lombarden zich vestigden, maar vermeldt daarbij Ameide niet (Maassen 1994, 40 e.v.). Dat doet Zuijderduijn wel (Zuijderduijn 2009, 59, 76).

³⁵⁹ OBHZ V, nr. 3124 (17-06-1296).

³⁶⁰ Hoek dateert de leenhulde als ‘.-.-129.’ (Hoek 1989, 286).

³⁶¹ Heirbaut 1997b, 221-222.

³⁶² Van Amstel 1999, 131.

³⁶³ Zie voor Jan van Kuyc (1254-1308), Coldewey 1981, 58-119.

dissertatie aannemelijk dat de echtgenote van Gijsbrecht van Amstel een dochter van Albrecht van Kuyc was.³⁶⁴ De aangewezen borgen die bij de schuldbekentenis van Van Amstel (1285) het hoogst genoteerd staan zijn diens verwanten, zoals Jan van Kuyc (zoon van Hendrik van Kuyc en neef van Gijsbrecht) en Folpert van de Lek (een oom van Gijsbrecht).³⁶⁵ Daarna volgt in de lijst de heer van Herlaar. Wat was de plaats van Arnold van Herlaar in dat adelsnetwerk?

Arnold stond niet enkel met Van Kuyc borg voor diens verwanten, hij vocht in Woeringen ook onder diens banier. Dat hij, zijn zoon en schoonzoon tot de Kuycse gevechtseenheid behoorden is veelzeggend. Onder de strijdvlag vocht geen toevallig samengestelde groep van edelen en ridders. De banier was op het slagveld geen willekeurige vlag met een louter praktisch doel als signalering of als teken van een verzamelpunt. De vlag bezat niet alleen een grote symbolische waarde, namelijk die van weerstand,³⁶⁶ maar was bovenal een teken van feodaal gezag.³⁶⁷ De banier was een gemeenschappelijk teken dat naast de aanduiding van en voor een troepenmacht ook het gebied waar deze vandaan kwam symboliseerde. Arnold van Herlaar en Jan van Kuyc hadden dus een band, maar wat voor een? Er zijn twee opties: een feodale band of een verwantschapsband. Beide zijn in dit geval mogelijk.

Al eerder is gezegd dat Ameide eens tot het bezit van Van Kuyc behoorde. In 1220 verkocht Albert van Kuyc (1204-1233) het stadsgraafschap van Utrecht aan de bisschop. Hij wist de mannen die aan de functie van voogd en graaf van Utrecht verbonden waren echter te behouden.³⁶⁸ Tot het bezit van de stadsgraaf behoorde ook Ameide. Door de koop kreeg de bisschop van Utrecht de leenhoogheid van Ameide, hij was de suzerain. De leenmannen brachten aan hem en zijn hof de leenhulde. Maar in het persoonlijk leenrecht tot aan de 14de eeuw waren de manschap, de hulde (*fidelitas*) en de investituur, zoals uit de verkoop in 1220 blijkt, afzonderlijke elementen. In de eerste helft van de 14de eeuw veranderde dat geleidelijk en vloeiden manschap en hulde samen, althans in Vlaanderen,³⁶⁹ maar dat was voor de andere landsheerlijkheden waarschijnlijk niet veel anders. Voor een andere dan genoemde leenband met Ameide zijn geen aanwijzingen. Aangezien niet alle Kuycse lenen bekend zijn valt dat echter niet uit te sluiten.

Van een verwantschapsband is evenmin iets bekend, maar ook dat is gezien de verschillende vermeldingen mogelijk. Binnen de adel was het vrij gebruikelijk een 'lokaal' huwelijk te sluiten.³⁷⁰ Mogelijk boden de ontwikkelingen in Boxtel in de eerste helft van de 13de eeuw de Herlaars die kans. Ondanks aantoonbaar gezamenlijk optreden zijn er geen concrete aanwijzingen voor een huwelijk tussen een Herlaar en een telg van de heren van Boxtel vóór de 13de eeuw.³⁷¹ Met de komst van Van Kuyc in Boxtel in de eerste helft van de 13de eeuw veranderde de setting. Na het overlijden van zijn eerste vrouw trouwde Hendrik van Kuyc omstreeks 1230 waarschijnlijk met een nazaat van Van Randerode.³⁷² Zij was een erfdochter en hield de heerlijkheid Boxtel dat aan het Herlaarse gezagsgebied grensde. Petronella van Herlaar en Hendrik van Kuyc waren zogezegd 'buren'. De Herlaars en Van Kuycs traden ook gezamenlijk op. Zo waren Dirk en Hendrik van Kuyc in 1247 getuigen bij een overdracht aan de heer van Altena.³⁷³ Het is dan niet zo vreemd te veronderstellen dat een huwelijk gearrangeerd werd, maar concrete gegevens

³⁶⁴ Coldewey 1981, 36.

³⁶⁵ Folpert was door zijn huwelijk met Margaretha van Kuyc een zwager van Gijsbrecht III van Amstel.

³⁶⁶ Verbruggen 1954, 169 e.v.

³⁶⁷ De Boo 2008, 29.

³⁶⁸ Coldewey 1981, 52; Maris 1954, 57-58.

³⁶⁹ Heirbaut 1997b, 59 e.v.

³⁷⁰ Janse 2001, 175-176.

³⁷¹ Zie de hiervóór besproken 11de en 12de-eeuwse oorkonden waarin zowel de namen van Van Herlaar als Van Boxtel vermeld staan.

³⁷² Coldewey 1981, 230.

³⁷³ Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 443 (??-??-1247).

daarvan ontbreken. Meer dan die van Arnold was Dirks echtgenote mogelijk een nazaat van Hendrik van Kuyc. Een dergelijk huwelijk biedt een verklaring voor de borgstelling van Herlaar voor de Van Amstels en geeft tevens een antwoord op de vraag waarom Arnold van Herlaar naast Willem van Boxtel onder de Kuycse banier in Woeringen vocht; het geeft bovendien ook een begrijpelijke dimensie aan het verwerven van Ameide. Maar dat geldt voor een feodo-vazallitische band ook.

Het maatschappelijk vermogen van Arnold van Herlaar

Om over Arnolds maatschappelijk vermogen uitspraken te doen zijn de gegevens te beperkt. Het bezit lijkt zich te concentreren in Ameide. Vermoedelijk hield hij zijn domicilie in Ameide en bewoonde een kastelein of rentmeester het huis in Herlaar en bestuurdde er de heerlijkheid. Van de nalatenschap van zijn ouders is behalve het bezit van de heerlijkheid Ameide niets bekend, van enige inbreng van zijn echtgenote evenmin. Wat wel uit de spaarzame bronnen blijkt, is een band met Van Kuyc. Het was die connectie waardoor hij vermoedelijk borg stond voor de Van Amstels, let wel ten dienste van de Hollandse graaf. Of die band stoelde op verwantschap of feodaliteit is ongewis, het plaatste hem wel in het netwerk van Van Kuyc waartoe ook de aanzienlijke heren van der Lede, van Horne, van Heusden en van Strien behoorden. Er is geen enkele vermelding waaruit blijkt dat Arnold feodale of andere diensten voor de bisschop van Utrecht leverde, die zich op dat moment overigens, zie de studie van Berkelbach van der Sprenkel, in een hachelijke positie bevond.³⁷⁴ Arnold behoorde evenmin tot de entourage van de Hollandse graaf, al stond die voor Arnold en zijn zoon Dirk wel borg voor de Lombarden in Ameide.

3.3.4 Dirk van Herlaar (1288-1305(?))

Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar was slechts voor een korte periode heer van Ameide, namelijk vanaf 1298 tot 1305. Waarschijnlijk verwijst de vermelding van een Dirk van Herlaar die voor aanvang van het gevecht bij Woeringen (1288) de ridderslag ontving naar hem.³⁷⁵ Hij behoorde volgens de kroniek tot de gevechtseenheid van Arnold en vocht zij aan zij met Arnold van Herlaar en diens schoonzoon. Van Dirks handelen zijn niet veel gegevens bekend, maar dat maakt hem voor dit onderzoek niet minder relevant. Ten eerste stierf hij zonder nazaten. Daardoor kwam zijn nalatenschap aan zijn (vermoedelijke) zuster Aleid. Ten tweede koos hij, waarschijnlijk niet geheel vrijwillig, de zijde van de Hollandse graaf in diens strijd tegen de Utrechtse bisschop *nota bene* de leenheer en suzerain van Ameide. Hij riskeerde daarmee het gevaar van felonie jegens de leenheer.

Toen Jan I (1296-1299), de zoon en opvolger van Floris V, voorbereidingen trof voor een strijd tegen de Utrechtse bisschop Willem Berthout van Mechelen (1296-1301), bezegelde Dirk van Herlaar een ‘brief’³⁷⁶ waarin hij beloofde de Hollandse landsheer bij te staan.

[Jc] Diederic van Harlaer make cont [all]e den ghenen die desen brief sien sullen of hoeren lesen dat ic ghelouet hebbe ende ghetrouwelike te dienen met alle miere macht, met minen lieden, met minen huse ende met minen

³⁷⁴ Berkelbach van der Sprenkel 1923, m.n. 79-90.

³⁷⁵ Willems (ed.) 1836, 8597.

³⁷⁶ Niet te verwarren met huidige betekenis van brief. Een (middeleeuwse) brief is volgens het Instituut voor Nederlandse Lexicologie: ‘Een geschrift, meest op perkament, door of namens de overheid of door een bijzonder persoon in bepaalden, door het gebruik geijkte vorm opgemaakt en uitgevaardigd, en ten blijke daarvan met aangehecht of opgedrukt zegel en met ondertekening bekrachtigd, en waarin iets verklaard, gelast, vergund, of de houder tot iets gemachtigd wordt; nagenoeg hetzelfde als *oorkonde* en het jongere *akte*’. (<http://www.inl.nl>). Dit is mij echter te algemeen. Alle voorbeelden van brieven in dit onderzoek hebben betrekking op een persoonlijke niet noodzakelijk, of juist niet, te openbaren tekst. Dat in tegenstelling tot een oorkonde. De toevoeging ‘open’ bij een ‘open brief’ zegt wat dat betreft voldoende.

lande ter Amei[d]en eenen edelen prince, minen lieuen heere Janne graue van Hollant, van Zeelant ende heere van Vrieselant tieghens haren Willaem den biscop van Vtrecht, alsoe langhe als torloghe gheduret dat nu es tuschen dese voerseide heeren [...]³⁷⁷

Dirk was bereid zijn huis - in de brief van 13 september 1298 wordt voor het eerst melding gemaakt van het *huis* te Ameide - indien dat nodig mocht zijn tijdelijk te 'ruimen' voor de graaf van Holland en diens troepen. Hij bood het desgewenst voor de duur van de oorlog aan de Hollandse graaf aan. Niet alleen zijn huis maar ook zijn mannen en zijn bezit in Ameide werden ter beschikking gesteld aan de Hollandse landsheer. Indien de graaf inderdaad gebruik zou maken van het aanbod dan zou die in een open brief, voorzien van de zegels van Wolfert van Borselen en de stad Dordrecht,³⁷⁸ verklaren het huis na de strijd aan Dirk terug te geven.

Wolfert van Borselen was op dat moment feitelijk de bestuurder van het graafschap, de jonge graaf, te jong om te regeren, stond geheel onder zijn invloed. Het is niet uit te sluiten dat Wolfert van Borselen bij Dirk enige dwang heeft gebruikt om hem zover te krijgen zijn bezit beschikbaar te stellen. In de strijd tegen de bisschop lag dat op een strategische locatie. De rijmkroniek van Melis Stoke verhaalt hoe de Zeeuwse edelman erop uit was ook anderen in het gebied te strikken voor zijn plannen. Dat verliep niet altijd vrijwillig. Toen in 1297 Gijsbrecht, heer van IJsselstein en maarschalk van het Sticht, weigerde zijn huis ter beschikking te stellen, namen de Hollandse troepen hem gevangen en belegerden het kasteel langdurig.³⁷⁹ Na de val van het huis vond de helft van de bezetting als strafmaatregel de dood. Dat lot kon ook Dirk treffen, de brief dateert namelijk van na het beleg van IJsselstein.

Dirk was gedwongen te kiezen tussen twee kwaden. Hij kon de druk vanuit Holland weerstaan, met als risico een beleg, of toegeven aan Holland met als risico beticht te worden van felonie en het leen Ameide te verliezen. Hij koos voor het laatste. Het was een expliciete keuze tegen de bisschop van Utrecht. Al was de positie van de bisschop op dat moment zwak, de steun zou beschouwd worden als felonie, een onverholen daad van vijandschap tegenover de leenheer. Dirk liep daardoor het risico het leen kwijt te raken, zoals eens de bisschop de heer van Goor in het midden van de 13de eeuw het leen had ontnomen. Er is echter niets dat daar op wijst. Ameide bleef ook nadien in handen van de Herlaars en er is niets bekend van repercussies. Dat is opmerkelijk. Er zijn daartoe drie verklaringen te geven. Ten eerste verklaarde Dirk dat hij *zijn* goed (allodiaal bezit) inbracht, daarmee sloot hij zijn leenbezit uit. Dat zou betekenen dat het huis eigen was, gebouwd op allodiaal grondbezit, en dat Dirk daarnaast meer eigen bezit had in Ameide. Ten tweede was de Utrechtse bisschop vermoedelijk niet op de hoogte van de toezegging van Dirk. In de aanhef staat niet dat het een 'open brief' is. Het betreft een brief welke alleen door Dirk werd bezegeld. Het karakter van de toezegging lijkt daardoor vertrouwelijk en persoonlijk. Ten derde was het voor de Hollandse graaf c.q. Wolfert van Borselen niet nodig het huis tegen de bisschop in te zetten. Toch, zo laat het zich althans aanzien, kreeg de 'geheime' steun van Dirk van Herlaar wel een staartje, al was dat pas in 1312. Toen was Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar al overleden.

'Domino terre'?

Na de eerste helft van de 13de eeuw zijn er geen bronnen meer die wijzen op contacten (giften) van de Herlaars met de norbertijnen. In 1302 blijkt dat de relatie desondanks niet verloren was gegaan. In dat jaar kwam de abdijs Mariënweerd in conflict met verwanten van deken Hesselinus over goederenbeheer in

³⁷⁷ OBHZ V, nr. 3419 (13-09-1298). De beschrijving van de oorkonde wijkt in de uitgave van Van Mieris wat af, ook daarin wordt het eigendom bepaald als, 'Mijn huis dat ick ftaende hebbe ter Ameyde [...] myn huus ende al myn goet, dat ick hebbe binnen den Bisdoem van Uytrecht, jegheens mynen Heere den Graeve (van Holland) voorfz'. (Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 597-598).

³⁷⁸ Zie voor Dordrecht, Van Herwaarden (e.a.) 1996, m.n. 62-73.

³⁷⁹ Burgers (ed.) 2004, 288-294. Tijdens het beleg stond het kasteel onder leiding van Gijsbrechts echtgenote Bertha van Heukelom.

Schonauwen nabij Houten.³⁸⁰ De abdij bezat in Schonauwen een uithof. Dirk van Herlaar steunde de abdij in het geschil. De uitkomst in de kwestie was ten gunste van de norbertijnen. De aanhef van de oorkonde van de arbitrage luidt als volgt: 'Et predicta resignatio seu quita clamatio coram domino terre scilicet Theoderico domino de Herlar et de Ameyda'.³⁸¹ Het toont voor dit onderzoek twee verrassende elementen, ten eerste staat Dirk in de aanhef als heer van Herlaar *en* Ameide vermeld, ten tweede is hij *domino terre*. Dirk was naast heer van Ameide ook heer van *Herlaar*. Dat is een duidelijke verwijzing naar het oorspronkelijk stamgebied waarvan Dirk de heerlijke rechten (nog) bezat. Ondanks dat er in het vierde kwart van de 13de eeuw geen berichten zijn over die heerlijkheid was deze dus nog steeds in eigen handen. Wat echter ook de aandacht verdient, is de omschrijving '*domino terre*'. Letterlijk vertaald is dat begrip op te vatten als 'landsheer'. De Fremery doet dat in zijn bronnenuitgave, hij beschrijft de oorkonde als die van 'de landsheer Dirk, heer van Herlaar en Ameide'.³⁸² Het begrip 'landsheer' moet hier toch genuanceerd worden. '*Dominus terre*' duidt een heer aan met hoge heerlijkheidsrechten, in dit geval van het niet nader omschreven land of gebied van de heer van Herlaar en Ameide. Het verwijst hier niet naar de allure van een graaf of hertog, maar het gezagsgebied van Dirk van Herlaar reikte klaarblijkelijk wel verder dan Ameide en Herlaar. De omschrijving komt overeen met die van het gezagsgebied van Herlaar in de akte van de oprichting van het hoogheemraadschap in 1277.³⁸³ Dat komt in het volgende hoofdstuk nog aan de orde.

In 1304 had Dirk van Herlaar met Jan van Heusden, heer van Heusden, in Berne ingestemd met een '*composicie*' oftewel een schikking. De bron betreft een notitie in een in 1441 opgemaakte inventaris. Een afschrift in het inventaris vermeldt dat er een overeenkomst tussen 'Jan [Berthout, AvD] ende heere Dirc van Haerlair gemaict was'.³⁸⁴ Een *composicie* had een eigen juridisch karakter. In de middeleeuwse rechtspraak verwijst het begrip naar een overeenkomst waarbij de benadeelde partij zich volaan en verzoend verklaart en waarbij de dader bereid is een boete te storten.³⁸⁵ De belangrijkste uitkomst van een *composicie* was dat het slachtoffer of zijn familie werd vergoed en de vrede in de gemeenschap was hersteld. Na de schikking verklaarde Jan Berthout, heer van Berlaar, zijn neef de heer van Heusden (Jan van Heusden) en Hendrik van Borch schadeloos te houden. Wat plaatsgevonden had, en wanneer, staat niet vermeld. Zeker is dat het een geschil tussen Dirk van Herlaar en Jan van Heusden of hun verwanten betreft met ernstige gevolgen voor die beide partijen.

1305, het jaar van overlijden?

Dirk van Herlaar verzocht in januari 1305 de graaf van Holland, Willem III (1303-1337), een leen te bevestigen. Hij deed dat in een zeldzame persoonlijke 'brief' gericht aan de landsheer.

Heere, ick make jo cond met desen brieve mynne ghewarde boden syn, ende dat ick overmidts node en de ancxste van mynnen lyve, alse van siecten selve tot jo niet comen mach, alse myn leen van jo t'ontvaene [...] dat ghy my verlien wilt alsulck goet, alse ick ontfanghen hadde van mynen Heere uwen vaedere [...] Heere, voorts

³⁸⁰ Van Bavel 1993, 157-158. Het betreft hier een langdurige kwestie. De erfgenamen van de schenker van dit goed hebben de gift maar liefst anderhalve eeuw aangevochten!

³⁸¹ De Fremery 1890, nr. 118.

³⁸² De Fremery 1890, 87.

³⁸³ OBHZ III, nr. 1778 (31-03-1277). 'de terra domini de Herlere'.

³⁸⁴ OBNB I, nr. 669 (1-06-1304); Croenen (ed.) 2006, nr. 343. In de tekst wordt niet expliciet verwezen naar Herlaar als heer van Ameide. Mij is slechts een ander persoon bekend met de naam Dirk van Herlaar, namelijk de zoon van Godfried van Herlaar. Die was op dat moment ridder en heer van Herenthout en Poederlee (Bockstaele 1985, 13). Hij is in het rivierengebied geheel niet in beeld. Bovendien betreft de vermelding die in een inventaris, niet die van de akte zelf. Ik ga er daarom van uit dat het de heer van Ameide betreft.

³⁸⁵ Vrolijk 2004, 106.

zoo ontbiedick iu ende biede dat ick iu wille doen al dat een ghetrauwe man synen heere schuldich es te doene.
386

Uit deze brief blijkt een leenband met de graaf van Holland. ‘Het goed’ waarvan sprake is, betreft 18 pond Hollands uit de tol van Dordrecht en de tiende bij oud-Giessen.³⁸⁷ Het leen te Dordrecht kwam vermoedelijk in 1303 in handen van de heer van Ameide.³⁸⁸ Willem bevestigde per brief de leenhulde op 10 januari 1305.³⁸⁹ In die brief memoreert de graaf dat zijn leenman te ziek is om zelf de leenhulde te brengen ‘omme dat hi nu te desen tyden zoe cranc es van ziecheyden dat hi ons niet zoeken mochte [...] en de ancxste van mynnen lyve’. Dat laatste geeft aan dat Dirk zijn dood blijkbaar voelde naderen. Die brief is de laatst bekende vermelding van Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar. Diens overlijden is vermoedelijk te dateren in de periode tussen januari 1305 en november 1306. In november 1306 blijkt Gerard van Loon, die getrouwd was met Aleid van Herlaar, heer van Herlaar te zijn.³⁹⁰ De heerlijkheid Herlaar, het voormalig kernbezit, was dus voordien overgedragen. Wat Ameide betreft ontbreken na 1305 gegevens over een heer of vrouwe tot aan 1312. In 1312 bracht een andere Dirk van Herlaar leenhulde aan de Utrechtse bisschop en zijn hof voor Ameide.³⁹¹ Dat lijkt niet spannend, maar toch is de opvolging verrassend. Uit het wapenschild dat de nieuwe heer van Ameide hanteerde blijkt namelijk dat hij geen (klein)zoon van voornoemde Dirk (1288-1305) was. De afbeelding op het schild bestaat niet enkel uit de beurtelings gekanteelde dwarsbalk, het betreft een in kwartieren gedeeld schild voorzien van het wapen van de Herlaars en dat van Van Loon (afb. 16). De nieuwe heer van Ameide was een zoon van Aleid van Herlaar en haar echtgenoot Gerard van Loon.³⁹² Opnieuw wisselde het geslacht, nu van Kleef-Heinsberg naar Van Loon, maar wederom bleef de naam Herlaar gecontinueerd.

Het maatschappelijk vermogen van Dirk (Arnolds zoon) van Herlaar

Ondanks het wel heel beperkt aantal oorkonden waarin Dirk staat vermeld, geven die wel een opmerkelijk beeld van de heer van Ameide en Herlaar. Het meest bijzondere is natuurlijk dat hij bereid was zijn bezit in te zetten voor Jan I, de jonge graaf van Holland. Al was de inzet van zijn huis niet nodig, de heer van Ameide ‘onderwierp’ zich met het beschikbaar stellen van zijn huis wel aan het grafelijk gezag. De stad Dordrecht en de invloed van Wolfert van Borselen zullen daarbij van invloed zijn geweest. De Hollandse lenen waar hij in 1305 naar verwijst waren voordien niet bekend, naast een tiende in Oud-Giessen betreft het wel heel toevallig (een deel van) de tol van Dordrecht. In zijn brief aan Willem III memoreert Dirk dat hij de lenen van diens vader Jan II (1299-1304) gekregen had. Het verwerven daarvan kan weliswaar gezien worden als een beloning, maar niet als reden voor zijn steun aan de Hollandse graaf. Wat hij in de waagschaal stelde staat daar in geen verhouding toe, er stond voor hem veel op het spel. Het is daarom niet uit te sluiten dat Wolfert van Borselen met geweld dreigde, waartegen Dirk geen verzet gaf.

Dirks status was aanzienlijk, dat blijkt uit de vermelding van ‘domino terre’. Dat geeft in elk geval aan dat hij over een (groot) territorium zijn gezag kon doen gelden. Dat gebied bestond in elk geval uit Herlaar en het Land van Ameide, maar was mogelijk ook groter. Dat hij een schikking trof met Jan van Heusden

³⁸⁶ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 45 (03-01-1305).

³⁸⁷ RHG 1299-1345, ZH 229 (10-01-1305).

³⁸⁸ RHG 1299-1345, ZH 294 (13-11-1303).

³⁸⁹ Burgers 1999, 424, nr. 56 (10-01-1305); RHG 1299-1345, ZH 295 (10-01-1305).

³⁹⁰ Zie §3.4.1.

³⁹¹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312).

³⁹² Dat Dirk een zoon van Gerard van Loon en Aleid van Herlaar was, blijkt behalve uit diens zegel ook uit een leenverhef in 1323 (Poncelet (ed.) 1898, 81), en het feit dat zijn schoonvader Herbaren van Arkel bij de leenhulde in 1312 aanwezig was (Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312)).

duidt erop dat hij verkeerde in het adelsnetwerk waartoe ook zijn vader behoorde. Jan van Heusden stond met Arnold van Herlaar borg voor de schuldbekentenis van de Van Amstels en de zoen van Van Woerden in 1285.

3.4 Aleid van Herlaar (1306-1309)

Na 1305 verwierf Aleid van Herlaar de heerlijkheid Herlaar en vermoedelijk ook het leen Ameide. Feitelijk is er van haar heel weinig bekend. Er zijn slechts twee oorkonden waarin haar naam vermeld staat, waarvan één bovendien een *falsum* is. De falsificatie betreft een afschrift waarin Aleid vrouwe van Herlaar en Gerard van Loon, ridder, haar ‘wetachtich man ende mombare’ op 24 juli 1306 het visrecht op de Dommel verlenen aan Otto van Heukelom, heer van Acquoy en Asperen.³⁹³ De tekst is naar Camps meent niet in de 14de eeuw geschreven. Het dateert volgens Camps van veel later om een verworven recht te legitimeren. Hoewel het stuk waarschijnlijk een *falsum* is, heeft hij het in zijn diplomatische kritiek toch niet helemaal bij het juiste eind.³⁹⁴ Er is ook een betrouwbare vermelding van Aleid en haar echtgenoot Gerard. In 1309 verkocht Gerard zijn rechten op de tollén van Zuilichem, aan de Waal, en van (Kerk)Driel, aan de Maas, en niet nader genoemde rechten in Mook aan de graaf van Gelre.³⁹⁵ Aleid gaf als echtgenote haar toestemming aan deze verkoop en bezegelde de transactie.³⁹⁶ De overdracht vond niet alleen plaats met instemming van Aleid, ook hun eerstgeboren zoon en erfgenaam Gerard, ridder, gaf zijn goedkeuring en hing zijn zegel aan de akte.³⁹⁷

Omdat Aleid van Herlaar het patrimonium verwierf, veronderstelt Camps dat zij de erfdochter van Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar was.³⁹⁸ Ook Kuys gaat daar vanuit.³⁹⁹ Het is een begrijpelijke en voor de hand liggende gedachte maar het is gezien de filiatie en de genealogische gegevens niet juist. Aleid was vermoedelijk een zuster van Dirk, een dochter van Arnold.⁴⁰⁰ Dat volgt uit enkele details uit de akte uit 1309. Daarin staan voor dit onderzoek drie belangrijke punten. Ten eerste was Aleid de echtgenote van Gerard van Loon, ten tweede was hun oudste zoon genaamd Gerard, eerstgeborene en erfgenaam uit het huwelijk, en ten derde was die vóór 1309 tot ridder geslagen. Uit de riddertitel blijkt dat Gerard jr. op het moment van de uitgifte van de oorkonde (1309) volwassen was. Daaruit volgt dat diens geboorte niet later dan omstreeks 1290 te dateren is. Aleids jongere zoon Dirk, die later Ameide verwierf, was in 1312 volwassen (en getrouwd). Diens geboorte is dan te dateren tussen 1290-1295. In het algemeen werden de kinderen vroeg in het huwelijk geboren en was de vrouw bij de eerstgeborene jong van leeftijd. Dit onderzoek gaat ervan uit

³⁹³ OBNB I, nr. 720 (24-07-1306). Zie voor de bronnenkritiek, OBNB I, 854-866.

³⁹⁴ Camps meent dat de beoorkonding door Aleid, in plaats van Gerard van Loon, niet juist kan zijn. Zij bezat dat recht volgens hem niet (OBNB I, 865). Echter Aleid werd door het erven van de heerlijkheid als *eigen goed* vrouwe van Herlaar. Het bezit was geen gedeeld bezit dat zij had ingebracht bij het huwelijk. Het was haar bezit waarover haar echtgenoot geen zeggenschap had. Met andere woorden zij, en zij alleen, bezat het recht om als vrouwe te oorkonden, weliswaar met instemming van haar man en momboor. Het stuk mag dan een *falsum* zijn maar de schrijver was blijkbaar wel op de hoogte van de situatie in 1306. Camps redeneert vermoedelijk vanuit de optiek dat de heerlijkheid een (Luiks?) *leen* was.

³⁹⁵ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 106 (1-09-1309); AGZ I, 255. ‘omne jus quod in theloneis in Zulinchem et Drile ac in villa de Moudicke habuimus’.

³⁹⁶ ‘de libera voluntate et consensu Aleydis nostrae legitimae consortis’ (Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 106 (1-09-1309)).

³⁹⁷ ‘Gerardi militis nostri primogeniti et herendum nostrorum’ (Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 106 (1-09-1309)).

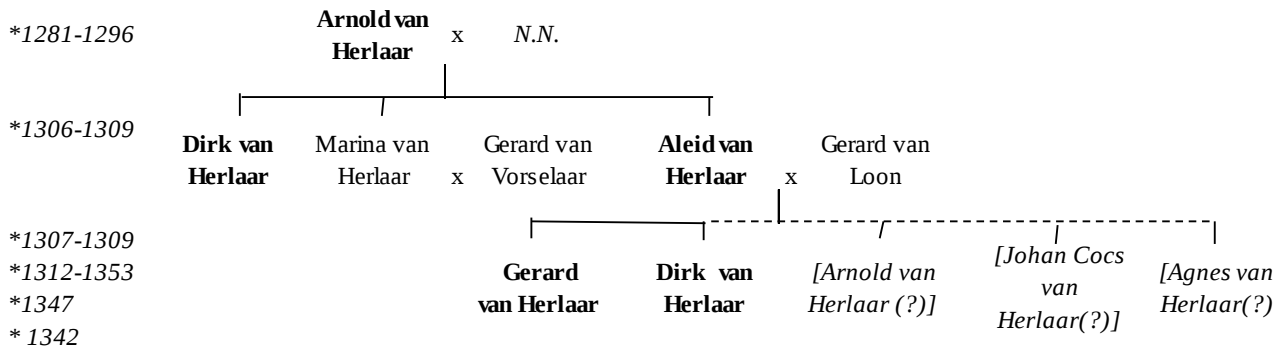
³⁹⁸ OBNB I, 865.

³⁹⁹ Kuys 1980, 382.

⁴⁰⁰ De weergave die volgt betreft mijn reconstructie, er zijn geen bewijzen. Vermeulen oppert, met Schwennicke, dat Aleid een zuster van Dirk was (Vermeulen 1987, 23; Schwennicke 1998, tabel 61). Vogels meent dat Aleid een zuster van Arnold was (Vogels 2003b, 39 e.v.). Dat laatste is vanwege de geschatte dateringen niet uit te sluiten, maar het veronderstelt wel dat zij op late leeftijd kinderen kreeg, wat minder waarschijnlijk is.

dat het huwelijk van Aleid en Gerard kort voor de geboorte van hun oudste zoon werd voltrokken. Bij het hanteren van bovengenoemde uitgangspunten is dat omstreeks 1285-1290 te dateren. Het doortrekken van de tijdslijn met die (aangenomen) gegevens plaatst de geboorte van Aleid minimaal vijftien jaren eerder, in de periode 1270-1275. Dat maakt het waarschijnlijk dat Aleid een dochter van Arnold van Herlaar (1281-1298) was. Dat Marina van Herlaar, haar veronderstelde zuster, in het eerste kwart van de 14de eeuw ook rechten van Herlaar verheft en als dochter van Arnold genoteerd staat (zie hfst. 4), pleit ook voor die gedachte.⁴⁰¹

Indicatie jaar

Afb. 9. Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar (1306-1309)

Uit concrete vermeldingen blijkt dat het huwelijk van Aleid en Gerard twee zonen had voortgebracht, Gerard *primogenitus* en Dirk, heer van Ameide. Dit onderzoek toont echter aan dat het echtpaar niet twee maar vermoedelijk vier zonen had voortgebracht. De literatuur verwijst voor de heren van Poederoyen (Arnold) en die van Empel-Meerwijk (Johan) vrijwel niet naar Aleid en Gerard. Toch laat de toenaam Herlaar, de voornamen van de mannelijke nazaten en de afbeeldingen op het wapenschild van die heren er geen twijfel over bestaan dat ook zij nazaten waren van dat ouderpaar. De gegevens in de literatuur van de echtgenote van Dirk van Lienden wijzen weliswaar in de richting van een mogelijke dochter van het echtpaar, Agnes van Herlaar, maar dat is niet te controleren.⁴⁰²

Vermoedelijk erfde Aleid zowel de heerlijkheid Herlaar als Ameide. Er is namelijk niets dat er op wijst dat het patrimoniale bezit of een deel daarvan bij de Herlaars voordien *pre mortem* of *inter vivos* overgedragen werd aan een erfopvolger. Vóór november 1306 schonk zij haar man Gerard de gerechtsheerlijkheid en de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar, want op 7 november 1306 verwijst diens broer Gijsbert van Loon in een akte naar 'domini Gerardi de Loen, domini de Heerlaer, militis'.⁴⁰³ Bij de verkoop van zijn bezit in 1315 geeft Gerard aan dat hij de heerlijkheid had gekregen van zijn vrouw.⁴⁰⁴ Aangezien hij alleen heer van Herlaar genoemd wordt, is het aannemelijk dat hij het leen Ameide niet bezat.

⁴⁰¹ Zie § 4.2.4.

⁴⁰² In het handschrift van Schelling *Beschrijving van de heerlijkheid en stede Ameyde, enz.*, staat Agnes (van Herlaar) vermeld (Schelling 1759 [Hs], 86-87). Schelling schrijft dat Agnes getrouwd was met Dirk (II) van Lienden. Hij meent ook dat Agnes in 1298 een zegel hanteerde dat bestond uit de afbeeldingen van drie leeuwenkoppen en een dubbel-gekanteelde dwarsbalk. Dat verwijst naar het wapen van Van Loon en Van Herlaar. Haar zegel is in de bronnenpublicaties en de via het internet te benaderen archieven niet te vinden. In navolging van Van Spaen (Van Spaen 1801-1805, III, 437) plaatst ook Van Winter, zonder verwijzing naar een concrete bron, dat huwelijk aan het einde van de 13de eeuw (Van Winter 1962, 158-159).

⁴⁰³ HUA, toegang 222, inv. nr. 814-1 (07-11-1306); Zie ook, Van Spaen 1801-1805, IV, nr. 18; Handelingen 1844, 303 (08-11-1306); OBNB I, nr. 720, noot 729.

⁴⁰⁴ Poncelet (ed.) 1898, 62. Zie § 4.2.4.

Waarschijnlijk hield Aleid dat zelf. Zodoende splitste zij het bezit waardoor het in verschillende handen kon komen. Op 18 juni 1312 legde haar zoon Dirk in een oorkonde vast dat hij de heerlijkheid Ameide en het huis van de Utrechtse bisschop in leen kreeg. Vermoedelijk was dat na het overlijden van Aleid, want hij memoreert in de oorkonde dat hij nog niet beleend was met de heerlijkheid. Normaliter vond het brengen van de leenhulde binnen het jaar na overlijden van de leenhouder plaats. Dat niet Gerard (jr.) Ameide verwierf maar zijn jongere broer Dirk, doet vermoeden dat hij vóór 1312 was overleden.

3.5 Gerard van Loon (1272-1315), heer van Herlaar (1306-1315)

3.5.1 Gerard van Loon, heer van Herlaar (1306-1315)

Hoewel Gerard van Loon voor de Herlaars in de 14de eeuw een essentiële rol lijkt te vervullen is hij een onbekende, over zijn herkomst en (daarmee) zijn maatschappelijk vermogen ontbreken gegevens. Kuys oppert de gedachte dat het Ameidense bezit in de Bommelerwaard en omstreken mogelijk van hem afkomstig was.⁴⁰⁵ In de literatuur is Gerard van Loon vooral bekend vanwege de verkoop van de heerlijkheid Herlaar met toebehoren, waaronder de huizen. Hij verkocht op 30 maart 1315 het voormalige kernbezit van zijn schoonfamilie aan Gerard van Horne.⁴⁰⁶ Bij de verkoop bestond dat bezit uit de hoge en lage jurisdictie, de huizen Oud-Herlaar en Nieuw-Herlaar en toebehoren. Dat laatste verwijst mogelijk naar het leenhof en het recht van mede-patroon van Hilvarenbeek. De Hornes waren geen onbekenden, zij traden bij diverse handelingen met de Herlaars als getuigen en/of medezegelaars op.⁴⁰⁷

De eerste vermelding van Gerard van Loon als *heer* van Herlaar dateert uit november 1306. Nadien volgen nog enkele berichten van de heer van Herlaar, waarbij het overigens niet altijd duidelijk is dat het dan Gerard van Loon betreft.⁴⁰⁸ Zo stelde in 1309 de heer van Herlaar, zonder het noemen van een naam, zich op als borg voor de heer van Heusden bij Lombard Jan van Halen.⁴⁰⁹ In juli 1310 was Gerard van Loon, heer van Herlaar, getuige toen zijn neef Johan van Hemert diens burcht aan graaf Reinald I van Gelre opdroeg.⁴¹⁰ Door het ‘open huis’ verwierf de Gelderse landsheer een belangrijk steunpunt voor zijn territorium. Nederhemert ligt nabij Heusden waar de Brabantse hertog en de Hollandse graaf op dat moment strijd voerden over het bezit van die grensplaats.⁴¹¹ Een vermelding van de heer van Herlaar welke de aandacht trekt, is die van september 1312. Toen zegelde ‘minen here Gherarde here van Herlaer’ als een van de vele getrouwen van hertog Jan II van Brabant het *charter van Kortenbergh*.⁴¹² De aanspreektitel ‘minen here’ is opmerkelijk daar in de bronnen, zoals de leenregisters,⁴¹³ niets duidt op een feodo-vazallitische relatie tussen de heren van Herlaar of Van Loon en de hertog van Brabant. Toch duidt de vermelding daar wel op. De band is echter niet te traceren. Het valt niet uit te sluiten dat Van Loon Gestel, een leen van de hertog, wist te

⁴⁰⁵ Kuys 1980, 387.

⁴⁰⁶ RHCE, toegang A-2063, inv. nr. 21 (fol. 130. nr. 40).

⁴⁰⁷ OBHZ IV, nr. 2238 (27-10-1285); OBSU IV, nr. 2347 (21-03-1288); OBSU V, nr. 2587 (7-05-1293); Van den Bergh (ed.) 1866, I, nr. 443 (??-??-1247), Van den Bergh (ed.) 1873, nr. 572 (27-10-1285); nr. 845 (7-5-1293).

⁴⁰⁸ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 105 (30-08-1309); nr. 106 (01-09-1309); nr. 110 (27-07-1310); OBNB I, nr. 773 (03-02-1309); nr. 810 (19-02-1310); nr. 883 (27-09-1312); RHCE, toegang A-2063, inv. nr. 21 (30-03-1314).

⁴⁰⁹ OBNB I, nr. 773 (03-02-1309).

⁴¹⁰ Nijhoff (ed.) I. 1830, I, nr. 110 (27-07-1310). ‘Ende wi Gerard van Loen here van Herlar ridder ende Gerard van Wardenberg di vurgenumt sin, om bede Johans van Hemert ons neuen vurgenumt’

⁴¹¹ Zie Avonds & Brokken 1975, 1-95.

⁴¹² OBNB I, nr. 883 (27-09-1312). Hermans rekent Gerard van Loon, heer van Herlaar, op basis van zijn plaats in de getuigenlijst tot de *rijksgroten* (Hermans 1844, 304). Dat is toch echt wat misplaatst.

⁴¹³ In, bijvoorbeeld, de bronnenuitgave van Galesloot staan de heren van Herlaar niet genoteerd (Galesloot (ed.) 1865).

verwerven. Het samenvoegen van Herlaar met (St. Michiels)Gestel vond waarschijnlijk in het eerste kwart van de 14de eeuw plaats. Hoe en wanneer is onduidelijk.⁴¹⁴ De mogelijke gedachte als zou de vermelding naar een nazaat van Godfried van Herlaar verwijzen, de hertog van Brabant had op dat moment zeer goede contacten met Godfrieds nazaten,⁴¹⁵ is onwaarschijnlijk omdat binnen die familietak de naam Gerard niet voor komt.⁴¹⁶

3.5.2 Gerard van Loon, een raadselachtige afkomst

Voor het positioneren van Gerard van Loon ontbreken de gegevens. Niets wijst erop dat hij gerechtsheerlijke rechten bezat, hetzij als eigen goed hetzij in leen ontvangen. Uit het feit dat de kinderen uit het huwelijk van Gerard en Aleid de toenaam *Herlaar* hanteerden zonder die heerlijkheid te bezitten, mag geconcludeerd worden dat de status van Gerard ten opzichte van zijn vrouw geringer was.

De eerste vermelding van Gerard van Loon in het rivierengebied is die in een donatie van een tiend in Rodengoye bij Brakel aan de abdij Villers (Villers-la-Ville) in 1272.⁴¹⁷ Er zijn aanwijzingen dat Gerard van Loon bezit had in Zuilichem, Brakel, Vuren en Herwijnen, dat mogelijk in verband te brengen is met het Sint-Lambertuskapittel in Luik.⁴¹⁸ Dat komt in het volgende hoofdstuk nog aan de orde. In de Gelderse grafelijke rekeningen van 1294 staat hij genoteerd voor ontvangst van *feoda*, een vergoeding, van de tol van Driel zoals ook de heer van Horne, de heer van de Lek, de heer van de Lede, Johan van Malsen en heer Hendrik van Kuyc dat ontvingen.⁴¹⁹ Dat wijst erop dat hij op enige wijze de Gelderse graaf heeft gesteund of gediend. Na 1294 wist hij rechten op enkele tollens te verwerven die hij in 1309 aan de graaf van Gelre verkocht. De verkoop betreft de tollens van Zuilichem en Driel en niet nader genoemde rechten in Mook.⁴²⁰ Gerard overleed vóór februari 1323 want toen verwees zijn zoon Dirk van Herlaar voor de erfenis van een tiend in Zuilichem naar ‘wijlen’ zijn vader.⁴²¹

Het aangaan van een huwelijk met een verschil in aanzien en vermogen was allerminst een gebruikelijke stap voor een adellijk geslacht. Al was zijn maatschappelijk vermogen waarschijnlijk niet gelijk aan die van de Herlaars, hij moet om welke reden dan ook voor de familie een acceptabele huwelijkspartner zijn geweest. Alle adellijke huwelijken werden immers gearrangeerd. Zijn geringere status verklaart wellicht het gebrek aan gegevens over zijn afkomst, hij komt als het ware uit het niets tevoorschijn. Daarom beschouwt Kuys hem als een merkwaardige schakel die de indruk wekt een ‘succesvolle parvenu’ te zijn.⁴²² Een merkwaardige schakel mag hij genoemd worden, maar een parvenu? Dat valt eigenlijk pas te zeggen indien zijn afkomst bekend is. Hoe dan te denken over Gerard van Loon, landcommandeur van Alden Biesen? Was dat de echtgenoot van Aleid van Herlaar?

---

⁴¹⁴ Zie § 4.2.1.

⁴¹⁵ Willem van Herlaar, de tweede zoon van Godfried, wist zich in de hofkringen van de hertog van Brabant hoog op te werken. Hij kreeg de functie van *kamerling* (OBNB I, nr. 618 (5-07-1301); nr. 670 (2-07-1304); nr. 683 (4-02-1305)).

⁴¹⁶ Zie voor een overzicht van de nazaten van Godfried van Herlaar (1235-1270), Bockstaele 1985, 2-28.

⁴¹⁷ ALLN, inv. nr. 295 (03-04-1272), ‘Gerardus dictus de Loen’. Zie ook, Kuys 1980, 387. De tiend betrof het gebied van Rodengoye, het huidige Munnikenland bij Loevestein in de Bommelerwaard.

⁴¹⁸ Bijl 1992, 27. Hij geeft daar geen onderbouwing voor.

⁴¹⁹ Meihuizen 1953, 93.

⁴²⁰ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 106 (1-09-1309); AGZ I, 255. ‘omne jus quod in theloneis in Zulinchem et Drile ac in villa de Moudicke habuimus’

⁴²¹ Poncellet (ed.) 1898, 81.

⁴²² Kuys 1980, 388.

Toetsstenen voor afkomst, de naamsvermeldingen en het wapen van Gerard van Loon

Er is wat Gerard van Loon betreft vooral veel onduidelijk. Om enig zicht te krijgen op de (mogelijke) afkomst van Gerard zijn hieronder diens bekende gegevens, zijn naam en zijn wapenafbeelding, bijeen gebracht. Die dienen als toetsstenen voor verwantschap. De schrijfwijze van de naam Van Loon zoals die in verschillende oorkonden voorkomt, hetzij als oorkonder, functionaris, getuige of verwant is in chronologische volgorde genoteerd in tabel 2. De eerste vermelding is gedateerd op 3 april 1272, de laatste in 1323. Het betreft in totaal een elftal vermeldingen. De meest betekenisvolle vermelding is die waar Gerard zelf de oorkonder is. In 1309 noemt hij zich van 'Lo' (tab.2, 5). In 1323 duidt Dirk van Herlaar zijn vader aan met de naam 'de Loen' (tab.2, 11). Die schrijfwijze komt het meest voor en is in overeenstemming met die van het randschrift van Gerards zegel, 'S-GERAR-DE-DELOEN'.⁴²³

Tabel 2: Overzicht van vermeldingen van Gerard van Loon (1272-1323)

	Titel	jaar	Oorkonder	bron
1	Gerardus dictus de Loen	1272	Acte van overdracht tiende Brakel	ALLN, nr. 295
2	Gerardo de Loyn	1294	Notitie in tol rekening	Meihuizen 1953, 93
3	Gerardi de Loen	1306	Renversaaf Gijsbert van Loon	HUA, 222, inv. nr. 814-1
4	Gerart van Loon	1306	Aleid en Gerard van Loon (falsum)	OBNB.I, nr.720
5	Gerardus de Lo, miles, dominus de Herlar	1309	Gerard heer van Herlaar	Nijhoff.I, nr. 106
6	Gerardus, miles, dominus de Herlaer	1310	Gerard heer van Herlaar	OBNB.I, nr.810
7	Gerard van Loen here van Herlaer	1310	Johan heer van Hemert	Nijhoff. I, nr. 110
8	Gherarde here van Herlaer	1312	Jan II van Brabant	OBNB, nr. 883
9	Gerardt van Loen	1314	Acte van verkoop	RHCE, 2063, nr. 21
10	Gerardum de Loen	1315	Leenverhef Luik (Gerard van Horne)	Poncelet, nr. 62
11	Gerardi quondam de Loen	1323	Leenverhef Luik (Dirk van Herlaar)	Poncelet, nr. 81

De afbeelding op het zegel, het wapenschild, geldt als een kenteken van verwantschap. Gerards wapenbeeld is bekend van zijn zegel van 1309 (afb. 10) en van het wapenschild van zijn nazaten. De afbeelding bestaat uit drie afgerukte leeuwenkoppen van de linkerkant gezien.⁴²⁴ Ook van zijn echtgenote Aleid en zijn zoon Gerard zijn zegels bewaard gebleven (afb. 10).⁴²⁵ Aleid hanteerde een coalitiezegel. Het zegel toont een zeer gedetailleerde afbeelding van een vrouw met in haar ene hand het wapen van de Herlaars en in de andere hand het wapen van haar man. Het is een kostbaar gedetailleerd pronkstuk. Het zegel van hun zoon Gerard bestaat uit het wapen van zijn vader voorzien van een barensteel met drie pendanten. Zonen die het wapen van de familie hanteerden bij in leven zijn van de vader gebruikten de barensteel om zich te onderscheiden.

Al had Gerard op zijn zegel de afbeelding van een veelgebruikt diersymbool, de kop van een leeuw, het is toch een bijzonder wapen. De afgerukte aanziende leeuwenkop komt op wapenschilden regelmatig voor, maar gewende koppen bezien vanaf de linkerkant zijn zeldzaam. Er zijn slechts twee familienamen te vinden

⁴²³ GAA, toegang 0243, nr. 549, zegel 1. (1309).

⁴²⁴ Op het wapenschild waren de leeuwenkoppen in rood (keel (rood) op een zilverkleurig veld. (De kleur van de kronen is niet bekend). Die kleuren zijn te herleiden van het wapenschild van Arnold van Herlaar, een kleinzoon van Gerard, dat beschreven staat in het wapenboek Gelre (Helmont (ed.) 1992, fol. 90. nr. 1212.). Schelling geeft de rode kleur (keel) voor de leeuwenkoppen, de groene kleur (sinopel) voor de kroontjes en de tongen op een zilver schild (Schelling 1759 [Hs], blad 299-300.).

⁴²⁵ GAA, toegang 0243, nr. 549 (1-09-1309), zegel 2 (Aleid) en 3 (Gerard van Herlaar).

waarvan de telgen in de 14de eeuw ook die afbeelding hanteerden, te weten Van Hemert⁴²⁶ en Van Varik.⁴²⁷ Zij waren woonachtig in, of afkomstig uit, het rivierengebied. Vanuit schriftelijke bronnen is verwantschap tussen Gerard van Loon en Van Hemert aantoonbaar. Dat geldt niet voor Van Varik. Een directe aanwijzing voor verwantschap met Van Hemert is te vinden in de oorkonde waarin Johan van Hemert zijn burcht opdraagt aan graaf Reinald I van Gelre.⁴²⁸ Bij de overdracht waren zijn ‘neven’ Gerard van Loon, heer van Herlaar, en Gerard van Waardenburg getuigen. Die verwantschap speelde op de achtergrond mogelijk nog lang een rol. Er zijn namelijk niet veel transacties over schuldbrieven van de Herlaars bekend, maar zo die er zijn blijkt telkens een Van Hemert geldschietter te zijn.⁴²⁹ De tamelijk unieke afbeelding met de leeuwenkoppen is daarnaast ook te vinden in het wapen van de heerlijkheid Empel-Meerwijk bij 's-Hertogenbosch en dat van Poederoyen. De verklaring daarvoor is eenvoudig, de 14de-eeuwse heren van die heerlijkheden waren nakomelingen van Gerard van Loon. Al met al is de verspreiding van het wapenschild zéér beperkt.⁴³⁰

Afb. 10: Wapenzegel Gerard van Loon, staand zegel Aleid van Herlaar, zegel Gerard van Herlaar

(De zegels zijn niet afgebeeld op ware grootte. Bron: GAA, toegang 0243: nr. 549, zegel 1, 2, 3. Het randschrift van het eerste zegel luidt: 'S/GERAR/DE/DELOEN',⁴³¹ het randschrift van het tweede zegel luidt: 'S/ALEYDISDE/H'LARVXOR/(D)NIGERAR/DIDELOEN',⁴³² van het derde zegel is het randschrift verloren gegaan.)

⁴²⁶ GAA, toegang 243, inv. nr. 380, zegel 22. (01-11-1368) (Pieter van Hemert). Zie ook, De Vey Mestdagh 1995, nr. 2463: Willem van Hemert (1371); nr. 2464: Willem van Hemert en Johan van Hemert (1397); nr. 2465 wapen met barensteel van Jan Bor van Hemert (1416); nr. 2468: Willem van Hemert (1371).

⁴²⁷ Wapenboek Gelre, Helmont (ed.) 1992, Fol. 91. nr. 1254 (Gosen van Varic 1376-1383); ook Sierksma 1960, 236. Het wapen van Van Varik bestond uit *gekroonde* leeuwenkoppen. Zie De Vey Mestdagh 1995, nr. 2874/1: Jan van Varik (1455); nr. 2884: Peter van Varik (1400); nr. 2886: Gooswijn van Varik (1419); nr. 2963: Henderik van Varik (1465); nr. 3024: Goossen van Varik (1510). Volgens Schelling waren de kroontjes op de leeuwenkoppen en de tongen groen van kleur (sinopel) (Schelling 1759 [Hs], blad 299-300).

⁴²⁸ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 110 (27-07-1310).

⁴²⁹ GAA, toegang 417, inv. nr. 6B (26-2-1349) Dirk van Herlaar, heer van Ameide, belooft Dirk van Hemert schadeloos te houden voor borg van 650 schilden; GAA, toegang 270, inv. nr. 1 (15-8-1355) Alard van Driel belooft Peter, heer van Hemert, schadeloos te houden voor een schuldbrief van Arnold van Herlaar groot 2000 guldens; GAA, toegang 417, inv. nr. 64 (4-5-1415) Jan van Herlaar van Meerwijk belooft Gijsbert van Hemert schadeloos te houden voor borgstelling voor een som van 125 pont Hollands.

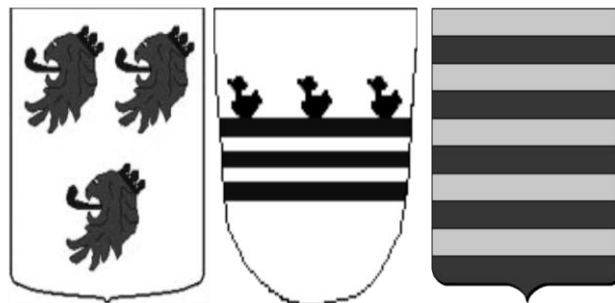
⁴³⁰ De Raadt verbindt de wapenafbeelding zonder vermelding van de kleuren behalve aan Herlaar en Poederoyen ook aan de geslachten van Dongerade, Panau, Smellinc, Stegen, Toelinck en Venbosch (De Raadt 1898, 128). Hij vermeldt daarbij niet zijn bronnen en geeft niet de oudste vondst van de afbeelding voor de geslachten aan.

⁴³¹ 'Sigillum Gerard De Loen'. Met dank aan Mevr. C. Hesselink Melchior, zegeldeskundige werkzaam bij het GAA. Om enig misverstand uit te sluiten heeft zij, op mijn verzoek, de randtekst van het zegel onderzocht (29-02-2010).

⁴³² 'Sigillum Aleydis de Herlar uxoris domini Gerardi de Loen'. Met dank aan Mevr. F. Salomons van het Gelders Archief te Arnhem. Zij heeft op mijn verzoek het zegel onderzocht (31-07-2014).

Naamgenoten

Gezien de sociale positie van zijn echtgenote Aleid is het niet vreemd Gerards afkomst te zoeken bij de bekende dynastieën genaamd Van Loon, wellicht als bastaard. Voor vergelijking komen dan de geslachten Van Loon uit het graafschap Loon en Van Lohn met bezittingen in de Achterhoek in aanmerking.⁴³³ De schrijfwijzen van de namen in de bronnen en de afbeeldingen op de schilden zijn echter zo evident verschillend dat van verwantschap tussen Gerard van Loon en de dynasten Van Loon en Lohn, zelfs als mogelijke bastaard, vrijwel geen sprake kan zijn. De graven van Loon schreven de naam 'Loon' consequent als 'Los', 'Loin' of 'Looz'. De Van Loons uit Lohn noteerde hun naam als 'Lohn', soms als 'Lon'.⁴³⁴ De naam van Aleids echtgenoot staat geschreven als 'Lo(e)', 'Loyn' of 'Loen' (tab. 2). Ook de heraldische afbeeldingen van de verschillende geslachten Van Loon zijn sterk afwijkend aan dat van de echtgenoot van Aleid van Herlaar. Het wapen van de heren van Lohn, in de Achterhoek, was beschilderd met drie merletten (eend-achtige vogels) en drie dwarsstaken in azuur (blauw) op zilver. Het wapen van de graven van Loon bestond uit 10 balken, dwars in goud en keel (geel en rood) (afb. 11). Wat dan resteert, is het ad-hoc zoeken naar een toponiem, heerlijkheid of huis waarvan de naam Van Loon een afgeleide zou kunnen zijn, maar dat is een heilloze weg. Er zijn (te) veel verschillende opties mogelijk maar een concrete verwijzing, hoe klein dan ook, is in de bronnen nergens te vinden.⁴³⁵

Afb. 11: Gestileerde weergave van wapenschilden, Van Loen, Van Lohn en Van Looz

(Bron: <http://www.ngw.nl/nl.htm>)

Landcommandeur van Alden Biesen?

De voornaam *Gerard* komt bij de bovengenoemde geslachten Van Loon vrijwel niet voor. Het is in het kader van dit onderzoek dan ook opmerkelijk dat in de periode 1317-1324 een Gerard van Loon landcommandeur van de Duitse Orde van de balije Alden Biesen was.⁴³⁶ Dat roept direct de vraag op of het mogelijk Aleids

⁴³³ Van Winter verwerpt een mogelijke verwantschap met Van Lohn (Van Winter 1962, 273). Zij verwijst voor haar opvatting naar het artikel van Kuyper over Van Loon uit de Achterhoek (Kuyper 1959). Hoewel die band er inderdaad niet is herken ik in dat artikel niet haar argument.

⁴³⁴ Baerten 1969; Kuyper 1959.

⁴³⁵ Van Winter oppert een mogelijke relatie met Overloon of Neerloon (van Winter 1962, 273). Sasse van Ysselt verwijst naar Loon of Venloon, thans Loon op Zand geheten (Sasse van Ysselt 1921, 89). Sloet attendeert in het register voor de Gelderse lenen buiten Gelre op een streeknaam Loen (Sloet 1912, 79). In die streek zou Meerwijk gelegen zijn. De heerlijkheid Meerwijk was in de 14de eeuw in handen van nazaten van Gerard van Loon. Dat lijkt daarom een aanknoping, maar er is verder geen enkele verwijzing naar die naam, noch in de bronnen noch in de literatuur.

⁴³⁶ Arnold e.a. 1992, 43.

echtgenoot betreft die dan na het overlijden van zijn echtgenote en de verkoop van de heerlijkheid Herlaar was toegetreden. Die gedachte krijgt een dimensie extra omdat in het eerste kwart van de 14de eeuw de Duitse Orde een commanderij in Vught (naast Herlaar) stichtte. Bovendien behoorde het collatierecht van de kapel van het huis Herlaar aan de Duitse Orde toe.⁴³⁷ Dat zijn legitieme argumenten om te veronderstellen dat de landcommandeur Aleids echtgenoot betreft. Toch is dat niet het geval.

Het toetsen van de gedachte dat Gerard het op latere leeftijd, na de dood van zijn echtgenote Aleid, tot landcommandeur bracht, is op basis van het zegel niet mogelijk. De zegels van de commandeurs mochten geen persoonlijke kenmerkende afbeelding bevatten, het waren unieke ambtszegels. Het zegelbeeld van Gerard van Loon, landcommandeur van Biesen, bestaat uit de aanbidding van de drie koningen van Moeder en Kind (afb. 12).⁴³⁸ Dat de landcommandeur Gerard van Loon niet dezelfde was als Aleids echtgenoot berust dan ook op andere aanwijzingen. Zo schreef de landcommandeur zijn naam consequent als ‘Gerard van Los’. Dit komt overeen met de schrijfwijze van de graven Van Loon, en niet, zoals besproken, met die van de echtgenoot van Aleid (Loen). Het blijkt ook dat het geslacht Van Loon juist in het eerste kwart van de 14de eeuw opmerkelijk veel doneerde aan de Orde.⁴³⁹ Het vermoeden dat hij niet de echtgenoot van Aleid van Herlaar kan zijn, wordt bevestigd als uit bronnen blijkt dat de latere landcommandeur al in 1310 als broeder in de Duitse Orde is opgenomen.⁴⁴⁰ Bij intrede in de Orde deden de edelen afstand van hun bezit. Dat sluit de echtgenoot van Aleid van Herlaar uit, die trad na 1310 nog verschillende malen op als heer van Herlaar. Hoewel concrete gegevens van verwantschap tussen de landcommandeur Gerard van Loon en de graven van Loon ontbreken, kan uit verschillende gegevens dus opgemaakt worden dat niet de echtgenoot van Aleid van Herlaar de landcommandeur van Alden Biesen was, maar een zoon van graaf Arnold V van Loon.⁴⁴¹

Afb. 12: Zegelafgietsel van Gerard van Loon landcommandeur van Alden Biesen.

(Zegel niet afgebeeld op ware grootte. Bron: RAH, blok 2, inv. nr. 144 (10-02-1323))

⁴³⁷ BHIC, toegang 273, inv. nr. 1 (08-04-1334). De oudste notering van dat recht dateert uit 1334.

⁴³⁸ De afbeelding is een verwijzing naar de verlossing door de komst van Christus op aarde. De drie wijzen staan symbool voor de heidenen die de macht van Christus erkennen (Welie-Vink & Jasperse 2009, 15).

⁴³⁹ BHIC, toegang 272, inv. nr. 7 (28-11-1316). Zie voor Gerard de Los ook, BHIC, toegang 272, inv. nr. 277 (17-12-1322); inv. nr. 242 (27-01-1323).

⁴⁴⁰ Brokken & Lindemann 1977, 477.

⁴⁴¹ Zie Brokken & Lindemann 1977, 477. De graven van Loon waren nauw betrokken bij de Duitse Orde, en bij de balije Alden-Biesen in het bijzonder (Arnold, De Dijn, Eycken, Mertens, De Ren 1992, 43). Baerten noemt in zijn studie over de graven Van Loon deze mogelijke zoon van Arnold niet (Baerten 1969). Vanwege de uitzonderlijke situatie heb ik hiervoor bij de landcommanderij van Alden-Biesen navraag gedaan. J. Mertens, stafmedewerker van Alden-Biesen, bevestigde de veronderstelde verwantschap tussen de gravenfamilie en de landcommandeur, waarvoor mijn dank.

Verwantschap met Coc?

De zoektocht naar Gerards herkomst oogt eenvoudig, immers diens naam en wapenschild zijn bekend. Toch voert het naar een dood spoor, het wapenbeeld is vrijwel uniek en de naam Gerard van Loon is niet te koppelen aan een geslacht met die naam. De zoektocht langs de gebruikelijke lijnen levert dus niets op. Wat dan te doen met de volgende (ongedateerde) notitie in het leenboek van Jan III van Brabant (1312-1355), ‘Gerardus de Loen, filius domini Johannis Skocs de Herlaer, decimam de Eimpel et de Merwyc, que sibi successit ex morte paterna. Deleatur.’?⁴⁴² Dat geeft aanleiding om te denken dat Gerard een zoon van Johan Coc van Herlaar was van wie hij de tiende van Empel en Meerwijk als een Brabants leen geërfd had. Maar die gedachte is zoals hierna nog zal blijken niet juist.⁴⁴³ Omdat zo weinig van Gerard van Loon bekend is, moet elke mogelijke verwantschap uitgezocht worden.⁴⁴⁴

Afb. 13: Wapenzegel Johan (dictus) Coc (1277), origineel

(Zegel niet afgebeeld op ware grootte. Bron: GAA, toegang 0243: nr. 14)

De toenaam Coc staat vanaf het midden van de 13de eeuw in de bronnen vermeld.⁴⁴⁵ Er verschijnen dan vele vermeldingen van die naam. De naam *Johan Coc* verwijst in de 13de-eeuwse bronnen echter exclusief naar één persoon, Johan *dictus* Coc. Die had in de tweede helft van de 13de eeuw zowel banden met de landsheer van Brabant als met die van Gelre. Het eerste bericht van Johan Coc is die van getuige in 1265 bij een goederenruil tussen de graaf van Gelre en Rudolf Coc, ridder.⁴⁴⁶ Otto I van Gelre (1229-1271) ruilde het Gelderse Hiern voor Rhenoy dat bezit was van Rudolf Coc. In de getuigenlijst van de Gelderse overdracht van Hiern staat een Johan Coc vrijwel onderaan genoteerd. In de oorkonde waarin Rudolf Coc als tegenprestatie zijn goederen in Rhenoy aan Gelre schenkt, komt de naam Johan Coc niet voor.⁴⁴⁷ Dat Johan

⁴⁴² Galesloot (ed.) 1865, 77-78. De noteringen staan op alfabetische volgorde. Hoewel op deze uitgave vanuit bronnenkritiek het nodige aangemerkt kan worden - bij het overschrijven is waarschijnlijk informatie verloren gegaan - zijn de gegevens wel betrouwbaar. Zie voor een beschouwing over dit leenboek, Leenders 1977; Van Ermen 1989, VI, 1249 e.v.

⁴⁴³ Zie § 3.8.1.

⁴⁴⁴ Een mogelijk verondersteld (sociaal ongelijk) huwelijk tussen Johan Coc en een (bastaard) dochter van het gravengeslacht Van Loon is gezien de schrijfwijze van de naam en het afwijkende schild nagenoeg uit te sluiten.

⁴⁴⁵ De naam Coc wordt op vele verschillende wijzen geschreven, Coc, Coq, Cock, Kock, enz. Tenzij letterlijk geciteerd wordt hier de schrijfwijze Coc gehanteerd. De naam Coc verwijst niet naar een toponiem. In de 13de en 14de eeuw werd aan de naam Coc wel veelvuldig, maar niet altijd, de naam van een toponiem toegevoegd, ‘de Coc van (toponiem)’. Daardoor lijkt de naam Coc oorspronkelijk te verwijzen naar een functie of status van een persoon. In de literatuur is er geen enkele aanwijzing voor, maar het Meertens Instituut verwijst in de Nederlandse familienamenbank naar het Middelnederlands voor beul of scherprechter (<http://www.meertens.knaw.nl/nfb/>).

⁴⁴⁶ OBGZ, nr. 883 (5-08-1265). Zie voor Johan dictus Coc ook, OBGZ, nr. 912 (10-01-1269); nr. 988 (07-09-1277); nr. 1025 (10-01-1281); nr. 1028 (23-03-1281).

⁴⁴⁷ OBGZ, nr. 884 (5-08-1265).

in die akte niet als getuige staat vermeld sluit verwantschap in de eerste of tweede graad tussen hem en Rudolf nagenoeg uit.⁴⁴⁸ Toch waren die heren waarschijnlijk wel verwant. Dat valt op te maken uit de gelijkenis van de wapenafbeelding. De Cocs hanteerden een gedeeld schild met een gouden schildhoofd dat voorzien was van verschillende (heraut)stukken, daarbij stonden telkens drie palen van vair in de schildvoet.⁴⁴⁹ Dat geldt ook voor het wapenschild van Johan Coc (afb. 13).⁴⁵⁰

Naast zijn aanwezigheid bij de goederenruil van Hiern diende Johan Coc de Gelderse graaf ook als een van de *virii nobiles* toen die op 10 januari 1269 van de Duitse Orde een curtis in Dieren en in Vuren kocht.⁴⁵¹ Johan Coc onderhield echter niet alleen contacten met de Gelderse graaf. Op 21 oktober 1274 droeg hij zijn huis in Tiel, een *civitas ducis*, aan Jan I hertog van Brabant (1267-1294) op. Johan had het huis gekocht van Ywan van Varik.⁴⁵² (Wiens naamgenoten in de 14de eeuw hetzelfde wapenbeeld als Gerard van Loon hanteerden). Naar plaats en regio bewogen Johan dictus Coc en Gerard van Loon zich in hetzelfde gebied, het rivierengebied. Opmerkelijk is dat hij in 1269 getuige was bij de overdracht van een curtis in Vuren waar Gerard van Loon kort nadien, in 1272, voor een schenking aan de abdij van Villers een cijns liet afdragen.⁴⁵³ Uit niets valt echter af te leiden dat de naam Johan Coc verwijst naar de mogelijke vader van Gerard van Loon. Een verwantschapsband tussen Johan Coc en Gerard van Loon is echter wel een reële mogelijkheid.

Het maatschappelijk vermogen van Gerard van Loon

De intrigerende en prangende vraag is nu alle bekende gegevens verwoord zijn, wat de herkomst van Gerard van Loon is? Alleen dat geeft immers een goed beeld van zijn maatschappelijk vermogen dat nodig moet zijn geweest voor zijn huwelijk met Aleid van Herlaar. Gerard, die zich aanvankelijk Van Loon noemde, *dictus*, was geen nazaat van de grote dynastieën met de naam Van Loon of Lohn. De schrijfwijze van de namen en het ontbreken van gelijke heraldische figuren op het wapen sluit verwantschap nagenoeg uit. Wat overigens niet onmogelijk maakt dat hij of zijn vader uit één van die regio's afkomstig was. Toch lijkt, zoals Sasse van Ysselt oppert, Venloon (Loon op Zand) dan aannemelijker.⁴⁵⁴ In het rivierengebied is voor de 13de en 14de eeuw de naam Van Loon alleen te verbinden aan Gerard en zijn broer Gijsbert, noch voordien noch nadien verschijnt die naam in de bronnen. Beide heren hadden bezit in de Bommelerwaard. Er is in de bronnen vrijwel geen informatie over Gerards bezit te vinden, het weinige dat van hem bekend is concentreert zich rond Zuilichem.

Aangezien uitsluitend telgen van Van Hemert en Van Varik hetzelfde wapenbeeld hanteerden als Gerard, is verwantschap met hen zeer waarschijnlijk. Doordat het wapenbeeld niet gebroken werd en de kleuren van de heraldische stukken hetzelfde waren, wordt dat gesterkt. Het wapen geeft aan dat Gerard tot dat

⁴⁴⁸ In de lijn van nazaten van Rudolf Coc wordt de naam Johan pas in het midden van de 14de eeuw voor het eerst genoemd.

⁴⁴⁹ Zie voor het wapen, De Keijzer & Vermeulen 2008, 35. Het vair is kostbaar bontwerk dat bestond uit een deel hermelijn en een deel van (Siberisch) eekhoornbont. De kleermakers gebruikten het bont voor het afzetten van mantels.

⁴⁵⁰ GAA, toegang 0243, nr. 14 (1277). In het randschrift staat 'SIGILLVM IOHANNIS --DIC----OC' genoteerd. De afbeelding op het zegel van Johan dictus Coc is dat van een gesplitst wapen met in het schildhoofd een omgewende (naar rechts) uitkomende leeuw met een dubbele staart, en in de schildvoet drie palen van vair. De dubbele staart wordt in het algemeen gezien als een symbool van een hoge status (Jaarverslag van de Hoge Raad van Adel 2005, z.p.).

⁴⁵¹ Lacomblet (ed.) 1840, nr. 596 (10-01-1269). Hij ontving van de graaf van Gelre in 1277 voor zijn leven de gruit van Bommel (OBGZ, nr. 988 (7-09-1277)). In 1281 behoorde hij tot de edelen die met hun vrouwen bij de lombard Thadeus Willaume borg stonden voor de graaf van Gelre (OBGZ, nr. 1025 (10-01-1281)).

⁴⁵² Bondam 1783-1809, nr. 615. Johan kreeg op diezelfde dag van de Brabantse hertog de taak als kastelein het huis te renoveren. (OBGZ, nr. 959 (21-10-1274)). 'dilecto nostro domino Johanni dicto Coco, militi, castellano nostro Thilensi'. Het huis was gelokaliseerd aan het Hoogeind, in de hoek bij de wal (Rink 1836, 155, 202).

⁴⁵³ ALLN, inv. nr. 295 (03-04-1272).

⁴⁵⁴ Sasse van Ysselt 1921, 89.

familienetwerk behoorde. Ook van de telgen van Van Varik en Van Hemert is weinig bekend. Ze behoorden niet tot de oude adellijke geslachten. Zij komen zoals ook Van Loon in de 13de eeuw ogenschijnlijk op uit het niets. Het waren lieden die door hun bezit en ridderstatus wel tot de regionale elite behoorden van de nieuwe adel maar dat niet dankten aan *ministerialiteit*. Zij onderhielden niet of nauwelijks banden met de landsheerlijke vorsten, met als gevolg dat ze vrijwel niet voorkomen in de (landsheerlijke) bronnen. In het rivierengebied bestond die groep van lokale aristocraten vooral uit de zogenaamde ‘vrije ridderschap’.⁴⁵⁵ Het huwelijk van Aleid van Herlaar met Gerard van Loon geeft aan dat de scheiding tussen de verschillende maatschappelijke geledingen aan de top niet zo strikt was als men soms wil doen voorkomen.

3.6 Gerard van Herlaar (1307-1309)

Van Gerard van Herlaar, de oudste zoon uit het huwelijk van Aleid en Gerard, bestaan slechts twee vermeldingen, één uit 1307 en één van 1309. In 1307 had een ‘Dominus Gerardus de Herlaer, miles’ een conflict met de pastoor van Hedikhuizen (nabij Heusden) over aanspraken op een tiende in Bokhoven.⁴⁵⁶ De naam Gerard van Herlaar kan op dat moment slechts naar twee personen verwijzen: Gerard van Loon, op dat moment heer van Herlaar, of diens oudste zoon Gerard. Uit de aanhef volgt echter dat het vermoedelijk laatstgenoemde betreft. De titel *dominus* verwijst niet per definitie naar heerlijkheid maar was ook de aanduiding als aanspreektitel van ‘heer’ voor een ridder. In dat laatste geval staat de titel vóór de naam, bij een verwijzing van een heer van een heerlijkheid staat de titel na de naam maar vóór die van de heerlijkheid. De verwijzing van 1307 betreft heer Gerard van Herlaar, ridder. De aanhef voor Gerard van Loon, heer van Herlaar, zou anders geformuleerd zijn. Die zou dan luiden als: Gerard (van Loon), ridder, heer van Herlaar.⁴⁵⁷ De echtgenoot van Aleid was immers sinds 1306 heer van die heerlijkheid, bovendien was voor hem de naam ‘Van Loon’ bijna sacrosanct.

Gerard van Herlaar had zich met hulp van enige medestanders wederrechtelijk de novale tiende (de tiende op nieuwe gewassen of nieuw ontgonnen land) van Bokhoven toegeëigend, dat meende althans de pastoor van Hedikhuizen. De novale tienden behoorden toe aan de bisschop, al kon ook de collator of bij eigenkerken de kerkstichter over de tienden beschikken.⁴⁵⁸ Dat laatste was niet het geval, Bokhoven viel als plaats zonder kerk onder de parochie van Hedikhuizen. Volgens de aanklager had Gerard ook fysiek geweld gebruikt.⁴⁵⁹ De pastoor deed zijn beklag bij de officiaal van het bisdom Luik.⁴⁶⁰ Hij vermeldde niet waar Gerard zijn (vermeende) claim op stoelde. De officiaal liet de kwestie door de deken van Hilvarenbeek onderzoeken. Mocht de beschuldiging gegrond zijn dan zou hij Gerard van Herlaar ‘et sui complices’ excommuniceren.⁴⁶¹ Het vervolg van de aanklacht, de uiteindelijke uitspraak in de rechtsvervolging, is helaas niet bewaard gebleven. Nu kan slechts geconcludeerd worden dat de kwestie erop duidt dat Gerard in 1307 in Bokhoven rechten bezat of meende die te bezitten.

⁴⁵⁵ Zie Van Winter 1962, 325 (Van Hemert), 329 (Van Varik).

⁴⁵⁶ RBAB, nr. 126 (17-04-1307); Van der Velden 1978, 178. Bokhoven ligt aan de Maas tegenover Ammersoyen, zie afb. 32.

⁴⁵⁷ Zie bijvoorbeeld, OBNB, I, nr. 810 (19-02-1310) ‘Gerardus miles, dominus de Herlaer’.

⁴⁵⁸ Kuys 2004, 61.

⁴⁵⁹ RBAB, nr. 126 (17-04-1307); Van der Velden 1978, 178. ‘violenter sibi attraxerunt’.

⁴⁶⁰ De officiaal was de gevolmachtigde rechter van de bisschop. Tot zijn competentie behoorden alle zaken van het kerkelijke recht (Bijsterveld 1993, 32; Kuys 2004, 150-153).

⁴⁶¹ RBAB, nr. 126 (17-04-1307). Excommunicatie hield in dat de pers(o)n(en) op alle zon- en feestdagen, dat wil zeggen bij een hoogmis met brandende kaarsen en klokgelui, niet ter kerke mochten. Indien hij/zij na het afroepen van deze kerkelijke ban niet alsnog binnen veertien dagen het onrechtmatig geacht handelen ongedaan had(den) gemaakt, zouden ook de echtgenoten en gezinnen uit de kerk geweerd worden.

In 1309 hing Gerard van Herlaar zijn zegel aan de oorkonde naast die van zijn vader en moeder toen Van Loon de tollén van Zuilichem, Driel en rechten in Mook verkocht. Uit die akte blijkt dat Gerard hun oudste zoon en erfgenaam was.⁴⁶² Vreemd genoeg komt in de bronnen van na 1309 zijn naam niet meer voor. De eerstvolgende vermelding van een nazaat van Van Loon is die van Gerards jongere broer Dirk. Die bracht in 1312 om Ameide te behouden de leenhulde aan de bisschop van Utrecht en zijn hof. Er zijn slechts twee verklaringen te bedenken waarom niet Gerard maar zijn jongere broer Dirk Ameide verwierf: hij was vóór 1312 overleden of hij zag van bepaalde erfelijke aanspraken af (zoals bij intrede in een ridderorde of klooster gebruikelijk was). Het gegeven dat er van hem na 1309 geen vermeldingen zijn doet het eerste scenario vermoeden.

3.7 Dirk en zijn nazaten, heren van Ameide en Ammersoyen (1312-<1381)

3.7.1 Dirk van Herlaar (1312-1354), heer van Ameide

In 1312 verscheen een Dirk van Herlaar voor de Utrechtse bisschop en zijn hof om het leen Ameide te bevestigen.⁴⁶³ Het ligt voor de hand aan te nemen dat hij als opvolger van het leen een zoon van Dirk Arnoldszoon was. Toch is dat niet juist, hij was een zoon van Gerard van Loon en Aleid van Herlaar. Dat volgt uit het wapenschild dat hij en zijn zonen hanteerden. Op een bewaard gebleven zegel is te zien dat zijn wapen bestond uit een gevierendeeld schild.⁴⁶⁴ Op het tweede en derde kwartier staat een dubbel gekanteelde dwarsbalk, de afbeeldingen op het eerste en vierde kwartier zijn onherkenbaar. Aan dat beeld hoeft echter niet getwijfeld te worden, Dirks zonen zegelden met de afbeelding van de drie leeuwenkoppen en de dubbel gekanteelde dwarsbalk in dezelfde kwartieren. De stukken van de schildvelden verwijzen ondubbelzinnig naar Van Loon en Van Herlaar.

Dirks geboortjaar kan enigszins herleid worden. De gegevens doen vermoeden dat hij omstreeks 1290-1295 geboren is. Kort voor 29 januari 1354 is hij overleden. Bij de overdracht van de tolrechten van zijn vader in 1309 zegelde hij niet, mogelijk was hij daarvoor nog te jong. Het staat wel vast dat hij in 1312 volwassen was, toen kreeg hij het leen Ameide. Hij was toen bovendien al getrouwd met Heilwich van Arkel.⁴⁶⁵ Voor het eerst in dit onderzoek zijn er gegevens van de inbreng van de partner. Heilwich was de erfdochter van Herbaren van Arkel en diens echtgenote Liesbeth wier familienaam onbekend is. Het echtpaar was woonachtig in (Kerk)Driel in de Bommelerwaard. Ze hadden daar weliswaar een huis maar bezaten noch in Driel noch in de Bommelerwaard heerlijkheidsrechten. Herbaren had in Holland wel een uitgebreid bezit aan rechten en goederen, hij was heer van de Grote Waard bij Noordeloos.⁴⁶⁶ Zijn bezit grensde

⁴⁶² Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 106 (01-09-1309) 'Gerardi militis nostri primogeniti et heredum nostrorum'.

⁴⁶³ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312).

⁴⁶⁴ HUA; toegang 221, inv. nr. 937-2 (17-08-1331). Het zegel is erg klein en zozeer beschadigd dat de randtekst niet meer te herleiden is. Op de website van het GAA is een zegel van Dirk van Herlaar uit 1342 te zien (GAA, toegang 0243, inv. nr. 567, zegel 4). Het randschrift is onvolledig: '...E,HERLA....LITIS'.

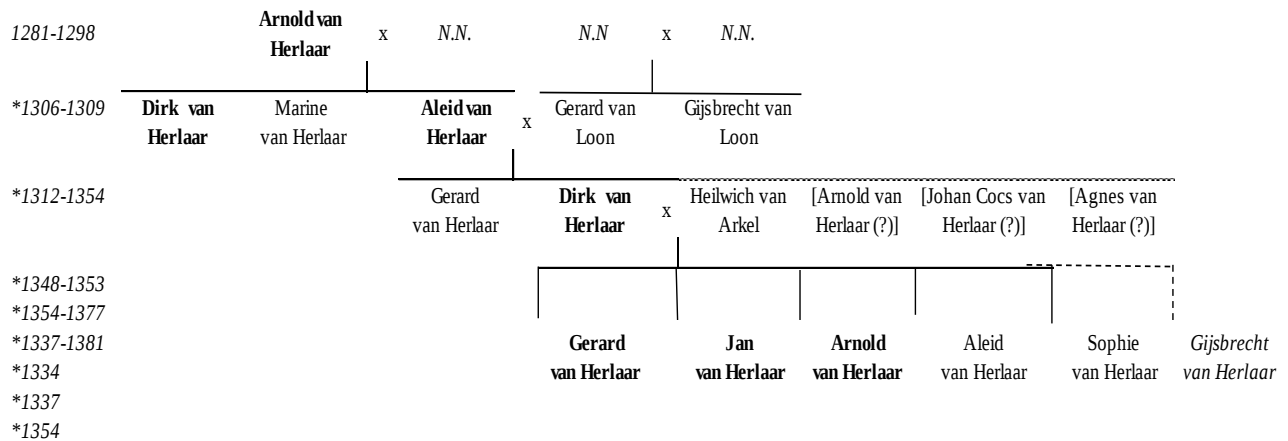
⁴⁶⁵ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312) 'Heer Herbaren van Arkel, myn sweer'. In diverse publicaties staat geheel ten onrechte geschreven dat Dirk van Herlaar in 1343 gehuwd zou zijn met Maria van Boxel (Zie bijvoorbeeld Coenen 2004, 34; Stroobant 1921, 6; Vermeulen 1972, kolom 28). Maria zou, aldus die auteurs, na het overlijden van Dirk van Herlaar in 1350(?) hertrouwen met Dirk van Meerheim. In de bronnen is van dat huwelijk absoluut niets te vinden. De vermelding is alleen te herleiden tot een notering in de werken van Butkens (Butkens 1724, 215).

⁴⁶⁶ In 1307 ontving Herbaren van zijn broer Jan van Arkel het gerecht en een tiende over de Grote Waard. De Grote Waard, een polder onder Noordeloos, was 45 hoeven (700 morgen) groot. Waarschijnlijk werd Herbaren daar ambachtshier. Daarnaast bezat hij 50 morgen land gelegen in 'Reyners-koop', dat was gelegen naast het land van de heer van Arkel en dat van Ricoud van Noordeloos. Hij verwierf ook een hoeve met 17 morgen land ('Hagens Hoeve') gelegen in het land van Leede. Herbaren bezat

Hoofdstuk 3. De Herlaars, het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen

nagenoeg aan Ameide, wat mogelijk van invloed is geweest bij het vinden van de partner voor zijn dochter. Heilwich erfde zowel het bezit in (Kerk)Driel dat in 1317 aan Gelre was opgedragen alsook het bezit dat haar vader Herbaren van diens broer Jan van Arkel in leen had ontvangen.

Indicatie jaar

Afb. 14: Gen. schema filiatie Dirk van Herlaar (1312-1354)

Dirk en Heilwich kregen vijf kinderen, drie zonen: Gerard, Jan, Arnold, en twee dochters: Aleid en Sophie. Dirk had bovendien een bastaardzoon genaamd Gijsbrecht.⁴⁶⁷ De drie zonen van Dirk en Heilwich komen hierna in afzonderlijke paragrafen nog uitvoerig aan bod. Van de dochters zijn minder gegevens bekend. Aleid was getrouwd met heer Gijsbrecht van Rosenburch. Gijsbrecht stierf vóór 1347, Aleid overleed kort na haar echtgenoot.⁴⁶⁸ Het paar had zover bekend geen kinderen.⁴⁶⁹ Sophie was in het cisterciënzerklooster in ‘s-Gravendaal ingetreden.⁴⁷⁰ Binnen adellijke families was het niet ongewoon dat de (jongste) kinderen tot een klooster toetraden. Koch wijst erop dat adellijke vrouwen veelal geen vrijwillige en bewuste keuze mochten maken voor een leven als getrouwde vrouw of kloosterling. De familie besliste over het lot van de (jonge) dochters.⁴⁷¹

bovendien rechten in de heerlijkheden Botersloot en Slingeland. Hij verwierf dat bezit als recht erleen, zowel zoon als dochter mocht dit leen erven. (Kemp 1656, 59; Kort 1984a, 288, 379, 383; Schakel 1955, 26-27). Herbaren van Arkel en zijn vrouw Liesbeth droegen hun huis en hof met 34 morgen land gelegen op ‘De Bulk’ in Driel in 1317 aan de landsheer van Gelre op. Tot dat bezit behoorde ook een windmolen gelegen tussen Driel en Hoenzadriel (Kivietsham). Die goederen kwamen uit het bezit van Liesbeth, het was ‘haer’ huis en hof. Heilwich, de echtgenote van Dirk van Herlaar, ontving in 1326 de hofstad waar ‘Herberen plach op te wonen’ als een Gelders leen (Van Doorninck (ed.) 1898a, 20; Sloet & Van Veen 1912, nr. 305a; 310).

⁴⁶⁷ HUA; toegang 221, inv. nr. 937-3. (09-05-1354) Oorkonde waarin Jan van Herlaar Twaalfhoeven pacht. Als getuigen zijn aanwezig, ‘Aernout van Herlaer ende Ghisebrecht bastaerd van Herlaer mine broeders’.

⁴⁶⁸ Dat Aleid kort na haar echtgenoot kwam te overlijden volgt uit de opvolging van een leen, de visserijrechten van IJsselmonde, dat gehouden werd van de Hollandse landsheer. Willem III, graaf van Holland, kreeg het leen na de dood van beide echtelieden terug doordat mannelijke opvolgers ontbraken (Prevenier & Smit (eds.) 1991, 71). Jehanne, de erfdochter, volgde haar ouders wel op als vrouwe van de Binckhorst (Obreen 1936, kolom 400).

⁴⁶⁹ RHG 1299-1345, NH 599, (05-11-1334).

⁴⁷⁰ Kuys 1980, 389; Koch 1994, 241 en verwijzing op diskette.

⁴⁷¹ Koch 1994, 129.

In 1317 verklaarde de Utrechtse bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317) een Dirk van Herlaar vogelvrij.⁴⁷² Het is niet waarschijnlijk dat het de heer van Ameide betreft. Al doet de naam en de plaats verwantschap met de (voormalige?) heer van Ameide veronderstellen, deze Dirk van Herlaar is niet in de genealogische context van dit onderzoek te plaatsen.

Ter verantwoording voor het bisschoppelijk hof

Toen Dirk (Arnoldszoon) van Herlaar in 1298 bereid was zijn huis voor de Hollandse graaf te ruimen, wat feitelijk een inbreuk op de leenband betekende, bleef een reactie van de Utrechtse bisschop uit.⁴⁷³ Het doet vermoeden dat de Utrechtse bisschop niet op de hoogte was van die bereidheidsverklaring. De Hollandse graaf had geen gebruik gemaakt van het aanbod en waarschijnlijk werd aan de inhoud van de brief geen ruchtbaarheid gegeven. Toch kreeg de leenheer op enig moment argwaan, er kwam wel een reactie, zij het (veel) later. In 1312 dreigde de bisschop, Gwijde van Avesnes, het leen aan Aleids zoon Dirk te ontzeggen. Het huis stond daarbij centraal.

Op 18 juni 1312 verscheen Dirk voor de bisschop van Utrecht en diens leenhof voor het bevestigen van het bezit van de heerlijkheid, *heerscap*, Ameide. Hij bracht de leenhulde. Zijn schoonvader Herbaren van Arkel was bij de openbare zitting aanwezig, zijn ouders niet. Dat is wat merkwaardig aangezien Dirk in de oorkonde te kennen geeft dat de leenhulde het bezit betreft 'dat myn ouderen van den Gestichte helden ten lienrecht'.⁴⁷⁴ Dat zij niet aanwezig waren, althans niet vermeld staan, kan opgevat worden als een aanwijzing dat zijn ouders zouden zijn overleden, maar dat is niet juist. Over de ouders bestaat geen twijfel, dat waren Aleid van Herlaar en Gerard van Loon. Gerard leefde zeker tot in 1315. Diens opvallende afwezigheid wijst er op dat, ook al refereert Dirk naar zijn ouders, Gerard van Loon geen heer van Ameide was. Dirk doelde op zijn moeder die vermoedelijk voordien gestorven was. Dat is af te leiden uit het gegeven dat Dirk stelt dat hij onbeleend was en het leen wenste over te nemen. Leenbezit was erfelijk, zij het niet onvoorwaardelijk. Het leenrecht en daarmee de erfopvolging van het leen kon per landsheerlijkheid afwijken,⁴⁷⁵ maar in het algemeen moest het leenverhef bij opvolging binnen het jaar na de dood plaatsvinden. De erfgenaam kwam dan om het *heergewaad* (een vorm van het erfopvolgingsrecht) te betalen en hulde te doen aan de leenheer en het hof. Indien de nazaten dat verzuimden vervielen de rechten aan de leenheer, het leen was dan verbeurd. Alleen onder bijzondere omstandigheden week men daar van af.

Voor het herzien van de leenverhouding was overdracht bij versterf een 'natuurlijk' moment. Een nieuwe leenhulde was voor beide partijen ook de juiste gelegenheid netelige kwesties op te lossen, zoals in dit geval, maar voor Dirk was het 'een gang naar Canossa'. Hij verscheen voor de bisschop en zijn hof en liet blijken het leen Ameide te willen houden zoals zijn ouders dat van het Sticht hielden. Uitgerekend dat bleek een gevoelig punt. Er was, zo blijkt uit de oorkonde, bij de leenheer en zijn hof enige aarzeling.

dat ic [Dirk] gecomen bin voer minen Heeren, Haren Ghyen, Bisscop van Utrecht, ende voor die meene Ecclesy van Utrecht, ende voor veele mannen des Gestichts, ende om dat sulcke lude twivelden of 't huys van der

⁴⁷² 'Dese sijn vredeloes: Willaem de Witte van der Ameide, Witte Eliaes Witte soen, Willaem Nellen soen, Dirric van Herlaer, Wouter van den Nesse.' (Immink & Maris (eds.) 1969, 143). Zij hadden een halsmisdad begaan maar waren als aangeklaagden niet voor het gerecht verschenen. De rechten en al het bezit dat zij hadden in het bisdom werden verbeurd. (Zie voor het verschil tussen leenverlies en confiscatie, Heirbaut 1997b, 269 e.v.). Hoewel de naam Dirk van Herlaar identiek is aan die van de heer van Ameide en zijn kompanen gezien de namen vermoedelijk ook uit Ameide afkomstig zijn kan het de heer van Ameide vrijwel niet betreffen. De persoon in kwestie is waarschijnlijk een (bastaard)telg van de Herlaars maar de gegevens zijn onvoldoende om zelfs dat zeker te stellen. Met dank aan Prof. P. Hoppenbrouwers die me op deze bron attendeerde.

⁴⁷³ Zie § 3.2.4.

⁴⁷⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312).

⁴⁷⁵ Janse 2001, 202-203.

Ameide ende hofstede roerde van den gestichte oft en dade, ende om dat te verclaren, ende alle twivel neder te leggen, so droegh ic hem ende sinen Gesticht vrilic op dat huys ende hofstede ten rechte eygene, ende want ic noch onbeleent was van der heerscap van der Ameide, ende van die goede, dat daer toe behoort, dat myn ouderen van den Gestichte hielden ten lienrecht, ende daer myn voerseide Heer die Bisscop op seggen woude tegens mi, ende om dat ick niet ten nouwen recht tegens hem staen en woude, soe bad ick hem genade.⁴⁷⁶

Er blijkt meer aan de hand dan het brengen van leenhulde en het overdragen van een leen, Gwijde van Avesnes was voornemens Dirk het leen te ontzeggen. Daarmee zou Ameide niet alleen verloren zijn voor Dirk maar ook voor zijn erfgenamen. De sanctie om het leen te ontzeggen berustte overigens niet bij de leenheer, daar was het oordeel van het leenhof voor nodig. Het waren de leden van het leenhof die in dat soort van zaken uitspraak deden, niet enkel de leenheer. Het leenhof bestond uit gelijken van de vazal (*judicium parium*). Het oordeel van de gelijken garandeerde dat het leenrecht volgens de juiste regels en procedures verliep.⁴⁷⁷ In dit geval bestond het hof uit negen met naam genoemde vazallen uit de regio die Dirk van Herlaar blijkbaar goed gezind waren.⁴⁷⁸ De gram van de bisschop had specifiek betrekking op het bezit van het huis te Ameide. Dat was een belangrijk steunpunt in het grensgebied van zijn gezag dat hij dan ook liever niet in handen van de graaf van Holland zag. De bisschop liet doorschemeren dat sommige lieden twijfelden over de rechten van het huis. Die twijfel kon Dirk wegnemen, waarmee hij het leen Ameide kon behouden zonder gezichtsverlies te lijden. Om aan de ongewisse situatie een einde te maken - en het leen te mogen behouden - voegde Dirk van Herlaar het huis en de hofstede te Ameide aan het leen toe en vroeg de bisschop en het hof om genade.

Ter Kuile meent dat Dirk in 1312 voor de bisschop verscheen vanwege een geschil over de invulling van het hoge bisschoppelijke dienstambt van vaandeldrager (*vexillifer*).⁴⁷⁹ De leenman vroeg het recht de bisschoppelijke banier te mogen voeren maar vond daarvoor, aldus Ter Kuile, bij de bisschop geen gehoor. Voor de opvatting van Ter Kuile zijn echter weinig argumenten. Maris denkt daar dan ook heel anders over. Zij meent dat het vernieuwen van de leenverhouding niets van doen had met het voeren van de functie van banierdrager, maar met leentrouw.⁴⁸⁰ Dit onderzoek toont haar gelijk aan, de kwestie betrof niet de banier of het vaandleen. Het leenbezit vererfde in 1305 vermoedelijk via de vrouwelijke lijn, wat voor een vaandleen niet mogelijk was. De banier was een symbool voor op het slagveld en daar waren vrouwen, zijnde het ‘zwakke geslacht’, van buitengesloten.⁴⁸¹ Het is bovendien onwaarschijnlijk dat het Dirks ambitie was het ambt van vaandeldrager te bemachtigen, dat behoorde typisch tot de ministeriale sfeer.

Ondanks zijn belofte van trouw aan de bisschop was die voor Herlaar daarna (weer) geheel buiten beeld. De band van de Herlaars met de Utrechtse bisschop was nimmer ‘innig’. Vanaf 1255 tot aan het einde van de 14de eeuw zijn er geen aanwijzingen voor daadwerkelijke steun aan de Utrechtse bisschop. Het lijkt alsof de Herlaars zich tot 1327 - toen verwierf de Hollandse landsheer het leenheerschap van Ameide - van de leenheer van Ameide weinig aantrokken. Dat blijkt echter, zie de studie van Buitelaar, niet af te wijken van

⁴⁷⁶ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 125 (18-06-1312).

⁴⁷⁷ Heirbaut 1997b, 272 e.v.

⁴⁷⁸ Als leden van het leenhof, staan genoemd: Gijsbrecht (Van Amstel) van IJsselstein, Gijsbrecht Uten Goy, Hubrecht van Vianen, Hubrecht van Schonauwen, Arend van IJsselstein, Johan van Linschoten, Steven van Zuilen, Wouter van Zuilen en Gillis van den Bossche.

⁴⁷⁹ Ter Kuile 1944, 599. Zie over de functie § 3.2.2.

⁴⁸⁰ Maris 1954, 16. Zie ook, De Geer 1886, 11.

⁴⁸¹ Een vrouw kon wel een leen houden. Voor de verschuldigde diensten kon haar man als, wat in Vlaanderen werd genoemd, *bezetman* optreden. Zij kon, in Vlaanderen, ook een beroep doen op derden om de diensten te verrichten (Heirbaut 1997b, 90 e.v.). Een vaandleen was een speciale vorm van investituur.

het gedrag van andere adellijke families in hun relatie tot de bisschop.⁴⁸² Enerzijds wijst dat erop dat de adellijke families, die met name uit de Betuwe en het rivierengebied kwamen en als groep dat gedrag vertoonden, zich mogelijk als *nobiles* niet wensten te identificeren met de *ministeriales* die voor de bisschop een essentiële rol in het bestuur vervulden. Anderzijds zijn er geen bronnen waar uit blijkt dat er door de leenheer een beroep werd gedaan op zijn vazal. Zoals Buitelaar laat zien leidde de landsheerlijke ministerialenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen tot een strikt onderscheid tussen de twee aristocratische groeperingen.⁴⁸³

Dirk is de eerste Herlaar die in Gelderse bronnen verschijnt. Zijn naam staat onder die van de *nobiles* in de oorkonde waarin Reinald II zijn gemalin, Eleonora van Engeland (1318-1355), het vruchtgebruik van een jaarrente schenkt (1331).⁴⁸⁴ Een volgende vermelding is die in het testament van Reinald II van 1335.⁴⁸⁵ Op basis van die beide noteringen staat vast dat Dirk niet eerder dan na het eerste kwart van de 14de eeuw in Gelre zijn intrede deed. In de eerst genoemde oorkonde vraagt Reinald de steun van de Gelderse steden en de 'edele ende eersomme lude onse manne' onder wie 'heren Didieric van Herlar'. Dat wil echter nog niet zeggen dat Herlaar dus gezien moet worden als een vazal, het begrip 'man' verwijst niet per definitie naar een leenman.⁴⁸⁶ De heer van Ameide bezat weliswaar een complex aan goederen en rechten in de Bommelerwaard waardoor die band voor de hand lijkt te liggen, maar toch is die gedachte niet juist. Er was voor dat bezit namelijk geen leenband met de Gelderse landsheer (wat in het volgende hoofdstuk nog uitvoerig aan de orde komt). Dat de graaf van Gelre Herlaar als zijn 'man' noemt, berust dan ook niet op dat uitgebreide bezit maar vermoedelijk op de bezittingen van Dirks echtgenote in (Kerk)Driel. Zij erfde in 1326 het bezit van haar ouders dat in 1317 was opgedragen aan Reinald II.⁴⁸⁷ Daardoor kwam haar echtgenoot in de positie van 'man' van Gelre, ook al hield hij zelf geen Gelders leen.

Dirk beperkte zijn optreden voor de Gelderse landsheer tot het strikt noodzakelijke. Met de landsheer van Utrecht had hij niets op, en ook voor die van Brabant zijn er geen aanwijzingen voor raad en daad; al ziet Butkens dat anders.⁴⁸⁸ Wel steunde hij de Hollandse graaf en een edelman wiens carrière onder Willem V een grote vlucht zou nemen: Jan van Arkel. In 1342 behoorde Dirk, heer van Ameide, tot de borgen van Jan van Arkel voor een geschil met de heer van Asperen, Otto van Heukelom, over een cijns in Hagestein.⁴⁸⁹ Jan van Arkel had voor dit geschil een beroep gedaan op zijn verwanten, Jan was een neef van Dirks echtgenote Heilwich. De andere borgen waren de heer van Abcoude (getrouwd met Mabilia van Arkel), Arnold van Arkel, heer van Noordeloos en Dirk Alras van Arkel, heer van Haastrecht, een bastaardzoon van Jan III van Arkel. Jan van Arkel was een zeer aanzienlijke heer die al onder graaf Willem IV (1337-1345) een belangrijke positie aan het Hollandse hof bekleedde. Wellicht begreep Dirk van Herlaar, die een groot bezit had opgebouwd, de mogelijkheden van dat contact om zich daar ook te manifesteren. Het ligt dan voor de hand te verwijzen naar verwantschap. Het mag echter niet vergeten worden dat Dirk van Herlaar voor zijn

⁴⁸² Buitelaar 1993, 328 e.v.

⁴⁸³ Buitelaar 1993, 325 e.v. Een adellijke familie die zich wel in de ministerialiteit van de bisschop begaf was het geslacht Van Goye. De overgang van Gijsbert van Goye, *comes*, hield mogelijk verband met de ministeriale functie van maarschalk, die hij verwierf (Buitelaar 1993, 336-338).

⁴⁸⁴ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 252d (1331).

⁴⁸⁵ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 301 (17-03-1335).

⁴⁸⁶ Heirbaut 1997b, 60.

⁴⁸⁷ Heilwich ontving in 1326 de hofstad waar 'Herberen plach op te wonen' als een Gelders leen (Van Doorninck (ed.) 1898a, 20; Sloet & Van Veen 1912, nr. 305a; nr. 310).

⁴⁸⁸ Butkens stelt dat Jan III hertog van Brabant (1312-1355), 'Thiery de Herlaar, Sire d'Ameide' tot zijn mannen kon rekenen (Butkens 1724, 459). Dat is niet te herleiden uit de bronnen.

⁴⁸⁹ RHG 1299-1345, WI 303, 26-01-1342; Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 644 (27-01-1341).

bezit in de Grote Waard, de erfenis van zijn schoonvader Herbaren, een leenman was van de heer van Arkel. En die stond zijn heer bij met raad en daad. Het is dus ook mogelijk dat hij slechts zijn plicht als leenman deed. Hoe dan ook was de band met Jan van Arkel vermoedelijk van grote invloed op de partijkeuze van Dirk en zijn zoon Gerard in de Hollandse interne strijd die zich in 1350 ontwikkelde.

Een onverwachte rol achter de schermen

Nadat Willem IV, graaf van Holland zonder nazaten in de strijd tegen de Friezen nabij Stavoren was gesneuveld (26-09-1345), vervielen de graafschappen Holland en Zeeland aan de keizer van het Roomse Rijk. Keizer Lodewijk van Beieren (1314-1347), die getrouwd was met een zuster van Willem IV, schonk daarop zijn vrouw Margaretha het gezag over de graafschappen Holland en Zeeland. Margaretha kreeg bovendien ook het graafschap Henegouwen. In het eerste kwart van het jaar 1346 liet zij zich door de ridders en steden als gravin huldigen. Haar tweede zoon Willem (toen 13 jaar oud) zou haar in geval van overlijden opvolgen onder voorwaarde dat de genoemde gewesten als één geheel bijeen zouden blijven. Zijn aanstelling als stadhouder kreeg Willem in september 1346. Margaretha schonk hem na de dood van zijn vader Lodewijk, in januari 1349, het graafschap van Holland en Zeeland. Het graafschap Henegouwen hield ze zelf.⁴⁹⁰

Dirk stond de jonge nieuwe Hollandse landsheer in 1349 al terzijde bij diens strijd tegen de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, een gelijknamige halfbroer van de heer van Arkel.⁴⁹¹ In de periode maart 1349 / november 1349 voerde Willem V een strijd tegen de bisschop in het niet ver van Ameide gelegen IJsselstein. In die strijd hield Jan heer van Arkel zich afzijdig.⁴⁹² Ditmaal was die steun, in tegenstelling tot de situatie in 1298, geen actie tegen de leenheer van Ameide want de leenhoogheid van Ameide was in 1327 overgegaan op de Hollandse graaf.⁴⁹³ Dirk van Herlaar bevond zich dus al vroeg in het adelsnetwerk rondom Margaretha's zoon Willem de verbeider. Twee jaren later vervulde zijn zoon Gerard een essentiële rol in dat netwerk in de strijd tussen Willem en diens moeder en landsvrouw Margaretha.

Margaretha bedong bij het zegelen van de machtsoverdracht van de graafschappen Holland en Zeeland aan haar zoon Willem financiële steun van de adel en de steden. Niet gecharmeerd van een dergelijk optreden 'met-het-mes-op-tafel' weigerde een aantal edelen en steden de oorkonde te bezegelen. Daardoor ontstonden twee kampen: zij die Willem en zij die zijn moeder Margaretha steunden, later respectievelijk de Kabeljauwen en de Hoeken genoemd. Om het graafschap als geheel te behouden en de ontstane rivaliteit bij de bron aan te pakken en de kop in te drukken kreeg Willem in april 1350 van een aantal edelen het advies zich te verzoenen met zijn moeder. Willem gaf daaraan gehoor maar de onrust bleef. In september 1350 sloot een aantal edelen een verbond waarin zij aangaven Margaretha te steunen, het zogenaamde Hoeks verbond.⁴⁹⁴ Dat niet alle edelen zich conformeerden aan die politiek blijkt uit een oorkonde die enkele dagen later volgde. Willem de Verbeider riep alle edelen die hem trouw hadden gezworen (als landsheer hadden erkend) nadrukkelijk op zijn moeder te dienen.⁴⁹⁵ Toen Willem naar zijn moeder vertrok, bond zij hem, bijna letterlijk, vast in het Henegouwse Ath (België) in het kasteel Burbant. Margaretha koesterde wellicht de hoop daarmee de angel uit het conflict te halen en een verdere strijd te voorkomen, maar het kwaad was al

⁴⁹⁰ Smit 2007, 37-41.

⁴⁹¹ Kort 1981, nr. 435 (13-03-1349); Brokken 1982, 552.

⁴⁹² Rutgers 1970, 61 e.v.

⁴⁹³ Zie § 4.3.1.

⁴⁹⁴ Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, nr. 18 (05-09-1350).

⁴⁹⁵ Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, nr. 19 (27-09-1350).

geschied. In Holland bleef het ongenoegen over het optreden van de landsvrouw onder een aantal edelen ook zonder Willems aanwezigheid smeulen.

Het verzet van die edelen was volgens Brokken vooral gericht tegen de financiële consequenties van het aanvaarden van gravin Margaretha als landsvrouw.⁴⁹⁶ Eén daarvan betrof de begunstiging van enkele grote heren. De gravin verkocht namelijk landsheerlijke rechten aan een beperkt aantal edelen, onder wie Jan van Henegouwen, Willem van Duvenvoorde, Jan van Polanen, Dirk van Brederode en Gerard van Heemstede. Het afstaan van landsheerlijke rechten aan een bevoorrechte clique ten bate van de financiële middelen van haar eigen familie stuitte op verzet van andere heren. Dáár ligt volgens Brokken de kern van het conflict. Brokken meent dan ook dat de Kabeljauwse edelen niet in actie kwamen uit particularisme, al speelde dat volgens hem wel een rol.⁴⁹⁷ Naast het bevoordelen van Duvenvoorde en verwanten, de Duvenvoorde-clan, ondernam Margaretha in het geheim eigenzinnige acties. Ze stond op het punt een *deal* te sluiten met de koning van Engeland, haar zwager Eduard III, voor de vestiging van een Engels protectoraat over Holland, Zeeland en Henegouwen.⁴⁹⁸ Ook van die actie waren haar edelen allerminst gecharmeerd. Het gevaar bestond immers dat die Engelse protectie ertoe zou leiden dat Holland, Zeeland en Henegouwen betrokken raakten in het conflict tussen Frankrijk en Engeland. De dynastieke belangen van Margaretha van Avesnes spoorden niet met de (Hollandse/eigen) belangen van haar edelen. Die zaken waren van voldoende gewicht voor een strijd. Over die strijd is veel geschreven. Wat in de literatuur niet of slechts zijdelings aan bod komt, is de rol van de Herlaars. Van Dirks zoon Gerard is het optreden enigszins bekend, maar wat was de rol van Dirk?

De onrust in Holland en Zeeland was niet verminderd en nam ook niet af. Wat de doorslag heeft gegeven blijft gissen, maar in het geheim beraamden enkele edelen die niets wilden weten van Margaretha's politiek een staatsgreep. Hun idee had alleen kans van slagen als er grafelijke steun was, die zochten zij bij Willem de Verbeider. De eerste uitdaging voor het slagen van een coup was hem uit Ath te bevrijden, alwaar hij door toedoen van zijn moeder gevangen zat. De voorbereiding en uitvoering van die actie, in februari 1351, was in handen van Dirks oudste zoon Gerard, heer van Ammersoyen, en enkele kompanen. De 'bevrijding' of, zo men wil, 'ontvoering' van Willem was een groot succes. Binnen een relatief korte tijd zegevierden de Kabeljauwse edelen, Willem 'de Verbeider' werd als graaf van Holland en Zeeland ingehaald.

Dirk profiteerde van het welslagen van de actie van zijn oudste zoon Gerard als bevrijder, steun en toeverlaat van graaf Willem. In juni 1351 schonk Willem aan Dirk, zijn zoon Gerard en de inwonende burgers van de stad Ameide tolvrijheid van alle riviertollen in Holland ongeacht de aard van de goederen.⁴⁹⁹ De geste is opmerkelijk. In tegenstelling tot de evidente rol van zoon Gerard is die van zijn vader Dirk namelijk niet duidelijk. Dat ook Dirk tot de vertrouwelingen van Willem V behoorde lijkt wel zeker, mogelijk was hij zelfs enige tijd zegelbewaarder.⁵⁰⁰ Daar lijkt niets vreemds aan, maar Willem was zeer

---

⁴⁹⁶ Brokken 1982, 70-74.

⁴⁹⁷ Brokken 1982, 72.

⁴⁹⁸ Lucas 1929, 557-558.

⁴⁹⁹ Niermeyer (ed.) 1968, nr. 388 (27-06-1351). 'Hertog Willem V beveelt al zijn tollenaars heer Dideric van Haerlaer, heer van Ameide, en diens oudste zoon, Gherart van Haerlaer, heer van Ammersooien, en hun nakomelingen, alsmede alle inwonende burgers en hun stad Ameide tolvrij te laten varen, ongeacht de aard van de goederen'.

⁵⁰⁰ De Jonghe 1817, 223. Hij verwijst daarvoor naar 'stukken' in het archief van Holland. Dit wordt in de literatuur en bronnenuitgaven verder nergens vermeld. In de tijdperken die Riemsdijk voor de zegelmerken van Willem V kan herleiden komt Dirk niet voor. Er zijn echter enkele perioden zonder zegelaar. Dan werd er *ex coffero* gezegeld (Riemsdijk 1908, 88-89). Het grafelijk zegel werd in een kistje, die de zegelaar bij zich droeg, bewaard. Voor de perioden zonder zegelaar liet de vorst het zegel door een vertrouweling uit de koffer nemen om te zegelen.

terughoudend in het schenken van zijn vertrouwen.⁵⁰¹ Het noemen en belonen van Dirk van Herlaar roept dan ook vragen op over diens rol. Waarschijnlijk was die groter dan direct uit de stukken valt op te maken, maar het ‘wat dan?’ is niet concreet te maken.

Uit diverse beschrijvingen blijkt dat Dirk en zijn zoon Gerard kort vóór 29 januari 1354 ongeveer gelijktijdig zijn overleden. Zo verklaart Arnold van Herlaar in de oorkonde van die datum ‘dat my van mynen lieve Heer ende vader, van mynre lieve Vrouwe ende moeder ende Heeren Gerart van Herlaer, mynen lieven broeder, daer Godt die siele aff hebbe, aen verstorven, ende vervallen is’.⁵⁰² In 1365 verwijst Arnold, als hij zijn erfenis Bokhoven verkoopt, eveneens naar zijn overleden vader en broer ‘van doode ons liefs heer ons vaders heer Diderichs heer van Herlaar ende heer Geeraert van Herlaar ons broeders dier God genadigh si.’⁵⁰³ Hoewel beide oorkonden een erfenis betreffen, waarbij het niet ongebruikelijk was om te verwijzen naar het voorgeslacht, duidt de wijze van formuleren in de genoemde oorkonden op een vrijwel gelijktijdig overlijden van zijn vader en zijn oudere broer Gerard. Die gedachte wordt gesterkt omdat bij de koop van de ‘Tiende van Herlaar’ te Oud-Giessen in 1360, Daniel van Tolloisen liet noteren dat de koop geschiedde ‘na de dood van heer Gerard van Herlaar èn de heer van Herlaer, diens vader’.⁵⁰⁴ In dit geval is er geen reden om te verwijzen naar het overlijden van beide heren anders dan dat het een uitzonderlijke situatie was. Bovendien zou Gerard na het overlijden van zijn vader (ook) heer van Ameide zijn geworden, tot aan het einde blijft hij in de bronnen alleen vermeld als heer van Ammersoyen.

Hoewel Dirks ambities aan het zicht zijn onttrokken mogen de resultaten die hij boekte er zijn. Hij dreigde in 1312 Ameide als Utrechts leen te verliezen, maar wist dat toch te behouden. Bovendien wist hij zijn bezit in de Bommelerwaard sterk uit te breiden. In de eerste helft van de 14de eeuw was zijn sociaal-economisch vermogen sterk toegenomen, wat in het volgende hoofdstuk nog uitvoerig aan bod komt. Dirks optreden in de omgeving van de Hollandse graaf is te dateren na 1345, hij was toen al op gevorderde leeftijd. In 1345 leden de Hollandse edelen een grote nederlaag in Friesland. Bij de veldslag nabij Stavoren kwamen zoveel edelen om, dat de nederlaag zelfs in de omringende landen beschreven werd.⁵⁰⁵ Bood dat kansen aan een nieuwkomer tot het hof door te dringen?

3.7.2 Gerard van Herlaar (1347?-1354), heer van Ammersoyen

Gerard van Herlaar was geen jongeling toen hij vóór juni 1348 trouwde met Agnes Bokel, dochter van Dirk Bokel, heer van Rotterdam.⁵⁰⁶ Agnes was in 1348 weduwe. Vóór haar huwelijk met Gerard van Herlaar was

---

⁵⁰¹ Beek 1974, 47.

⁵⁰² Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 822 (29-01-1354).

⁵⁰³ Van der Velden 1978, 82.

⁵⁰⁴ Kort 1997a, 25.

⁵⁰⁵ Janse 1993, 78. Het aantal deelnemers van het Hollandse expeditieleger schat De Graaf op 15.000 man (De Graaf 1996, 286). De Graaf beschrijft wel de militaire gevolgen van de nederlaag, maar niet de sociaal-politieke aanslag op de positie van de edelen (De Graaf 1996, 297-305).

⁵⁰⁶ Kort 1988, 331 (10-6-1348); Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 759 (1348 of 1349). ‘Daerna nam sy Haer Gerrid van Harlaer te manne’. Zie ook, Obreen 1936, kolom 399. Bij het hanteren van een generieke generatie (25 jaar), en het feit dat Dirk in 1312 al getrouwd was en als volwassen man het leen Ameide ontving, mag verondersteld worden dat zijn oudste zoon omstreeks 1310-1315 werd geboren. In het midden van de 14de eeuw was Gerard dan om en nabij de veertig jaren oud. Dat Gerard de oudste zoon was van Dirk blijkt uit de schenking van Willem V aan Dirk van Herlaar ‘heer Dideric van Haerlaer, heer van Ameide, en diens oudste zoon, Gherart van Haerlaer, heer van Ammersooien.’ (Niermeyer (ed.) 1968. nr. 388 (27-06-1351).

Agnes getrouwd met Simon van Benthem, heer van Teilingen.⁵⁰⁷ Die was gesneuveld in 1345 tijdens de slag bij Stavoren. Het huwelijk van Gerard en Agnes was slechts van korte duur, zij overleed vóór 1352.⁵⁰⁸ Het echtpaar kreeg geen kinderen.⁵⁰⁹ Agnes was geen onbekende voor de Herlaars, haar eerste gemaal was een neef van Gijsbrecht van Rosenburch, de echtgenoot van Gerards zuster Aleid. Mogelijk bracht Gerards huwelijk met Agnes Bokel hem in een goede positie voor de hoogste kringen, maar meer waarschijnlijk introduceerde Jan van Arkel Gerard en zijn vader aan het Hollandse hof.⁵¹⁰ Een entree met verstrekkende gevolgen.

Gerard bevrijdde Willem de Verbeider uit Ath en kreeg met de Hollandse graaf een heel goede band. Hij werd een van diens vertrouwelingen en baanderheer. Is het al bijzonder te noemen dat hij zonder enig bericht of voorafgaande aanwijzing zich hoog in het centrum van landsheerlijke macht wist op te werken, zeker zo buitengewoon is het feit dat hij dat wist te bereiken aan zowel het Hollandse als het Gelderse hof. Is hij dan, of juist daarom, te typeren als een ‘buitenlander’, een ‘avonturier’ of een kenmerkend lid van de ‘*grensadel*’ zoals Brokken meent?

Gerard was al tijdens het leven van zijn vader heer van Ammersoyen. Uit de overdracht van Ammersoyen als erfleen, na het overlijden van Gerard, blijkt dat de heerlijkheid tot het bezit van zijn vader behoorde.⁵¹¹ De eerste concrete vermelding van Gerard van Herlaar als *heer* van Ammersoyen dateert uit juni 1351.⁵¹² Dat is gegeven de posities die hij in Gelre en Holland wist te verwerven vrij laat. Er is mogelijk ook een al vroegere vermelding. In de Gelderse grafelijke rekeningen staat genoteerd dat in 1347 een ‘Gerard van Ammersoyen’ de hertog van Gelre, Reinald III, vergezelde op diens reis naar Calais. Daar verbleef de koning van Engeland.⁵¹³ In diens conflict met de koning van Frankrijk belegerde hij op dat moment de stad. Vermoedelijk verwijst ‘Gerard van Ammersoyen’ naar Gerard van Herlaar, heer van Ammersoyen, want van een Gerard bij de familie Van Ammersoyen is op dat moment niets bekend. (Er is in de bronnen overigens niets dat (in)direct duidt op verwantschap tussen het ministerialengeslacht Van Ammersoyen en de Herlaars of Van Loon). Bovendien behoorde Arnold van Herlaar - vermoedelijk een oom of neef van Gerard en waarschijnlijk heer van Poederoyen - ook tot het gevolg van de Gelderse hertog.⁵¹⁴ Gerards jongere broer Arnold trad voor de Gelderse hertog verschillende malen als getuige op.⁵¹⁵ Beiden komen hierna nog aan bod.

---

⁵⁰⁷ Simon van Benthem verwierf in 1339 samen met Agnes het ambacht van Lisse met het recht van ambachtsheren in Noord-Holland voor hun leven (RHG 1299-1345, WI 204, (31-12-1339) Op 10 juni 1348 droeg Agnes, nu getrouwd met Gerard van Herlaar, dat over aan Gerard van Heemstede (Kort 1988, 331).

⁵⁰⁸ Hoek 1965, 49.

⁵⁰⁹ Agnes had uit haar huwelijk met van Benthem wel een dochter, Johanna.

⁵¹⁰ Brokken 1982, 552.

⁵¹¹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

⁵¹² Niermeyer 1968, nr. 388 (27-06-1351).

⁵¹³ GAA, toegang 0001; inv. nr. 209. De Engelse koning Eduard III (1327-1377) had Reinald uitgenodigd. Eduard probeerde de Gelderse hertog aan zijn zijde te krijgen in zijn strijd tegen de Franse koning Filips van Valois (1328-1350). De belegering van Calais door de Engelse troepen begon op 4 september 1346 en eindigde met de overgave van Calais op 4 augustus 1347.

⁵¹⁴ In de rekeningen van de Gelderse landsheer van 1347 staat een *dominus* Arnold van Herlaar vermeld. GAA, toegang 0001; inv. nr. 209. Zie § 3.7.1.

⁵¹⁵ Zie § 3.6.4.

Afb. 15: Wapenzegels Gerard van Herlaar (1353), originelen en tekening

(Zegels zijn niet afgebeeld op ware grootte. Bron: GAA, toegang 0373, inv. nr. 252; zegel 1; toegang 0381 inv. nr. 8b, zegel 3;

<http://www.heraldique-europeenne.org/Armoriaux/Gelre/F90r.htm#2>

Gerard van Herlaar, in het centrum van de Hollandse grafelijkheid

Op enig moment sloot Gerard zich aan bij de alliantie van edelen die zich tegen de Hollandse landsvrouw Margaretha had gekeerd en legde hij de basis voor het succes van het bondgenootschap. De politiek van de Kabeljauwse edelen had alleen kans van slagen als er grafelijke steun was. Het bevrijden van Willem van Beieren uit het kasteel Burbant in Ath was daarom noodzakelijk. De edelen bedachten een riskant plan dat Gerard van Herlaar en Gerard van Merxem met enige hulp stoutmoedig uitvoerden. In de nacht van 1 op 2 februari 1351 wisten zij Willem van Beieren uit zijn gevangenschap te verlossen. De ontsnappingsroute liep vanuit Ath via 's-Hertogenbosch, Ammersoyen en Gorinchem naar Delft. Het gezelschap, dat inmiddels een afstand van ruim 250 km had overbrugd, arriveerde daar op 13 februari.⁵¹⁶ In die stad huldigden de Kabeljauwse edelen Willem als landsheer van Holland en Zeeland. Daarna volgden andere steden. De edelen waren er niet altijd van overtuigd dat de huldiging zonder slag of stoot zou verlopen, zoals bij de inhuldiging van Willem in Rotterdam op 6 maart. Daar stond Gerard aan het hoofd van een gewapende macht buiten de stad klaar om, indien het fout mocht gaan, op te treden. Voor het overwinnen van de Hoekse edelen was het van groot belang die heren en hun kastelen in Holland te 'neutraliseren'. Door belegeringen gingen die al snel 'om'.⁵¹⁷ De Kabeljauwse strijders wisten door een goede inzet en logistiek van de aanvalsmiddelen, dat wil zeggen afbouw, transport en heropbouw, de werktuigen meerdere malen te gebruiken en in een korte tijd zeventien Hoekse tegenstanders in hun kastelen te overwinnen.⁵¹⁸

Vanaf de bevrijding in februari 1351 tot aan zijn dood, slechts een drietal jaren later, stond Gerard aan de zijde van Willem V. In het machtscentrum van het Hollandse hof groeide hij uit tot een krijgsheer. Gerard was nauw betrokken bij de vele militaire acties die nodig waren voor het veilig stellen van de positie van de nieuwe landsheer. Na 17 april werd hij belast met het algemeen commando over de troepenmacht die was verzameld om de Hoeken te verdrijven.⁵¹⁹ Enkele maanden later vond de directe militaire confrontatie met Margaretha plaats. Op 5-7 juli 1351 kwam het tussen de beide partijen tot een scheepsslag op de (Oude)Maas bij Zwartewaal nabij Brielle. Daar voerde Gerard van Herlaar het bevel over een contingent huurlingen dat afkomstig was uit Westfalen. De slag werd door Willem en zijn edelen gewonnen, waarop landsvrouw Margaretha de vlucht nam.

⁵¹⁶ Brokken 1982, 80. Brokken meldt abusievelijk 1350 in plaats van 1351.

⁵¹⁷ Brokken 1982, 90-95.

⁵¹⁸ De Graaf 1996, 331-334. Zie voor het belegeren van kastelen, Ottenheym 1989, 72-73.

⁵¹⁹ De Graaf 1996, 335.

Hoewel de campagne tegen de Hoekse bolwerken voorspoedig verliep, waren er enkele heren die zich in hun kastelen bleven verzetten en lang stand wisten te houden. Vooral het beleg van Medemblik (Jacob van de Binckhorst) in maart-april 1351 en dat van Geertruidenberg (Filips van Polanen), waarbij alle aan- en afvoerlijnen geblokkeerd werden, namen aanzienlijk veel tijd en mankracht in beslag.⁵²⁰ Onder aanvoering van Jan van Arkel waren alle Kabeljauwse leiders Jan van Egmond, Gerard van Heemskerk, Gerard van Herlaar en Jan van der Noordeloos, met hun manschappen bij het beleg van Geertruidenberg betrokken.⁵²¹ De blokkade duurde van december 1351 tot juli 1352, toen viel het laatste Hoekse bolwerk. Na een strijd van ruim een jaar wist de Kabeljauwse partij in Holland uiteindelijk te zegevieren. De edelen en steden erkenden algemeen het gezag van Willem V als landsheer van Holland en Zeeland. Na de strijd namen de Kabeljauwse edelen en hun medestanders de functies, ambten en posities op landsheerlijk niveau van de Hoeken in. Een gevolg van de strijd was dat ruim 500 Hoekse edelen in gedwongen ballingschap leefden. Pas in 1354 verzoende Willem V zich met zijn moeder Margaretha en werd het voor (sommige) van hen mogelijk terug te keren.

De positie van Gerard van Herlaar aan het Hollandse hof was tot grote hoogte gestegen. Willem V vertrouwde hem volledig. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat hij Gerard in 1351 het militaire commando in Holland toevertrouwde en Herlaar als grafelijke zegelaar mocht optreden.⁵²² Het is zijn positie als baanderheer (vanaf 1352) wat die vertrouwensband het meest kenmerkt. Met het verhef tot baanderheer toonde Willem V dat Gerard behoorde tot het selecte gezelschap van diens meest nabije hoge edelen, de *barones*.⁵²³ Behalve Gerard van Herlaar behoorden ook Jan van Arkel, Jan van Egmond en Jan van Culemborg tot die zeer bevoorrechte groep. Die droeg de zeer exclusieve band ook letterlijk uit. Omdat de baanderheren dezelfde wapensymbolen, kleuren, in hun kleding hadden als Willem V was die band voor iedereen zichtbaar.⁵²⁴ De feitelijke waarde van de titel baanderheer was vooral militair-functioneel van aard. Bij gewapende conflicten voerden de baanderheren een legereenheid aan, van tenminste 50 mannen, onder een eigen banier. De ridders die deze titel ontvingen waren zonder uitzondering van (hoge) adel. De introductie van de exclusieve titel en functie, als aparte categorie naast die van ridders, vond in Holland omstreeks 1300 plaats.⁵²⁵ De militaire stratificatie kreeg met de invoering van de baanderheer een nieuw element. De rangorde was van hoog naar laag: baanderheer, ridder, knaap. Omdat de titulatuur van de ridderschap ook voor de aanzienlijksten waardevol was, had de titel van baanderheer en de exclusieve kleding binnen de sociale stratificatie van de (hoge) adel als gelijke ook een sterke symbolische waarde.

De invloed en de positie die Gerard door de Hollandse interne strijd wist te bereiken is niet te overschatten. Hij behoorde in Holland tot de absolute top van de elite en bevond zich in het hart van de

---

⁵²⁰ Zie voor het kasteel van Geertruidenberg, Zijlmans 2009, 61-100. Opmerkelijk genoeg bestond de bezetting van het kasteel Medemblik tijdens het beleg uit slechts 14 personen en dat van Geertruidenberg uit 34 personen.

⁵²¹ Brokken 1982, 97.

⁵²² Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 135 (5-03-1351); nr. 141 (13-04-1351); nr. 144 (8-05-1351); nr. 145 (13/15-05-1351). zie ook, OBA, nr. 100 (5-03-1351); nr. 106 (13-04-1351).

⁵²³ Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 175 (29-07-1352). Synoniemen voor baanderheer zijn *baanrots* of *Bannerheer*. De militaire titel *baanrots* en de feodale titel *baron* werden ondanks het onderscheid in Holland als synoniemen gebruikt (zie Brokken 1979, 60-64). Zie voor baanrotsen als 'topcategorie binnen de adel' in Brabant in de 15de eeuw, Damen 2010, 139-158.

⁵²⁴ In 1353 droegen de volgende personen de kleding van baanderheer van de Hollandse graaf: graaf Willem zelf, de heer van Arkel, de heer van Culemborg, de heer van Ammersoyen, de heer van Egmond, de heer van Rochefort, en monseigneur Bartelmieu de Burghsz (Riemsdijk 1908, 399).

⁵²⁵ Janse 2001, 84. De titel werd in de 15de eeuw ook in Gelre geïntroduceerd, waarschijnlijk naar Hollands voorbeeld. Tot de beperkte groep van Gelderse bannerheren behoorden onder anderen Reinald van Brederode, heer van Brederode, Vianen en Ameide en Johan van Waardenburg heer van Broekhuizen en Ammerzoden (Denessen 2013,11-37).

grafelijke macht. Hij verwierf met zijn optreden in het Hollandse machtscentrum niet alleen een hoge status en veel aanzien. Door de verschillende schenkingen als beloning voor zijn inzet nam zijn sociaal-economisch vermogen zeker toe. Zo schonk Willem hem in 1351 het ambacht van Berkel/Rodenrijs met het schoutambt, een leen dat aan de Hoek Gerard van Polanen ontnomen was.⁵²⁶ Berkel/Rodenrijs bleef gedurende de 14de eeuw in handen van de Herlaars van Ameide. Ook schonk Willem als dank aan Dirk van Herlaar en zijn zoon Gerard de burgers van de stad Ameide tolvrijheid, bovendien ontving Gerard een grote som geld voor zijn steun en kreeg hij inkomsten uit rechten in Woerden en de stad Oudewater.⁵²⁷ In 1358, dat wil zeggen na het overlijden van Gerard, ontving zijn broer Jan nog een groot bedrag van ruwaard Albrecht ter lossing van grafelijke schulden op die plaatsen.⁵²⁸

De vraag hoe Gerard zich onverwacht kon opwerken tot de intimi van de Hollandse graaf, is lastig te beantwoorden. Brokken ziet de acties van Gerard, met name die in februari 1351, als die van een ‘buitenlander’ en (dus?) die van een ‘avonturier’.⁵²⁹ Dat kan niet juist zijn. Spectaculair was Gerards optreden toen wel maar het beeld van een avonturier is een karikatuur. De focus van de heren van Ameide was vanaf het derde kwart van de 13de eeuw gericht op Holland, de andere landsheren waren al die tijd niet in beeld. Gerard van Herlaar dan te betitelen als ‘buitenlander’ is een misvatting, nog afgezien van het gegeven dat na 1327 de landsheer van Holland leenheer van Ameide was. Zijn vader Dirk bereidde Gerard als directe opvolger voor op een rol als heer van Ameide. Dirk behoorde al in 1349 tot de groep van edelen rondom Willem, dat gold toen, zo mag aangenomen worden, ook voor Gerard.

De leden van de adelscoalitie die zich tegen Margaretha keerden zijn op zoek geweest naar steun. Vermoedelijk benaderde Jan van Arkel zijn rijke verwant, leenman en ‘buur’ de heer van Ameide, en daarmee ook diens zoon, om zich bij de adels-alliantie tegen Margaretha aan te sluiten. Dirk bezat een huis, een militair steunpunt, aan de grens van de Hollandse landsheerlijkheid en was zeer gefortuneerd. Hij bezat Ameide, een complex aan beleningen in de Bommelerwaard, en de nalatenschap van Herbaren van Arkel. Geografisch gezien lag al dat bezit in de regio waar ook de heer van Arkel zijn gezag kon doen gelden. Met medeweten of wellicht zelfs op voordracht van zijn vader werd Gerard door de Kabeljauwse edelen ingeschakeld. Omdat hij voordien niet op de voorgrond acteerde en zijn huis in Gelre stond, ontvingen de wachters in Ath de bezoeker vermoedelijk zonder argwaan. Door zijn rol in de bevrijding stond de graaf volgens de riddermoraal van die tijd bij Gerard in het krijt.

Gezien zijn bijdrage aan de strijd oogt het merkwaardig dat Gerard van Herlaar niet tot de edelen behoorde die met Willem V het zogenaamde ‘Kabeljauws verbond’ sloten.⁵³⁰ Willem V belooft in de verbondsbrief van 12 juni 1351 zijn steun te geven aan een aantal met naam genoemde edelen en steden, waaronder Jan heer van Arkel, Jan heer van Culemborg en Jan van der Noordeloos. Op dat moment maakte Gerard van Herlaar al wel deel uit van de groep van edelen rond Willem V. De heer van Ammersoyen voerde strijdkrachten in Holland aan en was grafelijk zegelaar en behoorde al tot de *intimi* van Willem V. Slechts

⁵²⁶ Hoek 1983, 137; Hoek 1982, 132. Het beheer van het schoutambt was in handen van Philips Persoonresz, grafelijk rentmeester. Hij kreeg van graaf Willem V het schoutambt van Maasland omdat hij zijn aanspraken aan Gerard van Herlaar had overgedragen (Hoek 1991, 208; Van den Arend 1993, 115). Ondanks een verzoening van Gerard van Polanen met Willem V in 1355 weigerde de Hollandse graaf nadien de rechten van Gerard van Polanen over Berkel te erkennen (Van den Arend 1993, 357-358).

⁵²⁷ Brokken 1982, 552. Volgens de grafelijke rekeningen kreeg Gerard in december 1351 een aanbetaling en in maart 1353 een geldbedrag van 9.487½ oude schilden. Daarvoor gaf de graaf van Holland schuldbekentenissen af. Een van de geldschietters was Koenraad de Cleyne die op 28 februari 1352 Gerard van Herlaar 3487 ½ oude schilden betaalde, ‘in mindering van het hem verschuldigde wegens bewezene diensten’ (Codex 1852, nr. 32).

⁵²⁸ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 76 (21-01-1358).

⁵²⁹ Brokken 1982, 176.

⁵³⁰ Zie voor de oorkonde, Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, nr. 20 (12-06-1351).

enkele dagen na dagtekening van de verbondsbrief ontving hij, met zijn vader, als dank voor zijn inzet tolvrijheid in Holland voor de inwoners van Ameide. Waarom staat hij dan niet vermeld in de verbondsbrief?

Er bestaat onder historici onenigheid over de datering van de Kabeljauwse verbondsbrief.⁵³¹ Brokken oppert en beargumenteert dat een *concept*brief van het verbond al in mei 1350 geschreven zou zijn.⁵³² Bos-Rops c.s. houden de datum van het zegelen aan.⁵³³ Vanuit diplomatisch perspectief hebben zij gelijk, hoewel er geen origineel voorhanden is. Het probleem van de datering lossen zij daarmee echter niet op. De vragen die daaromtrent te stellen zijn beantwoorden zij niet. Bij het volgen van het uitgangspunt van Brokken, een conceptbrief in 1350, is het mogelijk te veronderstellen dat Gerard, wiens eerste optreden dateert uit februari 1351, zich pas nadien bij de adelsfactie aansloot. Dat valt ook enigszins op te maken uit het verslag van een zekere 'Paapken'. Die getuigt op 2 sept 1350 over het voornemen van Jan van Egmond, Gerard van Heemskerk, Jan van Arkel en enkele andere heren om een adelsverbond te sluiten met als doel Willem de Verbeider landsheer te maken.⁵³⁴ Het is niet uit te sluiten dat Gerard tot die andere heren behoorde, maar zijn naam staat niet vermeld. Het door Brokken veronderstelde concept of concreet bewijs daarvan is weliswaar niet gevonden en van de verbondsbrief zijn alleen afschriften bewaard gebleven. De twist over het dateren van de brief berust dus op interpretatie van de bron en dan kunnen argumenten met tegenargumenten bestreden worden.⁵³⁵ Echter ongeacht de datering is er een eenvoudige verklaring voor Gerards afwezigheid.

Gerard van Herlaar steunde Willem V vooral militair-uitvoerend en in mindere mate politiek-adviserend. Het zou daardoor verondersteld kunnen worden dat hij geen politiek zwaargewicht was, wat dan zou verklaren waarom zijn naam niet genoemd staat in de verbondsbrief van 1351. Dat is echter een verkeerde inschatting van zijn positie, Gerard diende namelijk ook in de grafelijke raad, zij het niet veelvuldig.⁵³⁶ Zijn eerste vermelding als grafelijke raad dateert van 27 november 1351.⁵³⁷ De vorstelijke raad was van oorsprong echter een feodale instelling, toetreding was alleen mogelijk voor edelen met bezit in het graafschap. Dàt had Gerard aanvankelijk niet, hij was heer van Ammersoyen gelegen in Gelre. Niet hij, maar zijn vader had bezit in Holland. Willem V schonk Gerard van Herlaar voor zijn inzet en diensten een heerlijkheid in leen, maar dat was nadat de verbondsbrief was getekend. Op 29 september 1351 vond de overdracht van het ambacht Berkel en Rodenrijs met het schoutambt plaats.⁵³⁸ Daarmee verwierf Gerard ook toegang tot de grafelijke raad. Het feit dat Gerard tot dan toe in Holland geen bezit had, is vermoedelijk de reden geweest waarom hij niet behoorde tot de edelen van de verbondsbrief. Willem V kon zijn steun immers alleen toezeggen aan de edelen met bezit in zijn graafschap.

Het gemeenschappelijke belang van de groep van edelen rond Willem V moet bij de coup een grote rol hebben gespeeld.⁵³⁹ Verwantschap en de geografische herkomst van deze edelen, het Midden-Nederlandse rivierengebied, waren daarop mogelijk van invloed. Jan van Arkel (heer van Arkel), zijn zoon Jan van Arkel, Jan van Egmond (heer van IJsselstein), Jan van Culemborg (heer van Culemborg) en Jan van der Noordeloos (heer van Noordeloos), Kabeljauwen van het eerste uur, hadden hun heerlijkheden in dezelfde regio als Dirk

⁵³¹ Zie voor deze discussie, Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, 82-83 (met literatuurverwijzing). Zie ook, Ebels-hoving 1984, 223-224.

⁵³² Brokken 1982, 614-620.

⁵³³ Bos-Rops, Smit & Van der Vlist 2007, 81-83.

⁵³⁴ Brokken 1982, 621-622.

⁵³⁵ Van Wallene voert in een wat rommelig betoog argumenten aan om de bron later te dateren (Van Wallene 1998, 105-108).

⁵³⁶ Brokken 1982, 458-464.

⁵³⁷ Brokken 1982, 460.

⁵³⁸ Hoek 1983, 137; Hoek 1982, 132.

⁵³⁹ Brokken 1982, 254 e.v.

van Herlaar namelijk aan de Hollandse oostgrens. Het Midden-Nederlandse rivierengebied was een grensgebied tussen de verschillende landsheerlijkheden. De literatuur verwijst niet naar het opmerkelijke gegeven dat de verwanten van deze lieden ook betrokken waren bij de strijd in 1318 tussen de Gelderse graaf en zijn zoon. (Dat komt in het volgende hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde). Is er dan een ‘eigengereid’ vrijheidsstreven dat de edelen in deze regio, als ‘*grensadel*’ typeert? Het is merkwaardig dat Brokken, die aandacht geeft aan de ‘*grensadel*’ en dat begrip zelfs introduceert, zich erg eenzijdig richt op de ‘Hollandse’ adel. Misschien komt dat omdat hij het aandeel van de ‘*grensadel*’, met als exponent Gerard van Herlaar, niet goed kan verklaren. Brokken meent immers dat de ‘machtsgreep’ in februari 1351 werd uitgevoerd door twee ‘buitenlandse avonturiers’.⁵⁴⁰ Maar voor het positioneren van de ‘*grensadel*’ is het goed te weten dat de genoemde edelen het initiatief namen in de coup. Wat de groep edelen gemeenschappelijk had, bestond dus al vóór de bevrijding van Willem. Het was niet Willem V die zijn edelen in het grensgebied gebruikte, het waren edelen die de graaf omwille van hun eigen belangen wisten te strikken.

De Gelderse oorlog (1350-1361)

Gerard van Herlaar staat in geen enkele bron met of ten dienste van de bisschop van Utrecht of de hertog van Brabant vermeld,⁵⁴¹ maar behalve in Holland plaatste hij zich ook in Gelre in het centrum van de grafelijke macht. Dat krijgt in de literatuur nergens aandacht.⁵⁴² Gelre had in die tijd met de landsheerlijkheid van Holland een interne machtsstrijd gemeen. Waarom raakte Gerard ook daar bij betrokken?

Gerard stond Eduard van Gelre (1361-1371) vanaf 1351 bij, dus ruim vóór die laatste officieel hertog van Gelre werd. Eduard voerde vanaf 1350 een successiestrijd tegen zijn broer Reinald III (1343-1361). De inzet van de Gelderse broedertwist betrof de landsheerlijke erfopvolging. Door het samengaan van onenigheid tussen de geslachten Hekeren en Bronkhorst met de twist binnen de Gelderse hertogelijke familie ontstond een partijenstrijd. De partijstrijd oversteeg het alledaagse geweld. Een private strijd kreeg zagezegd een ‘publiek’ karakter, het had impact op de gehele politieke gemeenschap van Gelre.⁵⁴³ De Bronkhorsten voegden zich bij Eduard, de Hekerens schaarden zich achter Reinald. Het geschil tussen beide broers ontaardde in 1350 in een openlijke en gewapende strijd, wat nu de Gelderse oorlog (1350-1361) genoemd wordt. Een strijd die Noordzij in ‘Territory, Lordship, and the Proliferation of Violence in Fourteenth-Century Guelders’ ziet als een onderdeel van de vorming van Gelre.⁵⁴⁴ Gerard van Herlaar sloot zich aan bij de partij die Eduard steunde, de Bronkhorsten. In hoeverre hij in de partij- en successiestrijd daadwerkelijk de wapenen opnam is niet duidelijk, maar achter de schermen speelde hij letterlijk en figuurlijk een sleutelrol. Hoewel hij in Holland gezamenlijk optrad met zijn vader Dirk, heer van Ameide, was die niet bij de Gelderse strijd betrokken.

Tijdens de gevechtspauze in Holland (het beleg van Medemblik was achter de rug, dat van Geertruidenberg moest nog beginnen) vormde Gerard samen met de heer van Meurs, Gijsbrecht van Bronkhorst, Frederik van Baer en Johan van Kemnaden een bondgenootschap tegen de hertog van Gelre, Reinald III. Zij legden op 7 september 1351 het verbond schriftelijk vast en bezegelden de verbondsbrief. In die verbondsbrief stelden de genoemde heren dat zij zich ‘eendrechtlic, ons samen verbonden hebben’ om

⁵⁴⁰ Brokken 1982, 176.

⁵⁴¹ Gerard van Herlaar had een renteleen in Brabant. Dat blijkt uit een ongedateerde aantekening welke later aan het Brabantse leenregister is toegevoegd (Wynaendts van Resandt 1913, 177).

⁵⁴² Böck is de enige die naar Gerard van Herlaar verwijst maar ziet hem abusievelijk als heer van Poederoyen (Böck 2013, 777).

⁵⁴³ Zie over deze partijstrijd, Noordzij 2010, 227-239.

⁵⁴⁴ Noordzij 2014a, 92. ‘In Guelders, noble warfare proliferated not in spite of, but as a result of the process of state formation. The Guelders War was not an interruption of, but part of this process.’

Eduard te steunen.⁵⁴⁵ De inzet betrof de aanspraken van Eduard als erfgenaam op een deel van de erfenis, dat wil zeggen het hertogdom.⁵⁴⁶ Een week nadien bevestigde Eduard het bondgenootschap.⁵⁴⁷ Ze bestond aanvankelijk uit de vijf genoemde personen. In mei 1353 sloten elf andere edelen zich bij de vijf aan en bezegelden dat met een nieuwe verbondsbrief.⁵⁴⁸

Rond die tijd (mei 1353) nam de druk op het interne conflict toe. De eedgenoten en Eduard meenden dat Reinald van Gelre zijn beloften niet nakwam en namen hem gevangen.⁵⁴⁹ Eduard liet op 27 mei 1353 oorkonden dat de heren van het verbond ook na het vrijlaten van de hertog gevrijwaard zouden zijn van alle schade, 'si ensyn weder gevrywaard op oer leen end op haer guet'.⁵⁵⁰ Bij een eventueel overlijden van Eduard was een zeer beperkte groep van edelen gemachtigd Reinald vrij te laten. Tot dat selecte gezelschap behoorden Gerard van Herlaar, de heer van Cuijk en Blaarsvelt, de graaf van Meurs, de heer van Baer en Johan de Coc (van Waardenburg). Zij alleen mochten de hertog 'uyt ende quyt' laten.⁵⁵¹ Voor het gevangen houden van de Gelderse hertog ontving Gijsbrecht heer van Bronkhorst, een neef van Eduard van Gelre, voor de duur van de detentie van Reinald een vergoeding van 2000 oude schilden per jaar. De bondgenoten brachten dat bedrag gezamenlijk op.⁵⁵² Eduard wist zijn broer een regeling op te leggen waardoor hij, Eduard, voor zeven jaar het bestuur over Gelre kreeg. De overdracht van het gezag vond op of kort vóór 30 juni 1353 plaats.⁵⁵³ Hoewel Reinald officieel de oppermacht hield, kwam de regering in handen van Eduard.⁵⁵⁴

De adelscoalitie waarmee Gerard zich verbond is bekend, het bestond uit zijn (verre) verwanten. Van Baer was nauw verwant met de Bronkhorsten en de Herlaars van Ameide. Gerards broer Arnold noemt Frederik van Baer bij de overdracht van Ammersoyen in 1354 zijn 'neef'. Hij is als een van de vrienden en *magen* aanwezig bij de overdracht van Ammersoyen,⁵⁵⁵ maar de verwantschap is niet te herleiden.⁵⁵⁶ Dat het verbond uit een kleine kring van verwanten bestond blijkt mede uit het feit dat in mei 1353 Johan de Coc (van Waardenburg) in het verbond werd opgenomen. Bij de overdracht van Ammersoyen in januari 1354 noemt Arnold ook hem 'neef'. Het bestaan van een verwantschapsband geeft echter nog geen beeld van het gezamenlijk belang dat deze coalitie diende. Daardoor ontstaat de indruk dat het verbond een particuliere belangengroep was. Dergelijke losse heterogene verbanden kwamen als coalities vaker voor. De belangen en verlangens varieerden per alliantie. De bindende factoren waren vaker baatzuchtig dan ideëel, en daardoor vluchtig.⁵⁵⁷

⁵⁴⁵ Van Spaen 1801-1805, IV, (codex) nr. XXXI (07-09-1351); GAA, toegang 0381, inv. nr. 4.7.

⁵⁴⁶ Noordzij 2010, 233.

⁵⁴⁷ Van Spaen 1801-1805, IV, (codex) nr. XXXII (14-09-1351).

⁵⁴⁸ Lacomblet (ed.) 1853, nr. 512 (25-05-1353).

⁵⁴⁹ Lacomblet (ed.) 1853, nr. 520 (27-05-1353). 'dat wy onsen boele [Reinald] den hertoghe van Ghelren bi ons namen end hielden [...] end voert soe hebben wy onsen boele den hertoghe van Ghelren aenghenomen, alsulke zaken wille, als hi ons in der notelen verkort end tebroken heeft, daer hi ons inne ghesekert, gheloift ende ghesworen heeft end die onss lieue here end neue die hertoghe van Brabant mede beseghelt heeft'. Het begrip *boele* is een koosnaampje voor broer.

⁵⁵⁰ Lacomblet (ed.) 1853, nr. 520 (27-05-1353).

⁵⁵¹ Lacomblet (ed.) 1853, nr. 512 (25-05-1353).

⁵⁵² GAA, toegang 0381, inv. nr. 4. 8b (27-05-1353).

⁵⁵³ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 60 (30-06-1353).

⁵⁵⁴ Janssen 2001, 21.

⁵⁵⁵ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

⁵⁵⁶ Frederik, heer van Baer was een zoon van Jan van Rheden, heer van Baer en Ochten, en Elisabeth van Bronkhorst. Voor een goede reconstructie van verwantschap tussen de Herlaars en de Bronkhorsten ontbreken de gegevens. Mogelijk was Elisabeth, de vrouw van Herbaren van Arkel, maar van wie de achternaam onbekend is, een telg van Van Bronkhorst. Zie voor Van Bronkhorst, Vermeulen 2006, kolom 197-238.

⁵⁵⁷ Coenen 1987, 39. De partijstrijd in Gelre was volgens Böck ook zo ontstaan (Böck 2013, 144).

De vraag waarom Gerard zich in deze strijd mengde kan alleen beantwoord worden door te kijken welke belangen hij in Gelre had of met wie hij zich verbond. Gerards interesses in Gelre zijn echter moeilijk te bepalen aangezien het niet duidelijk is of hij zich liet leiden door het belang van Ammersoyen of ook door dat van de Ameide in het rivierengebied. (Dat bezit komt in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod). De link met het Ameidense beleende bezit lijkt opmerkelijk, maar dat kon voor Gerard, als heer van Ammersoyen en toekomstig heer van Ameide, wel eens doorslaggevend zijn geweest. De vorming van de partijen van de Bronkhorsten en Hekerens hield aanvankelijk namelijk verband met de oorlogen tussen Holland en Utrecht aan het einde van de jaren 1340.⁵⁵⁸ De Bronkhorsten vormden een pro-Hollandse partij, met de hertog en zijn broer aan hun zijde. Pas in 1349 liet Reinald III zich omringen door aanhangers van de Hekerens en koos Eduard juist voor de Bronkhorsten. Daarmee werd de strijd een publieke twist om het belang van Gelre.⁵⁵⁹ Dat tijdstip verklaart waarom het niet vreemd is dat Gerard in 1347 in het gevolg van Reinald III naar Calais toog, op dat moment was er nog geen sprake van een interne oorlog. De belangenstrijd en versmelting van het particuliere met het publieke belang vond later plaats, toen keerde Gerard zich tegen Reinald III, de Gelderse hertog.

Mogelijk was het niet bijzonder voor middeleeuwse edellieden om gewelddadig te handelen,⁵⁶⁰ dan klopt het beeld van Gerard die, samen met zijn broers, niet zachtzinnig optrad. Macht en geweld gaan vaak samen, soms was dat legitiem bij het uitoefenen van publiek gezag, veelal ook niet. Er zijn drie oorkonden uit het jaar 1353 waar dat laatste uit blijkt. De eerste akte betreft een handgemeen in Nijmegen. Op 20 juli 1353 betaalden de gebroeders Herlaar na een ruzie schadevergoeding aan Didderic Brouwer in Nijmegen.⁵⁶¹ In of kort vóór september van dat jaar moest de kerk van Ammersoyen het ontgelden. Om niet nader genoemde redenen bracht de heer van Ammersoyen met de hulp van zijn broers het godshuis schade toe. Waar die gram uit voortkwam is niet duidelijk. De inwoners van Ammersoyen zochten na de vernieling steun bij de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel (1342-1364). Gerard en de zijnen hadden niet alleen het (houten) kerkgebouw beschadigd, er waren ook goederen van de abdij van Sint-Paulus ontvreemd. Op welke goederen de 'diefstal' betrekking had, staat in de bron niet vermeld.⁵⁶² De misstap tegen de kerk was een collectieve actie van de familie, een gepaste straf kon niet uitblijven. De bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, en de heer van Cuijk bepaalden de tuchtmaatregel voor de broers.⁵⁶³ De Herlaars kregen naast het herbouwen van de kerk, met een altaar voor Maria, als boetedoening een bedevaart naar Aken opgelegd. Het niet opvolgen of volbrengen van een bedevaart werd bestraft met excommunicatie.⁵⁶⁴ Daar blijkt niets van, waarschijnlijk hebben ze die tocht volbracht. Dat past bij de laatst bekende vermelding van Gerard, die komt uit Duisburg. Zijn verblijf in die stad bleef ook daar namelijk niet onopgemerkt, na een gewelddadig optreden verzoende Gerard zich op 12 september 1353 met de stad.⁵⁶⁵

Dat Gerard zich in Duisburg ophield kwam waarschijnlijk niet voort uit de aan hem opgelegde bedevaart. De Hollandse graaf was in de winter van 1353 naar Pruisen vertrokken voor een 'kruistocht' tegen de

---

⁵⁵⁸ Noordzij 2010, 234.

⁵⁵⁹ Noordzij 2010, 234.

⁵⁶⁰ Zie bijvoorbeeld, Pekelder (red.) 2010, 156-157; Hoppenbrouwers 2010b, 158-177.

⁵⁶¹ GAA, toegang 0373; inv. nr. 252; Van Doorninck (ed.) 1897, nr. 252 (20-07-1353).

⁵⁶² Muller (ed.) 1917, nr. 889 (??-09-1353). Broer verwijst in haar dissertatie over het bezit van de Sint-Paulusabdij niet naar goederen in Ammersoyen (Broer 2000, 350, noot 5).

⁵⁶³ Muller (ed.) 1917, nr. 889 (??-09-1353); Van Doormalen 1994, 163-164. 'dat wij doen maken solen die kerke t' Ammersoyen weder al sij te voeren was in holtwercke ende daecke ende daer in stichten een altaer ere Goeds ende sijne ghebenedider moder Marien.'

⁵⁶⁴ Van Herwaarden 1978, 43.

⁵⁶⁵ Miltz, J., Budde, H., Bergmann, W., Spitzbart, G., (eds.) 1998, 24.

heidenen in het Oosten van Europa.⁵⁶⁶ Volgens Mol was er voor de winterreizen voldoende animo omdat tussen november en maart het Europese krijgsbedrijf gewoonlijk stil lag.⁵⁶⁷ De gebruikelijke reisroute vanuit Holland naar Oost-Pruisen liep via Aken en Duisburg richting Lübeck, vandaaruit trok men naar Königsberg.⁵⁶⁸ Zonder twijfel was Gerard als baanderheer aan de zijde van Willem te vinden. Waarschijnlijk liep het tijdens die reis verkeerd met hem af. Gezien het karakter van de vermeldingen is het denkbaar dat ook zijn vader Dirk in het gevolg van Willem V aanwezig was en daar eveneens omkwam. Daarbij is een gewelddadige dood niet uit te sluiten, maar geenszins zeker. Na 12 september 1353, maar vóór 29 januari 1354, is Gerard gestorven. Dat greep diep in op de positie van de Herlaars in Holland, want die berustte vooral op een persoonlijke band. Nu zou dat sowieso veranderen want kort daarop werd Willem V vanwege moord op Gerard van Wateringe, iemand uit zijn hof, opgesloten (1354-1355) en daarna (1357) krankzinnig verklaard.⁵⁶⁹ Albrecht, de jongere broer van Willem, werd ruwaard, voogd, van het graafschap tot aan het overlijden van Willem in 1389. Hij koos voor een andere aanpak en een ander entourage.

Slotbeschouwing

Gerard van Herlaar verwierf zowel in Holland als in Gelre een bijzondere positie aan het landsheerlijke hof. In Holland behoorde hij tot de baanderheren, wat zijn militaire rol bevestigt, in Gelre trok hij achter de schermen aan de politieke touwtjes. De korte tijd waarin die carrière vanuit het ‘niets’ plaatsvond maakt dat des te opmerkelijker. In beide landsheerlijkheden is die positie vermoedelijk te danken aan zijn rol binnen adelscoalities die de landsheren deelgenoot maakten van hun belangen. Het landsheerlijke versmolt dan met het lokale. Het is aannemelijk dat verwantschap bij het toetreden tot een bepaalde adelscoalitie of partijkeuze een rol speelde. In hoeverre dat prevaleerde boven andere belangen valt niet te herleiden. Participatie moest voor zowel de coalitie als geheel alsook voor de deelnemer zelf profijt opleveren, maar dat is met de spaarzame bronnen niet te achterhalen. Wat Gerard meebracht en hem, afgezien van zijn maatschappelijk vermogen en netwerk, een belangrijk edelman maakt, was zijn huis, een imposant huis. Dat diende in elke coalitie als een politiek-militair steunpunt, wat overigens geheel wat anders is dan aan het huis een ‘strategische ligging’ toekennen.

Gerards betrokkenheid bij de interne landsheerlijke strijd in Gelre is niet te verklaren. Het is wel zeker dat hij toetrad tot een coalitie bestaande uit zijn verwanten (zijn neef Frederik van Baer). Het is mogelijk dat de steun van de Bronkhorsten aan Holland in de Hollands-Utrechtse oorlogen daarbij een rol speelde. Gerards bijdrage aan de Hollandse partijstrijd staat buiten alle twijfel, maar dat verklaart niet zijn inzet. Zowel Herlaar als Jan van Arkel werd een vertrouweling van Willem V. Beiden kregen voor hun bijdragen en het vertrouwen dat Willem V in hen had als beloning en waardering de uitzonderlijke rang van baanderheer. Maar waar Jan van Arkel zich al vóór 1340 aan het Hollandse hof bevond, was Gerard een ‘nieuwkomer’. Essentieel is dat hij als oudste zoon Dirks beoogd opvolger als heer van Ameide was. Dáár lag zijn belang en interesse voor het Hollands grafelijk reilen en zeilen, en wellicht zelfs ook voor dat in Gelre. Ook het huis in Ameide diende als een politiek-militair steunpunt.

De ogenschijnlijke hoge intensiteit van zijn optreden komt vooral voort uit de korte periode tussen 1345 en zijn vroege dood (<1354). Het jaartal 1345 was cruciaal voor het optreden van de Herlaars van Ameide. Voordien zijn er van hen vrijwel geen berichten, nadien profileren zij zich in de landsheerlijkheid. Het vacuüm dat in Holland na Stavoren ontstond werd vermoedelijk opgevuld door een groep edelen die

---

⁵⁶⁶ Paravicini 1989, 58.

⁵⁶⁷ Mol 2012, 117.

⁵⁶⁸ Paravicini 1989, tabel 28, 204.

⁵⁶⁹ Zie, De Boer & Cordfunke 2010, 119; Beek 1974, 47.

voordien (nog) niet of minder in het centrum van de macht stonden. Daar zijn Gerard en zijn vader Dirk exponenten van. Dat waren geen ‘buitenlanders’ of ‘avonturiers’. De vraag is of en hoe hun erfgenamen, de jongere zoons en broers Jan en Arnold, zich op landsheerlijk niveau ook manifesteerden.

3.7.3 Jan van Herlaar (1353-1369), heer van Ameide (1354-1369)

Dirk van Herlaar, heer van Ameide, behoorde in 1341 tot de borgen van Jan van Arkel bij een geschil met de heer van Asperen, Otto van Heukelom.⁵⁷⁰ Het contact tussen Dirk en Otto van Heukelom heeft mogelijk tot meer geleid dan de verzoening tussen Van Arkel en de heer van Asperen. Maria van Asperen, een dochter van Otto van Heukelom en Aleid van Avesnes, werd de echtgenote van Dirks zoon Jan. Dat huwelijk bleef zonder stamhouders, Jan en Maria kregen twee dochters: Heilwich en Sophie. Beiden trouwden met een zoon van de naburige heer van Vianen.

De eerste vermelding van Jan van Herlaar dateert uit 1353. In juli van dat jaar bekende hij voor vertering en misdragingen, samen met zijn broers, een som geld schuldig te zijn aan de Nijmeegse herbergier Didderic Brouwer.⁵⁷¹ Hij was ook betrokken bij de gezamenlijke actie van het beschadigen van de kerk in Ammerzoden. Kort daarna, januari 1354, erfde hij de nalatenschap van zijn vader Dirk en broer Gerard. Dat was een groot vermogen aan rechten, huizen, goederenbezit en baar geld, waaronder Ameide met het leenhof, Ammersoyen, Bokhoven en alle overige bezittingen zoals het ambacht van Berkel. Tot de erfenis behoorde ook het voormalig bezit van Herbaren van Arkel waaronder de rechten van Noordeloos en Minkeloos (de Grote Waard).⁵⁷² Op 9 mei 1354 bevestigde Jan dat hij ook de pacht voor de helft van het gerecht en de tienden van Twaalfhoeven had overgenomen.⁵⁷³ In de regio breidde Jan zijn bezit nog uit, hij was op 13 mei 1369 betrokken bij een koop van dijkrechten en land binnen de waard tussen Lek en Merwede.⁵⁷⁴ Zijn sociaal-economisch vermogen was kortom groot.

Afb. 16: wapenzegel Jan van Herlaar, origineel

(Zegel is niet afgebeeld op ware grootte. Bron: toegang 0373, inv. nr. 252; 2)

Jans leeftijd en geboortedatum zijn niet bekend, zijn sterfdatum wel, dat is 9 december 1369.⁵⁷⁵ Het huis te Ameide kwam na zijn overlijden in handen van de heer van Vianen. Met Jan van Blois, de belangrijkste

⁵⁷⁰ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 644 (27-01-1341).

⁵⁷¹ GAA, toegang 0373; inv. nr. 252; Van Doorninck (ed.) 1897, nr. 252 (20-07-1353).

⁵⁷² Kort 1984a, 285; Kort 1984b, 283.

⁵⁷³ HUA; toegang 221, inv. nr. 937-3 (09-05-1354).

⁵⁷⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 241 (13-05-1369).

⁵⁷⁵ BLO, nr. 46, 1369-1370, f.78. ‘verzoeken s’heren van Haerler op sijn doet [...] legghende tot dien einde dat sijn wijf ende sijn kindre was behouden’. Vanaf 1369 komt Jan van Herlaar in de rekeningen van Blois niet meer voor, zijn echtgenote wel. Ze

edelman in Holland na de graaf,⁵⁷⁶ was bepaald dat de heer van Vianen na een termijn van 33 weken na het overlijden van Jan van Herlaar het huis te Ameide (Tienhoven) zou verwerven. Zo geschiedde op 28 juli 1370. De band van Jan van Herlaar met Jan van Blois was meer dan goed, na het overlijden van haar man verbleef Maria van Asperen regelmatig in het kasteel van Jan van Blois in Schoonhoven.⁵⁷⁷ Jan van Herlaar had zijn eega bij zijn overlijden niet onbemiddeld achtergelaten. In 1360 had hij haar al het vruchtgebruik van het ambacht van Berkel/Rodenrijs geschonken. Zij stond dat pas in 1393 (voor een deel) af aan heer Splinter van Loenersloot. Haar dochter Heilwich droeg het een jaar later over aan Arnt van Egmond en IJsselstein.⁵⁷⁸ De beide dochters van Jan, Heilwich en Sophie, trouwden met de zonen van Gijsbrecht van Vianen (1352-1391), heer van Vianen en burggraaf van Utrecht. Het was een dubbelhuwelijk tussen de Kabeljauwse Herlaars en de Hoeks georiënteerde Van Vianens. Heilwich, de oudste dochter, trouwde met Hendrik, heer van Vianen (1391-1417), haar zuster Sophie huwde diens broer Jan. De tegenstellingen tussen de Hollandse partijen waren ten tijde van het huwelijk (tijdelijk) minder explosief dan in het midden van de 14de eeuw.

Vanwege verwantschap in de vierde graad was op 29 september 1372 voor de echtverbintenis van Heilwich en Hendrik huwelijksdispensatie aangevraagd, die op 14 juli 1373 werd verleend.⁵⁷⁹ Die verwantschap, gemeenschappelijke bet-overgrootouders, stoelde op het feit dat Maria van Asperen (Herlaar) en Beatrix van Egmond (Vianen) nazaten waren van Gwijde van Avesnes, de bisschop van Utrecht (1302-1317).⁵⁸⁰ De Utrechtse bisschop had twee bastaarddochters: Maria en Aleid van Avesnes. Maria trouwde met Arnold van IJsselstein (Van Amstel), Aleid huwde met Otto van Asperen.⁵⁸¹ De dochters van Jan van Herlaar waren in de derde graad verwant met de bisschop en daarmee ook met al diens descendente tot hun eigen generatie; de zonen van Gijsbrecht van Vianen waren in de vierde graad verwant (afb. 17). Na het overlijden van zijn vader Gijsbrecht werd Hendrik heer van Vianen, voordien trad hij al op als heer van Ameide. Hij hing als heer van Ameide op 8 april 1377 zijn zegel aan een overeenkomst tot onderhoud voor de afwatering op de Lek bij Ameide.⁵⁸²

---

ontvangt als vrouwe van Herlaar na 1369 reigers, voordien staat haar echtgenoot in het register vermeld (Hoek 1988, 112-155, 170-211). In 1373 wordt voor het verplaatsen van sluizen nabij Ameide in de Lekdijk de jonkvrouw van Ameide aangesproken (Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 284 (28-10-1373) Het is daarom niet te verklaren waarom Jan van Herlaar, heer van Ameide, wordt genoemd in een oorkonde gedateerd in mei 1375 (Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 311 (24-05-1375).

⁵⁷⁶ Zie voor Jan van Blois, Janse 2001, 93-96.

⁵⁷⁷ BLO, nr. 47, 1370-1371, f.30; nr. 48, 1371-1372, f.57; nr. 50, 1374-1376, f.21 en f.57v.

⁵⁷⁸ Hoek 1983, 137.

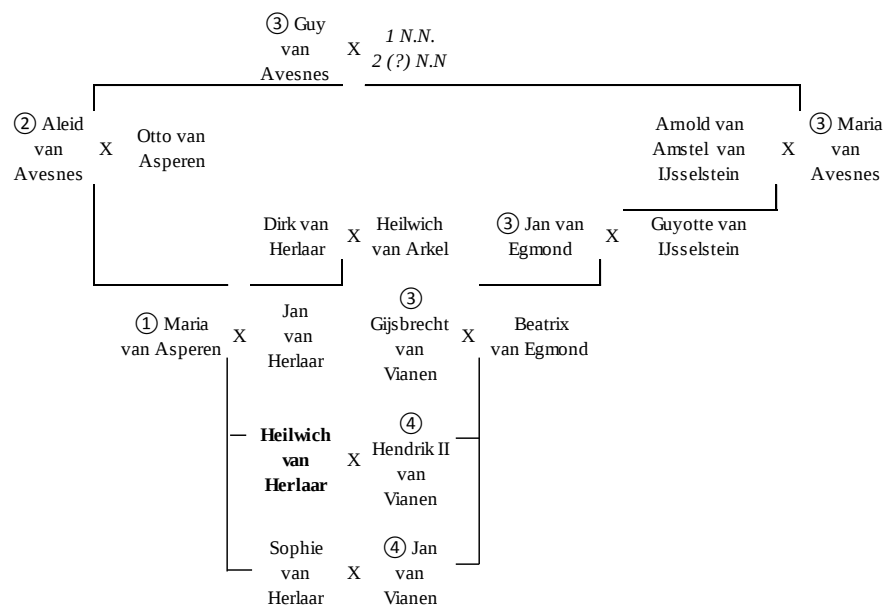
⁵⁷⁹ Brom 1896, nr. 2084 (23-09-1372), nr. 2146 (14-07-1373). 'Archiepiscopo Remensi committur, ut Henrico de Viana et Helwigi de Herlaer, qui cum impedimento consanguinitatis in quatro gradu matrimonium inierunt, absolutionem'. Voor het huwelijk van Sophie ontbreekt in de bronnen de dispensatie.

⁵⁸⁰ Vriendelijke mededeling van dhr. drs. B. Blommers die me op deze relatie wees. Mogelijk hadden de twee dochters verschillende moeders.

⁵⁸¹ Janse 2001, 232 (Maria); Hoven van Genderen 2000, 86 (Aleid).

⁵⁸² GAA, toegang 0370, inv. nr. 2860 (08-04-1377). Ook Hendriks vrouw Heilwich van Herlaar en zijn vader Gijsbrecht, heer van Vianen, zegelden die overeenkomst.

Hoofdstuk 3. De Herlaars, het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen

Afb. 17: Gen. schema verwantschap 4de graad Heilwich van Herlaar en Hendrik van Vianen

① = canonieke graad van verwantschap

Jan van Herlaar & Jan van Blois

In het voetspoor van zijn voorgesclacht was ook Jan's aandacht gericht op Holland. Hij wist vermoedelijk al wel vóór hij heer van Ameide werd profijt te halen uit het aanzien en de positie van zijn vader en broer in de Hollandse grafelijkheid. Waarschijnlijk dankte hij aan hen zijn (kortstondige) functie als baljuw van Rijnland in 1352. De baljuw voerde in naam van de grafelijkheid over een bepaald district de hogere rechtsmacht uit. Het was een bezoldigde functie. De functie werd uitgeoefend door telgen van (een beperkt aantal) adellijke geslachten die binnen de grafelijkheid een belangrijke rol speelden.⁵⁸³ De baljuw van het Rijnland was de 'aanzienlijkste onder de verschillende baljuws van Holland'.⁵⁸⁴ In die hoedanigheid kreeg Jan ook enige tijd het huis Teilingen, de ambtswoning van de baljuw, onder zijn hoede. Hij kreeg de opdracht het goed te onderhouden.⁵⁸⁵ Jan was slechts éénmaal betrokken bij een kwestie van de Utrechtse bisschop. Hij nam deel aan de raad die bisschop Jan van Arkel (1342-1364) in november 1355 ervan weerhield ten strijde te trekken.⁵⁸⁶ De raad was waarschijnlijk bijeen geroepen door de graaf van Holland. Naast de heren uit de regio zoals die Van Vianen, Van Arkel, Van IJsselstein en Van Beusichem was toen ook de Hollandse graaf Willem V aanwezig.

Door het opsluiten van Willem V, met wie de Herlaars van Ameide en Ammersoyen een aantoonbaar goede band hadden, wijzigde in 1358 de samenstelling van het grafelijke hof van Holland. Willems jongere broer Albrecht (1358-1404) nam als ruwaard zijn plaats in en trad van 1358 tot 1389 feitelijk als landsheer van Holland op. Albrecht verzamelde in zijn hofhouding andere edelen om zich heen dan zijn broer en

⁵⁸³ Coenen 1986, 144.

⁵⁸⁴ Van den Arend 1993, 106, 381.

⁵⁸⁵ Den Hartog, Bult, Van Immerseel & Coops 2005, 7 e.v.; Smit 1995, 69, noot 14 (29 april 1352). Van den Bergh, die niet naar een bron verwijst, meent dat Jan van Herlaar als baljuw van het Rijnland in 1352 van Willem V de taak kreeg het huis 'in rake en dake' te houden (Van den Bergh 1869, 249).

⁵⁸⁶ Matthaeus 1738, 615.

voorganger. Hij koos ook voor een verandering in de politiek, die gezien het persoonlijke karakter van de relaties aan het hof een belangrijke rol speelde. Dat raakte de positie van Jan van Herlaar, hij behoorde niet zoals eens zijn vader en oudere broer tot de entourage van de landsheer. Toch was ook hij gelijk zijn voorgangers loyaal en trouw aan een heer. Dat was niet de landsheer van Holland maar de al genoemde Jan van Blois. Jan van Blois was na de landsheer de belangrijkste edelman in Holland en trad soms voor de landsheer als plaatsvervanger op.⁵⁸⁷ De goede relatie met Jan van Blois (13??-1381) compenseerde het 'verlies' van een hoge positie in de Hollandse grafelijkheid voor Jan van Herlaar, hoewel van mogelijke politieke invloed op het landsheerlijk bestuur geen sprake meer was.

Jan van Blois was een kleinzoon van Jan van Beaumont (broer van graaf Willem III). Hij erfde in 1356 op jonge leeftijd talrijke bezittingen in Holland en Zeeland als apanage waaronder, om slechts enkele te noemen, Gouda, Schoonhoven, Noordwijk, Beverwijk en Goes. Daarnaast droegen talrijke inkomsten uit de grafelijke domeinen in Capelle aan den IJssel, Moordrecht en Nieuwerkerk aan den IJssel bij aan zijn toch al enorme vermogen.⁵⁸⁸ Jan van Blois beschikte over een eigen hofhouding en adelsnetwerk waarvan hij het middelpunt was. Was het voor een edelman als Jan van Blois passend voor het beheer van zijn domeinen een hofhouding te vormen naar Hollands landsheerlijkmodel, het aanstellen van een eigen raad was dat niet. Albrecht gedoogde dat echter wel. Tot het adelsnetwerk van Jan van Blois behoorden naast de heer van Ameide onder anderen ook de heer van Ammersoyen (Herlaar), de heer en vrouwe van Poederoyen (Herlaar), de heer van Arkel, de heer van Brederode, de heer van IJsselstein, de burggraaf van Montfoort, de heer van Heukelom, de heer van Egmond, de heer van Langerak en de heer van Vianen. Uit zijn entourage mag opgemaakt worden dat Blois zich een vorstelijke status toe-eigende.⁵⁸⁹ Volgens Blok sloot hij zich niet aan bij de ontevreden edelen en mengde hij zich niet in de twisten tussen de adelsfacties, maar stond hij 'boven de partijen'.⁵⁹⁰

Het eerste contact tussen Jan van Blois en Jan van Herlaar is met zekerheid te dateren in 1358.⁵⁹¹ Dat is kort nadat Jan van Blois zijn nalatenschap had ontvangen en Albrecht als landsheer het bestuur over Holland op zich had genomen. Jan van Herlaar was de eerste van de Herlaars in de omgeving van Blois, zijn verwanten uit Ammerzoden en Poederoyen volgden hem in de jaren kort daarna. In 1359 escorteerde Jan van Herlaar Jan van Blois tijdens een heervaart.⁵⁹² De kosten van de heervaart, waaronder de soldij, werden gedragen door Blois. Het contact tussen beide heren was blijkbaar prima want Jan van Blois bood Jan van Herlaar een persoonlijk dienstverband aan. In 1362 werd Jan van Herlaar een man van Blois 'Ende hi is onse man daer of gheworden'. Als man van Jan van Blois kreeg Jan van Herlaar voor zijn leven 200 gulden en 20 Vlaamse groten als wedde jaarlijks.⁵⁹³ Bovendien ontving hij een hoeve in het onder Vianen gelegen Heicop.⁵⁹⁴ Vanaf dat moment verbleef 'de heer van Herlaar', zoals hij in de rekeningen van Blois staat vermeld, vrijwel voortdurend in het gevolg van Blois en hoorde hij tot diens *rade*.⁵⁹⁵

Jan van Herlaar houdt de naam van zijn voorvaderen en dat van zijn huis aan. Hij staat in de rekeningen van Blois zelden aangeduid als heer van Ameide, meestal betreft het 'de heer van Herlaar'. Hij nam in het

⁵⁸⁷ Jan van Blois was onder andere in 1367 diens plaatsvervanger. Jan van Herlaar was getuige toen Blois in 1367 een overeenkomst sloot met de stad Amsterdam waarbij de poorters van die stad voortaan vrij waren van de tolleren in Holland (OBA, nr. 248 (13-07-1367)).

⁵⁸⁸ Schmidt Ernsthuisen 1982, 11-15; Janse 2001, 92-96. Zie voor het omvangrijke (beleende)bezit, Hoek 1988, 112-155, 170-211.

⁵⁸⁹ Schmidt Ernsthuisen 1982, 14-15.

⁵⁹⁰ Blok 1885, 253.

⁵⁹¹ BLO, nr. 86, 1357-1358, geen folio nummer.

⁵⁹² Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 246 (17-02-1359).

⁵⁹³ BLO, nr. 1, 1348-1380, f.30.

⁵⁹⁴ Kort 1985d, 504.

⁵⁹⁵ BLO, nr. 1, 1348-1380, f.40-41v.

gevolg van Blois ook deel aan de Hollandse heervakten in 1362 en 1363 en de reizen naar Pruisen.⁵⁹⁶ In dat gevolg nam Jan van Herlaar zijn *gesinde* mee, hij verscheen vele malen met tien paarden of meer. De paarden, dat wil zeggen ruiters, waren niet per definitie ridders of knapen. Het betreft vooral mannen uit wat Hoppenbrouwers noemt de ‘schemercategorie’ van rijke patriciërs en niet-riddermatige lieden van adellijke geboorte. Zij ontvingen als niet riddermatige levende leenman of welgeborene op persoonlijke titel daartoe een oproep.⁵⁹⁷ Jan van Herlaar deed daarvoor waarschijnlijk een beroep op de leenmannen die in het rivierengebied ambachtsheerlijkheden en andere rechten en goederen van Ameide in leen hielden.

Er zijn verschillende aanwijzingen die duiden op een goede band tussen Jan van Blois en Jan van Herlaar. Jan van Blois verbleef in juni 1362 maar liefst 21 dagen als gast bij de heer van Herlaar in zijn kasteel te Ameide.⁵⁹⁸ Het jaar daarop betaalde hij voor het verbouwen van de burcht te Ameide.⁵⁹⁹ De goede relatie blijkt ook uit het gegeven dat, na het overlijden van Jan van Herlaar, de heer van Vianen aan Jan van Blois de belofte deed zorg te dragen voor de kinderen van de heer van Ameide.⁶⁰⁰ Maar meer dan dat tonen de rekeningen van Blois die goede verstandhouding.

De rekeningen van Jan van Blois geven een gedetailleerd beeld van diens leven, de kleding, het vermaak, de paarden, de kosten van zijn tochten en zijn entourage. De rekeningen tonen aan dat Jan van Herlaar en Jan van Blois op het gebied van uiterlijk vertoon elkaar volgden. Zo liet Blois een gouden halsketting maken naar het voorbeeld van een ketting die Herlaar bezat. De goudsmid had opdracht gekregen tot het maken van ‘2 vergouden amansen [kostbare geëmailleerd sieraden, AvD] mit raechen, die miin here ende de here van Herlaer anden hals dragen’. In diezelfde rekening staat ook genoteerd ‘item ghegheven Baer den hyeraut tot eenre zulverenre tafele miins heren (Jan van Blois) ende sheren wapene van Harlaer op te draghen’.⁶⁰¹ Jan van Herlaar droeg dezelfde kaproen (muts) als Blois, gemaakt van goud en zilver laken en rijkelijk voorzien van stiksel en borduurwerk.⁶⁰² Tijdens een tocht naar Pruisen (1362-1363) liet Herlaar evenals Blois zijn wapen in een glas-in-lood venster aanbrengen in de dom te Königsberg.⁶⁰³ De kerk was toen in aanbouw.⁶⁰⁴ Dergelijke schenkingen waren niet alleen uitingen van devotie, memorie en representatie maar ook van status.⁶⁰⁵

Het verblijf van Jan van Herlaar in Königsberg duurde van 22 januari tot 30 april 1363. Hij kreeg herberg in dezelfde woning als heer Gillis van Arnemuiden. Jan van Blois betaalde de ‘huur’, inclusief het stallen van de paarden, voor Herlaar en Arnemuiden.⁶⁰⁶ In diezelfde periode betaalde Herlaar, zoals vele andere grote lieden met hem, een bijdrage voor de kosten van een toernooi van Jan van Blois.⁶⁰⁷ Hoe luxe hun leven was blijkt met name uit de rekeningen van Blois voor uitgaven aan de vrouwenabdij Rijnsburg (nabij Katwijk). De abdij stond onder bescherming van de graven van Holland. Jan van Blois bezocht de abdij verschillende

⁵⁹⁶ Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 291 (27/29-03-1362), nr. 300 (11/19-10-1362). De Hollandse dagvaarten kwamen volgens Blok voort uit de rol van Jan van Blois als bemiddelaar tussen de strijdende partijen van Albrecht van Beieren en Machteld, de echtgenote van Willem V. Een conflict waarbij ook steden en edelen betrokken geraakten (Blok 1885, 263-264).

⁵⁹⁷ Hoppenbrouwers 2010a, 336.

⁵⁹⁸ Van Doorninck (ed.) 1899; BLO, nr. 38, 1361-1362, f.95v.

⁵⁹⁹ BLO, nr. 92, 1363-1364, f.23v.

⁶⁰⁰ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 325 (28-05-1376).

⁶⁰¹ Jonckbloet 1854, 629 (Bijlage B, Rekeningen der graven van Blois 1362-1363).

⁶⁰² Schotel 1856, 133.

⁶⁰³ Königsberg - Kaliningrad in Klein-Litouwen - werd gesticht door de Duitse Orde. De kerk, volgens het concept van de Duitse Orde ontworpen als een *Wehrkirche*, werd gebouwd met bakstenen. De bouw begon in 1330 en was in 1380 gereed. Zie voor een afbeelding van die kerk, Von Holst 1997, 108. De kerk is in de Tweede Wereldoorlog verwoest.

⁶⁰⁴ Van Anrooij 1990, 37.

⁶⁰⁵ Damen 2005, 140-141.

⁶⁰⁶ Paravicini 1989, 282.

⁶⁰⁷ Janse 2006a, 47-48, noot 35.

malen met zijn entourage om er met zijn gasten en de gastvrouwen van het leven te genieten.⁶⁰⁸ Zo had Jan van Blois op 30 juli 1363 ook de heer van Ameide met enkele andere heren uitgenodigd voor een verblijf in de abdij van Rijnsburg. Jan van Herlaar kwam er samen met Hugo van Barbençon, de *tresorier*, (kamerling) en Jan van Langerak. Zij kwamen met een gevolg van 28 paarden en bleven er ‘des nachts dansen en hoveren met de cloestervrouwen en verteerden er veel geld.’⁶⁰⁹ Kortom, beide heren, Jan van Blois en Jan van Herlaar, leidden een leven vol overvloed, dat stoelde op een groot vermogen. Zij schroomden niet hun status en fortuin op vrijwel gelijke wijze te tonen.

De jaarlijkse schenkingen aan zijn getrouwen van reigers uit het ‘bosch in de broec’, gelegen op de noordelijke oever van de IJssel tussen Kralingen en de Gouwe, vormt een bijzondere post in de rekeningen van Blois. Er huisde daar een enorme kolonie van deze vogels. Jan van Blois had diverse grote reigerbossen in eigendom. De (grauwe) reiger was een ‘beschermd’ vogel, dat wil zeggen dat er toestemming van de heer nodig was om het dier te vangen of te houden, condities die ook voor de zwaan golden. De jagers gebruikten slechtvalken om de reigers in hun vlucht te grijpen. Het vlees van de reiger was door de wijze van jagen een luxe, alleen edelen konden zich dat veroorloven. Hoewel het als een delicatessen gold is het vlees moeilijk te verteren.⁶¹⁰ Jan van Blois schonk tussen 1358 en 1376 grote aantallen reigers, jaarlijkse totalen van 1000 of meer waren niet ongewoon. De Herlaars, zowel de heer van Ameide als de heer van Ammersoyen en de heer en vrouwe van Poederoyen, ontvingen in de periode tussen 1358 en 1372 vele reigers. Het aantal dat zij jaarlijks per persoon kregen varieerde van 10 tot 55.⁶¹¹

Niet alleen de heer van Ameide was vaak bij Jan van Blois, ook diens broer de heer van Ammersoyen, Arnold van Herlaar, en (achter)neef de heer van Poederoyen, Gerard van Herlaar, verbleven vaak in Schoonhoven. In die jaren stonden de Herlaars hoog in de schenkingslijst genoteerd, wat gezien kan worden als een bevestiging van hun status.⁶¹² In de rekeningen staan zij genoteerd als ‘heer van’ en worden zelden met hun naam genoemd. Merkwaardigerwijs stoppen de vermeldingen van schenkingen aan de heren van Poederoyen en Ammersoyen na 1372. De giften aan andere edelen zoals Van Arkel en Polanen bleven wel enige tijd gecontinueerd. Ook de vrouwe van Ameide bleef al die tijd reigers ontvangen. Er was dus een scheiding tussen de ‘Gelderse’ Herlaars en de ‘Hollandse’ Herlaars wat, zover de bronnen weergeven, niet stoelde op onenigheid met Blois. Die breuk lijkt samen te gaan met de strijd die Blois in die jaren in Gelre voerde. In 1374 sloten de strijdende partijen in Gelre een vredesverdrag waarbij zij het hertogdom in tweeën deelden. Het gebied ten noorden van de Rijn/Waal kwam in handen van Machteld (en Jan van Blois); het gebied ten zuiden daarvan, dus ook de Bommelerwaard met Poederoyen en Ammersoyen, in die van Maria en Willem van Gulik. De scheiding was blijkbaar strikt, Jan van Blois was daar zijn steunpunten kwijt.

3.7.4 Arnold van Herlaar (1344-<1381), Heer van Ammersoyen (1354-<1381)

De naam Arnold is in de 14de eeuw gelijktijdig bij twee familietakken van de Herlaars in gebruik, namelijk bij die van Ameide en bij die van Poederoyen (zie hierna). Door de schaarse gegevens in de bronnen is het daardoor soms lastig te bepalen wie bedoeld wordt, de heer van Ammersoyen of zijn verwant? Het verschil is niet op te maken uit de naam maar wel uit de status van ridder of knaap. De eerst bekende Arnold van Herlaar van Poederoyen (1347) was ridder. Toen Arnold van Herlaar in 1354 heer van Ammersoyen werd

⁶⁰⁸ Schotel 1851, 105. In 1359 bezocht Jan van Blois met hertog Albrecht de abdij en ‘danste met twintig jonckvrouwen, die met hem gebanketteerd hadden’ Zij aten toen ‘pasteyen van haseperen en case’.

⁶⁰⁹ Schotel 1851, 107.

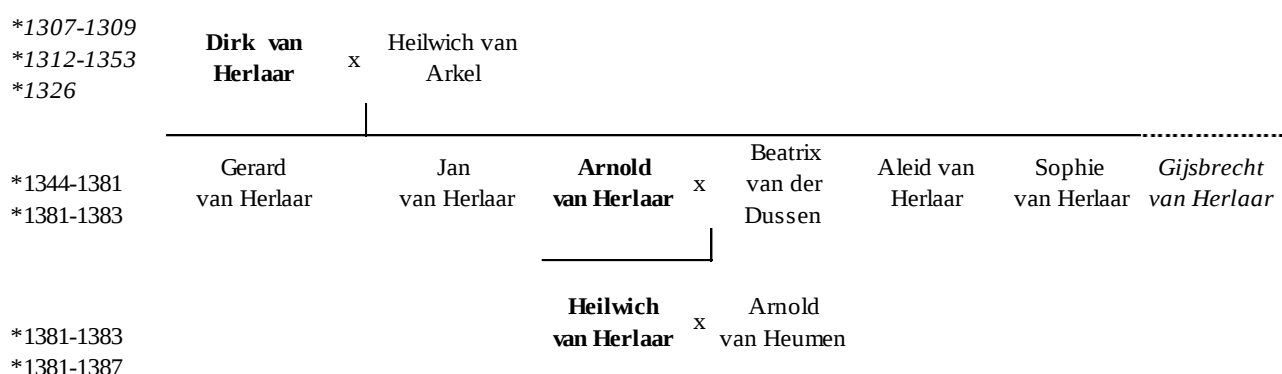
⁶¹⁰ Matthey 2002, 261.

⁶¹¹ Hoek 1988, 112-155, 170-211.

⁶¹² Den Hartog 2005, 107.

bezat hij nog de knape-titel. Hij ontving pas later, echter vóór 1358, de ridderslag. Daarom wordt hier aangenomen dat de vermeldingen in de Gelderse bronnen (1344, 1345) van een Arnold van Herlaar met de knape-titel, de latere heer van Ammersoyen betreffen. Dat is echter geenszins zeker. Het eerste bericht van Arnold van Herlaar, knaap, waar duidelijk bij is dat het een zoon van Dirk, heer van Ameide, betreft, dateert uit 1353.⁶¹³

In 1344 schonk hertog Reinald III van Gelre aan de steden Zutphen, Venlo en Roermond rechten en vrijheden. Hij kreeg daarvoor de steun van ‘onse raet ende vriende’, onder wie Arnold van Herlaar die in het gevolg van de hertog meereed.⁶¹⁴ Arnold staat niet vermeld als ‘heer van...’, daaruit is op te maken dat hij geen eigen huis of heerlijkheid bezat. Toen Reinald in 1345 verklaarde het hoge en lage gerecht van Lienden van de Sint-Paulus-abdij te Utrecht te pachten was Arnold wederom getuige, ook nu zonder het noemen van huis of heerlijkheid.⁶¹⁵ Hij stond ook borg voor Reinald toen die een schuld aan Dirk graaf van Kleef bekende. In die oorkonde staan de ridders met hun huizenbezit genoemd.⁶¹⁶ Dat geldt niet voor Arnold van Herlaar, ook in deze oorkonde ontbreekt de verwijzing naar een huis of heerlijkheid. Dat veranderde na het overlijden van zijn oudste broer.

Afb. 18: Gen. schema filiatie Arnold van Herlaar (1344-1381)

Arnold van Herlaar was getrouwd met Beatrix van der Dussen. Het echtpaar had één dochter, Heilwich, die trouwde met Arnold van Heumen, heer van Mook en Middelaar.⁶¹⁷ Er was geen mannelijk erfopvolger.⁶¹⁸ Arnold overleed na 24 maart 1379 maar vóór 15 mei 1381.⁶¹⁹ De kleuren van de hiervoor beschreven wapenafbeeldingen van Herlaar en Van Loon zijn feitelijk gebaseerd op de beschrijving van Arnolds wapenschild opgenomen in het ‘wapenboek van de heraut van Gelre’ (Claes Heynensoon).⁶²⁰ Wat bekend is van Arnold kan samengevat worden in een viertal onderwerpen: de overdracht van het huis en de

⁶¹³ GAA, toegang 0373; inv. nr. 252; Van Doorninck 1897, nr. 252 (20-07-1353).

⁶¹⁴ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 7 Zutphen (14-10-1344); nr. 8 Venlo (29-10-1344); GAR toegang 1001, inv. nr.46 Roermond (9-11-1344)

⁶¹⁵ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 10 (14-05-1345).

⁶¹⁶ Lacomblet (ed.) 1853, II, nr. 434 (19-06-1346).

⁶¹⁷ Zie over Van Heumen, Kuys 1986, 124-126. Zie ook, Gorissen 1959, 40-41.

⁶¹⁸ Kuys veronderstelt dat Arnold van Herlaar ook een zoon had, genaamd Arnold (Kuys 1986, 124), maar dat is waarschijnlijk niet juist, zie § 3.8.3.

⁶¹⁹ Hij wordt nog genoemd in 1379, Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 53 (24-03-1379). In 1381 is er sprake van Arnold van Herlaar wijlen de heer van Ammersoyen (LNW 66 (15-5-1381).

⁶²⁰ Helmont (ed.) 1992. Fol. 90. nr. 1212.

heerlijkheid Ammersoyen, het verkopen van het bezit in Bokhoven, het optreden in Gelre en de band met Jan van Blois.

De overdracht van het huis en de heerlijkheid Ammersoyen

Op 29 januari 1354 werd Arnold van Herlaar, knaap, heer van Ammersoyen. Uit handen van zijn broer Jan kreeg hij zijn erfdeel van vaders- en moederszijde en het huis als een erfleen.

Vorts synt voorwaerden, dat ick [Arnold] alle leengoede, daer my myn lieve Heer, ende broeder voorschreven [Jan] aen gegoet heeft, ende 't huys tot Amersoyen tot erfleene, in regter broderscheydinge, van hem houden sal, ende van hem ontfangen.⁶²¹

Jan van Herlaar was volgens de oorkonde van 1354 leenheer van Ammersoyen. De wijze van erfdelen duidt erop dat het huis Ammersoyen en alle andere goederen tot het vrij eigendom van de familie behoorden. Ammersoyen, het huis en de heerlijkheid, was een deel van het omvangrijke bezit van Dirk van Herlaar en zijn vrouw in het rivierengebied. De erfdeling in 1354 wijst op een vorm van *interne feodalisering*, het eigen bezit werd in leen uitgegeven aan directe familieleden.⁶²² De overdracht van Ammersoyen vond plaats

in tegenwoordigheyt ende by goetduncken eens hoogen edelen mans, Joncheere Eduwaerts van Gelre, lieven Joncheeren Heeren Vredericx, Heere van Baer, Heeren Johans Heeren van Waerdenborg, ende andere mynne vrienden ende maegen [...] mynen lieve Jonckheeren Vrederick, Heer van Bare, ende Heeren Johanne, Heer van Werdenburgh, mynen lieven neven, dat sy haer segele metten minen aen deesen brief hangen.⁶²³

De heren die de overdracht bezegelden, behoorden tot het selecte gezelschap dat in mei 1353 met de voormalige heer van Ammersoyen ook de Gelderse verbondsbrieff zegelde. Dat zij bij een interne overdracht als getuigen optreden, is bijzonder te noemen. Voor een reguliere goederenoverdracht binnen de eigen familie was dat niet nodig. Nog vreemder is het dat Eduard zijn 'goedduncken' aan de overdracht verleende. Dat zou nodig zijn voor het overdragen van Gelders leenbezit, maar Ammersoyen was zoals blijkt uit de tekst van de oorkonde op dat moment (nog) geen Gelders leen. Bovendien was in 1354 niet Eduard maar diens broer Reinald landsheer van Gelre. Indien goedkeuring of toestemming van de landsheer nodig zou zijn was het dus aan Reinald die te geven. Het goedduncken van Eduard gaf extra permanentie en geloofwaardigheid aan de overdracht van het vermogen.

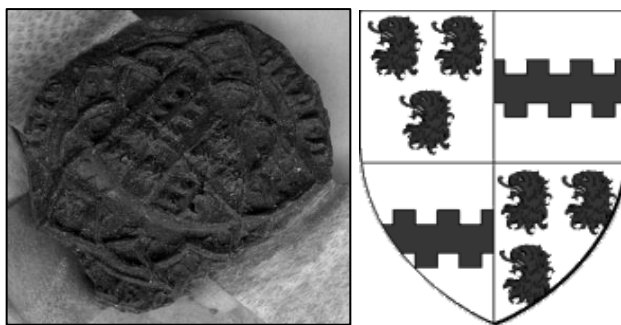
Arnolds keuze voor Eduard van Gelre en Frederik van Baer als getuigen was op dat moment van de interne Gelderse strijd wel erg delicaat. Eduard mocht dan geen landsheer van Gelre zijn, hij was volop in strijd met zijn broer Reinald III om dat wel te worden. Zoals hiervoor beschreven bevond Arnold zich voordien vermoedelijk nog in het gevolg van Reinald. Arnold gaf daarmee blijk van zijn keuze in de Gelderse partijstrijd. Hij schaarde zich aan de zijde van Eduard en de Bronkhorsten zoals zijn broer Gerard voor hem. Waarschijnlijk volgde hij het belang van de familie, dat wil zeggen dat hij opkwam voor Ameide

⁶²¹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354). Het begrip erfleen in de oorkonde doet wat vreemd aan, in de 14de eeuw waren de lenen al overerfelijk.

⁶²² Interne feodalisering was niet ongebruikelijk, zie bijvoorbeeld de leenbanden tussen verschillende leden van de familie Berthout (Croenen 2003, 221 e.v.), maar wordt voor de Nederlanden zelden beschreven. Zie voor een goede studie daarover, met voorbeelden uit Frankrijk en Catalonië, Débax 2012, 105-109.

⁶²³ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354).

en Ammersoyen zoals zijn broer Gerard. Mogelijk speelde verwantschap ook een rol. Arnold noemt Johan (Coc) van Waardenburg en Frederik, heer van Baer, in de overdracht zijn neven.⁶²⁴

Afb. 19: Wapenzegel Arnold van Herlaar (1353), origineel en tekening

(Zegel is niet afgebeeld op ware grootte. Bron: GAA, toegang 0373, inv. nr. 252, zegel 3)

De verkoop van het bezit in Bokhoven

Behalve Ammersoyen bezat Arnold ook voor een (heel) korte tijd de heerlijkheid Bokhoven. Hij verkocht dat bezit vrijwel direct nadat zijn broer Jan het aan hem had overgedragen (1365). Ook die heerlijkheid was al langere tijd in handen van de familie. Arnold wijst er in de akte van verkoop namelijk op dat hij zijn rechten ontleende aan de erfenis van zijn vader Dirk en broer Gerard.⁶²⁵ Daar is niets opmerkelijks aan, ware het niet dat in 1363 Gijsbert Coc, een zoon van Ricould Coc, heer van Bokhoven was. Vermoedelijk, zie hierboven, was hij een verwant van de Herlaars. Maar hoe kan het zijn dat Arnold in 1365 voor de verkoop van de heerlijkheid naar zijn vader en broer verwijst als Gijsbert Coc in 1363 heer van Bokhoven is? Het voert te ver daar nu dieper op in te gaan, het is een onderdeel van de bezitsgeschiedenis en komt in het volgende hoofdstuk uitgebreider aan bod. De verkoop van Bokhoven is hier vanwege aantoonbare familieverbanden wel van belang.

Op enige wijze was de heerlijkheid Bokhoven verweven met de Herlaars. Hiervóór is al beschreven dat Gerard jr., de oudste zoon van Aleid en Gerard van Loon, zich in 1307 een som geld toe-eigende waarvan de pastoor van Hedikhuizen van mening was dat het de kerk toekwam.⁶²⁶ Hoewel de actie van Gerard niet valt te plaatsen in een bepaald kader is louter diefstal niet waarschijnlijk. Het wijst toch op bepaalde rechten die dan verder niet te achterhalen zijn. Iets dergelijks geldt ook voor de verkoop van de heerlijkheid Bokhoven. Op 16 oktober 1365 verkocht Arnold aan zijn neef Jan Oem van Arkel de heerlijkheid en de gerechten van Bokhoven.⁶²⁷ Jan Oem was in de vierde graad verwant, een achterneef. Hij was de zoon van Klaas Oem van Arkel, een bastaardzoon van Jan van Arkel.⁶²⁸ Klaas Oem was een halfbroer van Herbaren van Arkel en een oom van Heilwich, de echtgenote van Dirk van Herlaar (afb. 20). De verkoop aan Jan Oem van Arkel heeft een extra dimensie omdat Jan van Arkel mogelijk ook gegoed was in Bokhoven. Het lijkt erop dat diens bezit op enig moment in handen van Dirk van Herlaar is gekomen.

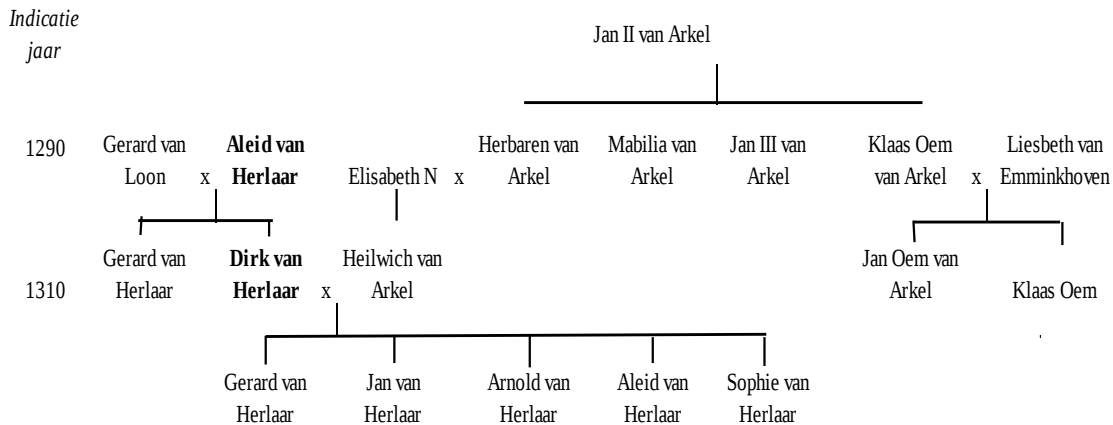
⁶²⁴ Van Mieris (ed.) 1753-1756, II, 882 (29-01-1354). Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, stond in 1375 samen met Gerard van Waardenburg en Ricould de Coc garant voor Giselbrecht de Coc, een kanunnik, voor het openstellen van een huis in Oijen aan de hertog(in) van Luxemburg en Brabant (BHIC, toegang 107, inv. nr. 5).

⁶²⁵ Van der Velden 1978, 179 (23-07-1363); RBAB, inv. nr. 171. Zie § 4.6.2.

⁶²⁶ Zie § 4.2.5.

⁶²⁷ Van der Velden 1978, 182 (16-10-1365).

⁶²⁸ Waale 2000, kolom 11-15. Klaas Oem van Arkel hanteerde op zijn schild de afbeelding van Van Arkel: twee beurtelings gekanteelde balken in keel (rood) op een schild van azuur (blauw).

Afb. 20: Gen. schema verwantschap Van Herlaar - Van Arkel

Het optreden in Gelre

Toen hij in 1354 Ammersoyen verwierf, was Arnold nog ‘knaap’, in 1358 had hij de status van ridder. Gezien de contacten met Eduard is het aannemelijk dat die Arnold de ridderslag verleende. Vermoedelijk vond dat al kort na de overdracht van Ammersoyen plaats. In 1354 ondernam Eduard namelijk enkele gewapende acties tegen zijn broer Reinald. De militaire confrontaties resulteerden op 19 juni 1354 bij de Veluwe tot een treffen, de slag op de ‘Vrijenberg’ (bij Loenen).⁶²⁹ Reinald wist zich gesteund door de plattelandsbevolking van de Veluwe. Hij liet hen vanaf de Veluwe zijn tegenstanders bedreigen. Eduard van Gelre en Gijsbrecht van Bronkhorst formeerden met de edelen Frederik van Baer, de graaf van Meurs en de heren van Homoet, Kemnaden en Blaarsvelt een leger. Het waren dus de edelen van het verbond, die ook bij de overdracht van het kasteel Ammersoyen als getuigen optraden, die hier de strijd aanboden. Daarom is het aannemelijk dat ook Arnold van Herlaar Eduard in die strijd diende en voor het gewapende treffen mogelijk de ridderslag ontving. In 1358, nadat de ruzie tussen Eduard en Reinald enigszins was bijgelegd, beloofde Arnold zich als ‘verkoren’ raad voor de hertog van Gelre en zijn broer Eduard in te zetten.⁶³⁰ Tot de ‘verkoren’ raden behoorden ook Willem van Bronkhorst, Dirk van Lienden, Zweder heer van Voorst, Willem van Broekhuizen en de graaf van Meurs.

De vrede na 1358 was slechts van korte duur. Eduard van Gelre wist zijn broer Reinald op 25 mei 1361 bij gevechten in de buurt van de stad Tiel definitief uit te schakelen en gevangen te nemen. Eduard werd landsheer van Gelre. Het is gegeven voorgaande dan ook geen toeval dat Arnold op 9 oktober van dat jaar het kasteel Ammersoyen als een ‘open huis’ aan de landsheer opdroeg. De verwijzing naar het open stellen van het huis is slechts indirect beschikbaar, namelijk uit een 17de-eeuwse inventaris van charters van de hertog van Gelre. De notitie luidt als volgt: ‘Herkentnisse Arents, heer van Amersoen, ten houden te leen zijn open huys van Ammersoyen metten toebehoorten van den hertoge van Gelre en tot synen behoefte.’⁶³¹

⁶²⁹ Zie voor deze strijd Böck 2013, 157-162.

⁶³⁰ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 88 (19-07-1358). Arnold van Herlaar behoorde ook tot de ridders die in 1359 de *landvrede* tussen de hertog van Gelre en de graaf van Kleef ondertekenden (Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 89 (25-01-1359). Zie voor de vorstelijke raad van Gelre, Noordzij 2009, 178-188.

⁶³¹ Kuys 1986, 132, noot 25 (09-10-1361).

Kuys merkt terecht op dat de leenverhouding uit 1361 in strijd is met het erfleen van Ameide zoals dat in 1354 was beschreven.⁶³² Zijn conclusie is dat het kasteel tussen 1354 en 1361 van een leen van Ameide een Gelders leen werd. Het bevreemdt hem enigszins dat van een leenband met Ameide na de ene vermelding van 1354 niets bekend is. Dat klopt, dat is inderdaad niet in te vullen, maar het tijdstip van overdracht is niet willekeurig. Eduard volgde op 25 mei 1361 zijn broer Reinald op. Op het moment dat Eduard officieel de hertogszetel kon overnemen droeg Arnold als een vertrouweling het huis Ammersoyen, geheel in lijn met de voorgaande ontwikkelingen, als een ‘open huis’ aan hem op. Eduard bezat zodoende een politiek-militair steunpunt in de Bommelerwaard.

Arnold in de Hollandse partijstrijd

Ook Arnold bevond zich aanvankelijk in de kringen van de graaf van Holland, Willem V.⁶³³ Dat hij de edelen van de Kabeljauwse partij steunde blijkt uit zijn optreden in Heusden in december 1358. Nadat de Hollandse graaf vanwege een psychose in april 1358 als de ‘dolle graaf’ was opgesloten in kasteel Le Quesnoy (Frankrijk), zocht diens jongere broer en plaatsvervanger Albrecht naar een politiek om de strijdende partijen te verzoenen. Dat bracht hem in conflict met een aantal Kabeljauwse edelen die loyaal waren aan Willem V of hun positie in de landsheerlijkheid als verloren zagen.

Eén van de heren die zich verzette tegen het optreden van Albrecht was Floris van Borselen, burggraaf van Heusden. Floris van Borselen behoorde zoals Gerard van Herlaar tot het selecte gezelschap dat het livrei van Willem V droeg.⁶³⁴ Hij was zegelbewaarder van Willem en weigerde het grafelijke zegel over te dragen aan Albrecht. Om uit handen van de Hoekse edelen te blijven verschanste Floris van Borselen zich in het kasteel te Heusden. In opdracht van de ruwaard werd het kasteel door een aantal Hoekse edelen belegerd (van 1 september 1358 tot 20 februari 1359).⁶³⁵ Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, die al die tijd Willem V steunde deed eind 1358 een poging de burcht van Heusden te ontzetten.⁶³⁶ (Ammersoyen ligt slechts zo’n zeven kilometer van Heusden verwijderd). Hij riep daartoe met de klokslag de mannen in de Bommelerwaard op.

Het was een wat merkwaardige poging van Arnold. Hij raakte slaags met de Hoekse belegeraars maar bezat te weinig mankracht om de belegering te doorbreken. Bij het gevecht wist hij wel ten minste één tegenstander gevangen te nemen, die waarschijnlijk als gijzelaar diende. Na de mislukte poging stuurde Albrecht een bode, een ‘messagier te paerde’, om Arnold te verzoeken de gevangene vrij te laten.⁶³⁷ De ruwaard was van mening dat de persoon in kwestie onschuldig was. De actie van Arnold en zijn mannen

⁶³² Kuys 1986, 123.

⁶³³ Kuys veronderstelt dat Arnold van Herlaar evenals zijn broer Gerard een baanderheer was (Kuys 1980, 384; Kuys 1986, 123). Hij verwijst naar een door Riemsdijk gepubliceerde bron. Daarin wordt ‘de heer van Ammersoyen’ genoemd als drager van de ‘Baenrosencleder’ (Riemsdijk 1908, 399). De aanhef luidt als volgt, ‘Dese, die er na volghen, waren van miins heren ende mire vrouwen cledinghe int jaer ons Heren dusent drie hondert drie ende vijftich.’ In 1353 was Gerard van Herlaar heer van Ammersoyen en baanderheer. De crux schuilt in de datering van de bron. Bij het hanteren van de Paasstijl dateert de bron uit de periode tussen 9 febr. en 13 april 1354, dat wil zeggen na het overlijden van Gerard van Herlaar. In dat geval betreft de titel van heer van Ammersoyen inderdaad Arnold van Herlaar. Echter Riemsdijk verwijst in de index naar Gerard van Herlaar als heer van Ammersoyen (Riemsdijk 1908, 730). Er zijn geen concrete vermeldingen van *Arnold* van Herlaar in de hoedanigheid van baanderheer. Gezien de bijzondere positie die een baanderheer in de landsheerlijkheid innam en het feit dat Arnold in die periode nog de knape-titel droeg, lijkt het mij het niet waarschijnlijk dat ook Arnold baanderheer was.

⁶³⁴ Riemsdijk 1908, 399.

⁶³⁵ Floris van Borselen was in 1357 bewaarder van zowel het groot grafelijk zegel als het klein grafelijk zegel van Willem V. Na zijn overgave, 19 februari 1358, werden de beide zegels vernietigd (Riemsdijk 1908, 90).

⁶³⁶ De Graaf 1996, 345.

⁶³⁷ De Boer, Marsilje, Van Gent (ed.) 1997, nr. 1219.

verraste Albrecht van Beieren, die daarom Eduard van Gelre om opheldering vroeg. Hij wilde van de Gelderse hertog weten of de heer van Ammersoyen op diens verzoek was uitgereden. Hoe kon het zijn, zo vroeg hij zich af, dat Herlaar ‘den clockenslach hadde in Tyelrewaerde ende in Bomelrewaerd’ waardoor hij zoveel mannen bijeen had gekregen voor zijn poging het huis van Heusden te ontzetten?⁶³⁸ En waar haalde hij anders dan bij de hertog het gezag vandaan met zijn opgeroepen mannen ‘omme mijns heren lant in te riden’?⁶³⁹ Albrecht had een steekhoudende vraag. Het initiatief van klokslag, om de weerplichtige ingezetenen van een ambt te mobiliseren voor het verdedigen van het eigen territorium, kon alleen van de hertog of diens ambtman komen. Voor handelingen buiten het ambtsgebied kon de klokslag per definitie alleen geïnitieerd worden door de landsheer.⁶⁴⁰ Kortom, het is wel zeker dat Arnold de actie beraamde maar wat was de rol van Eduard?

In het licht van de beschreven relatie met Eduard van Gelre is het optreden van Arnold van Herlaar in Heusden in 1358 interessant. Het gebruik van de klokslag is opmerkelijk daar voor de periode 1343-1361 er geen ambtman voor de Bommeler- en Tielerwaard bekend is.⁶⁴¹ Dat tijdvak komt overeen met die van de interne Gelderse strijd om de opvolging van Reinald II. Indien de klokslag een recht was van de ambtman, en van hem als landsheerlijk ambtenaar alleen, dan verwijst de klacht van de Hollandse graaf naar die functionaris. Dat houdt in dat Arnold in 1358 ambtman van de Bommelerwaard was of althans diens rechten bezat. Hij droeg die rechten dan mogelijk in 1359 maar vóór 1361 over.⁶⁴²

De functie van ambtman was het hoogste ambt in Gelre te vergelijken met dat van de baljuw in Holland. Tot het ambt behoorde de rechtspraak, het bestuur en de militaire verdediging van het ambtsgebied. Kuys omschrijft de taak van de ambtman als het zich bezig houden met alles wat binnen de grenzen van de ambtelijke regio de belangen van de hertog raakte. Uitzondering daarop was het beheer van de hertogelijke domeinen en de leengoederen.⁶⁴³ De aanstelling tot ambtman gold voor een bepaalde periode. Voor een benoeming in de functie van ambtman moest de edelman aan een aantal criteria voldoen. Natuurlijk was hij schildboortig en beschikte hij over een groot sociaal-economisch vermogen. Het was ook een vereiste dat hij zijn domicilie hield binnen het ambtsgebied.⁶⁴⁴ De ambtman was over het gebied van zijn aanstelling alleen verantwoording verschuldigd aan de hertog. Die stelde in deze functie dan ook alleen heren aan die tot zijn getrouwen behoorden.

Met Jan van Blois

De heer van Ammersoyen behoorde niet tot de entourage van ruwaard Albrecht. Hij was in 1366 weliswaar aanwezig in Geertruidenberg, toen Albrecht de aanspraken van de Engelse kroon op Holland en Zeeland met zijn edelen wenste te bespreken, maar dat was in het gevolg van Jan van Blois.⁶⁴⁵ Ook Arnold had een plaats verworven in het adelsnetwerk van Jan van Blois, zijn naam verschijnt in 1364 voor het eerst in de rekening van Blois. In 1364 verbleef hij samen met zijn vrouw in Schoonhoven en werd gefêteerd met eten en

---

⁶³⁸ De Boer, Marsilje, Van Gent (ed.) 1997, nr. 1219.

⁶³⁹ De Boer, Marsilje, Van Gent (ed.) 1997, nr. 1219.

⁶⁴⁰ Kuys 1987, 265-268.

⁶⁴¹ Kuys 1987, 348-350.

⁶⁴² Kuys 1987, 349. Van Spaen noemt, zonder bronvermelding, Gerard de Cock van Bruchem als ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden voor het jaar 1359. In november 1361 was Hendrik van der Lawick ambtman. Die behoorde zoals de Herlaars in die tijd tot de partij van de Bronkhorsten (Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 29 (2-11-1376).

⁶⁴³ Kuys 1987, 34.

⁶⁴⁴ Kuys 1987, 44-51.

⁶⁴⁵ Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 328 (12-25 april 1366).

dansen.⁶⁴⁶ Arnold verbleef regelmatig aan het hof van Jan van Blois. Dat tonen diverse rekeningen, waaronder een opgave van de abdij van Rijnsburg, aan.⁶⁴⁷ In 1368 reed Jan van Blois naar de abdij 'ten etene' met naast andere edelen ook Arnold van Herlaar en zijn vrouw in het gevolg. In datzelfde jaar vond zo'n ontspanning nogmaals plaats, wederom in bijzijn van de echtgenotes.⁶⁴⁸ Arnold ontving tot 1372 van Jan van Blois jaarlijks een groot aantal reigers.⁶⁴⁹ Hij diende Jan van Blois tijdens zijn tocht in Gelre (1371-1372). Dichter bij huis hielp Arnold Jan van Blois bij de verovering van Zaltbommel, eind maart - begin april 1372.⁶⁵⁰ Op dat moment verbleef de echtgenote van Jan van Blois, hertogin Machteld van Gelre (1371-1379), op het kasteel Ammersoyen.⁶⁵¹ Het is in dat licht geen toeval dat na het overlijden van Eduard en Reinald in december 1372 Arnold (wederom?) tot ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden werd aangesteld. Het gezagsgebied van de ambtman was van 'Boemel in Boemelrewaert in Gelre waert tot Beesde tot Rynoyen en tot Herwaerden'.⁶⁵² Arnold vervulde die functie in 1372 en 1373.⁶⁵³

Hoewel de positie van Jan van Blois in Holland naast die van de graaf allerm minst gering was, streefde hij vorstelijke autoriteit na.⁶⁵⁴ Dat kwam tot uiting in zijn huwelijk met Machteld van Gelre, die meende rechten te hebben op de Gelderse landsheerlijkheid. Het huwelijk met Jan van Blois was haar derde huwelijk. Het huwelijk was mogelijk gesloten op aandringen van haar bondgenoten, de bisschop van Utrecht en de heer van Gennep.⁶⁵⁵ Na de dood van Eduard (tijdens de slag bij Baesweiler) en Reinald 'de dikke' in 1371 was in Gelre wederom een interne strijd om de hertogszetel begonnen, ditmaal claimden Machteld van Gelre (1371-1379) en Maria van Gelre (??-1405), dochters van Reinald II uit zijn eerste huwelijk, de zetel. Aanvankelijk was Machteld hertogin van Gelre (1371-1379). Door zijn huwelijk met Machteld was Jan van Blois in die periode feitelijk hertog van Gelre.⁶⁵⁶

Doordat Arnold van Herlaar tot het adelsnetwerk van Jan van Blois behoorde belandde hij in de nieuwe machtsstrijd in het kamp van hertogin-pretendent Machteld van Gelre. Zij had in de strijd niet de Bronkhorsten, maar de Hekerens achter zich.⁶⁵⁷ Gezien de geschiedenis, tijdens de eerste partijstrijd steunde Arnold Eduard en de Bronkhorsten, lijkt die partijkeuze merkwaardig. Het oogt alsof Arnold zwichtte voor politieke druk.⁶⁵⁸ Dat is niet uit te sluiten, maar er is ook een andere verklaring mogelijk, de loyaliteit aan Jan van Blois was groot. Dat hij daardoor in een ander kamp kwam was op dat moment voor hem vermoedelijk geen punt. Het is wel een typerend voorbeeld van deze successieoorlog waarin zoals Noordzij zegt, het politieke landschap gevormd werd door een kluwen van relaties in adelscoalities in een wereld van begrensde territoria van heerlijkheden, kastelen en steden met eigen sferen.⁶⁵⁹ Lokale heerlijkheden en kastelen vormden in de Gelderse twisten onafhankelijke eenheden.

De tweestrijd om de landsheerlijke titel liep voor Machteld en haar echtgenoot ongunstig af. De reden waarom haar pogingen de titel te behouden uiteindelijk mislukten was, afgezien van het feit dat de steden

---

⁶⁴⁶ BLO, nr. 40, 1363-1364, f.29; nr. 40, 1363-1364 f. 31.

⁶⁴⁷ Schotel 1851, 105-106.

⁶⁴⁸ Schotel 1851, 106.

⁶⁴⁹ Hoek 1988, 136 e.v.

⁶⁵⁰ Doorninck (ed.) 1898b, 73, 75, 81.

⁶⁵¹ Doorninck (ed.) 1898b, 76, 'doe men Boemel wan, was mijn vrou van Ghelre tAmersoyen'.

⁶⁵² BLO, nr. 1, 1348-1380, f.134v.

⁶⁵³ Kuys 1987, 349; Van der Linden 1957, 43.

⁶⁵⁴ Schmidt Ernsthause 1982, 14-15; Janse 2001, 94-95.

⁶⁵⁵ Noordzij 2009, 196.

⁶⁵⁶ Zie bijvoorbeeld, Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 325 (28-05-1376).

⁶⁵⁷ Kuys 1986, 124.

⁶⁵⁸ Kuys 1986, 124; Kuys 1987, 349.

⁶⁵⁹ Noordzij 2014b, 597.

van Gelre de kant van Maria kozen, vooral gelegen in de lange duur van het conflict. Niet zozeer het gevecht of de wapenen maar het bekostigen van de langdurige strijd deed Machteld en haar man uiteindelijk het onderspit delven. Al sloten de partijen in 1374 een vredesverdrag, pas in 1377 gaf Jan van Blois met de landvrede van Zaltbommel de strijd in de Bommelerwaard definitief op.⁶⁶⁰ Wat later, in 1379, liet Machteld haar aanspraken op de landsheerlijke positie varen. Het was echter niet Maria, met wie Machteld de strijd was aangegaan, die op de hertogszetel van Gelre plaats nam. Na bemiddeling kreeg haar zoon Willem van Gulik (1371-1402) die positie. Bij diens aanvaarding van de landsheerlijkheid in maart 1379 was Arnold van Herlaar als een van de vele Gelderse edelen aanwezig.⁶⁶¹

In de politieke arena van landsheerlijk Brabant begaf Arnold zich niet, wat hem niet weerhield de Brabantse landsheer tegen betaling bij enkele militaire acties te ondersteunen. Dat was overigens meer dan zijn vader en broers deden, die hadden in het geheel niets met de landsheren van Brabant van doen. In 1357 kreeg Arnold tweemaal geld uitgekeerd voor zijn aandeel in de Brabantse strijd tegen Vlaanderen.⁶⁶² In datzelfde jaar loste hij een schuld in de stad 's-Hertogenbosch.⁶⁶³ Ook in 1359 ontving hij van de Brabantse hertogin Johanna geld voor zijn bijdrage in de Brabantse strijd.⁶⁶⁴ Het accent van Arnolds diensten in Brabant ligt vóór zijn optreden aan het hof van Blois in 1364.⁶⁶⁵ In Brabant had hij tussen 1376 - 1379 ook een geldleen.⁶⁶⁶ De bijdrage van de heer van Ammersoyen kwam niet voort uit een wederdienst, het was geen (feodale) verplichting. Arnold trad op als een militair entrepreneur. Dat deed zijn broer Gerard in zekere zin in Holland ook. Toch is het (militair) optreden niet hetzelfde. Diens relatie tot de Hollandse landsheer was een andere. Arnolds militaire bijdragen aan de hertog van Brabant duiden dan ook niet op een opportuun laveren tussen de landsheren van Brabant en Gelre, een eigenschap die aan de grensadel of *borderlords* wordt toegedicht.

De laatste vermelding van Arnold van Herlaar, heer van Ammersoyen, dateert uit 1379. In dat jaar zegelde hij als een van de vele Gelderse edelen het vredesverdrag van Jan van Blois en diens echtgenote Machteld van Gelre met Willem van Gulik, hertog van Gelre.⁶⁶⁷ Arnold is vóór mei 1381 overleden,⁶⁶⁸ maar pas een drietal jaren later, op 25 april 1384, droeg zijn weduwe Beatrix van der Dussen vrouwe van Ammersoyen het huis en de heerlijkheid aan de hertog van Gelre over.⁶⁶⁹ Die beleende de schoonzoon van Beatrix, Arnold van Heumen, echtgenoot van dochter Heilwich, met het huis Ammersoyen en al wat daar aan toebehoorde. Ook de heerlijkheid Ammersoyen kwam dus via een erfdochter in andere handen.⁶⁷⁰ Van Heumen, die zich al in

⁶⁶⁰ Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 31 (06-01-1377). De landvrede was van toepassing voor de Over-Betuwe, Neder-Betuwe, Tieler- en Bommelerwaard en de Veluwe en de steden Huissen, Tiel, Zaltbommel, Wageningen, Harderwijk, Elburg en Hattum.

⁶⁶¹ Lacomblet (Hrsg.) 1853, nr. 834 (24-03-1379).

⁶⁶² Verkooren 1910, II, nr. 1533 (28-09-1357); nr. 1534 (28-09-1357); nr. 1677 (26-12-1357).

⁶⁶³ Hermans 1845, nr. 129 (01-08-1357); nr. 130 (01-08-1357); SsH, 3.01.02.01.13, 5019 / 5020.

⁶⁶⁴ Verkooren 1910, II, nr. 1837 (17-03-1359); nr. 2171 (16-05-1364).

⁶⁶⁵ Kerremans 1949, 264-265.

⁶⁶⁶ Verkooren 1910, II, nr. 4983 (17-12-1376); nr. 5111 (24-6-1377); nr. 5177 (27-11-1377); nr. 5493 (14-4-1379).

⁶⁶⁷ Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 53 (24-03-1379).

⁶⁶⁸ LNW, Odenkirchen Urkunden, inv. nr. 66. dd. 15-5-1381. 'jofvrouwe Helwighe dochter heer Arnts van Herlaer wilneer heer van Amersoyen'.

⁶⁶⁹ Doorninck (ed.) 1901a, 11.

⁶⁷⁰ De namen van de verschillende nazaten van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon leiden nu gemakkelijk tot verwarring. De namen van Gerard, Arnold en Jan itereren in elke tak. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Kuys de mogelijkheid oppert dat Arnold, heer van Ammersoyen, een gelijknamige zoon had, die geen heer van Ammersoyen werd (Kuys 1986, 124). Hij verwijst naar een akte uit 1381 (LNW, Odenkirchen Urkunden, inv. nr. 66. dd. 15-5-1381) waarin een Arnold van Herlaar een goederenoverdracht in Aalst (Bommelerwaard) aan Arnold van Heumen, de echtgenoot van Heilwich van Herlaar, dochter van

januari 1384 heer van Ammersoyen noemde,⁶⁷¹ bezat de heerlijkheid en het huis Ammersoyen slechts voor korte duur. Hij vervulde in de Tweede Gelderse oorlog met Brabant (mei 1385 - oktober 1390) een markante rol. Ondanks dat hij tot de raad van de Gelderse hertog behoorde en enig tijd ambtman van de Tieler- en Bommelerwaard was,⁶⁷² koos hij in 1386 de Brabantse zijde. Gelderse troepen wisten hem gevangen te nemen. Als een vorm van publiekelijke vernedering reden zij hem in een ijzeren kooi in Nijmegen rond. Het gevolg van de felonie was dat de Gelderse landsheer na een heel kort en eenvoudig beleg van het huis Ammersoyen, de heerlijkheid en het huis aan Van Heumen ontnam en de burcht met alle toebehorende rechten en goederen naar zich toetrok.⁶⁷³ De burcht was vanaf dat ogenblik landsheerlijk bezit, de nieuwe heer van Ammersoyen was een *castelein* in hertogelijke dienst.⁶⁷⁴ Arnold van Heumen verkreeg de vrijheid na 1388.⁶⁷⁵ Hoewel hij in naam nog heer van Ammersoyen was, ontving hij dat bezit niet terug.⁶⁷⁶ Van Heumen was echter niet onbemiddeld. Aan zijn eerste huwelijk had hij blijkbaar een positie in Odenkirchen overgehouden. Hij werd voor de Keulse bisschop burggraaf van Odenkirchen, een positie die op zijn nageslacht uit zijn eerste huwelijk vererfde.

Het maatschappelijk vermogen van de heren van Ameide en Ammersoyen

Op een fundament dat hem eerder dreigde te ontglippen bouwde Dirk van Herlaar een groot maatschappelijk vermogen op. Hij bezat Ameide en een complex aan rechten en goederen in het rivierengebied, waaronder de heerlijkheid Ammersoyen, met het huis Ammersoyen, en de heerlijkheid Bokhoven. Hij erfde van zijn moeder de heerlijkheid Ameide, van de nalatenschap van zijn vader is vooralsnog weinig bekend. Dat wil zeggen dat hij zijn bezit vermoedelijk zelf wist uit te breiden. Waaruit dat bezit precies bestond en hoe en wanneer hij dat verwierf komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Het is zeker dat zijn vrouw, enig kind van Herbaren van Arkel, bij haar huwelijk al goederen inbracht. Als erfdochter verwierf ook zij na het overlijden van haar ouders een groot vermogen. Het is dan niet vreemd dat Dirks zonen bij elke overdracht van (een deel van) de nalatenschap, zoals dat van Ammersoyen en Bokhoven, naar beide ouders verwijzen. Gerard bouwde dat vermogen bovendien uit met rechten en goederen die hij verwierf als beloning voor zijn vooral militaire inzet voor Willem V.

Arnold wijlen heer van Ammersoyen, bevestigt. De context van de akte wijst er echter op dat de vermelding waarschijnlijk Arnold van Herlaar van Poederoyen betreft. Een belangrijk element is de titulatuur in de tekst van deze akte. Heilwich van Herlaar is de dochter van wijlen heer van Ammersoyen. Bij Arnold Arnoldszoon ontbreekt die toevoeging. Indien Arnold een zoon van de heer van Ammersoyen was, zou dat ook bij hem vermeld staan. In de tekst ontbreekt een verwijzing naar een tweedegraads verwantschap tussen Arnold en Heilwich. Daarnaast klopt de filiatie / opeenvolging van Ammersoyen niet indien Arnold van Herlaar een zoon van de heer van Ammersoyen zou zijn. In 1354 erfde Arnold, broer van Gerard, Ammersoyen. Hij bleef aantoonbaar heer van Ammersoyen tot 1379. In geval Arnold een zoon zou zijn van de heer van Ammersoyen is het merkwaardig te noemen dat Heilwich de heerlijkheid na het overlijden van de heer van Ammersoyen erft, niet haar broer.

⁶⁷¹ Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 103 (28-01-1384).

⁶⁷² Doorninck (ed.) 1900, 51 (21-11-1384). 'onsen lieven rayt'; 197-198 (25-01-1385); Kuys 1987, 350. Als ambtman van de Tieler- en Bommelerwaard ondernam hij plundertochten naar Heusden (De Boer, Faber & Jansen 1980, XIII, noot 27).

⁶⁷³ Kuys 1986, 126.

⁶⁷⁴ Het is saillant te noemen dat het kasteel later, in de 15de eeuw, weer in relatie gebracht kan worden met een verwant van de Herlaars. Walravine van Brederode (1418-????), een achterkleinkind van Jan van Herlaar heer van Ameide, trouwde met Gerrit van Broekhuizen (1442-1444). Gerrit was een zoon van Johan van Broekhuizen (1424-1442), heer van Broekhuizen en Waardenburg. Johan kocht het kasteel Ammersoyen in 1424 van Willem van Wachtendonk (1419-1424). Gerrit werd na het overlijden van zijn vader heer van Broekhuizen, Waardenburg en Ammersoyen. De oudste zoon van Walravine, Johan (1445-1470), werd heer van Waardenburg en Ammersoyen (Kuyss 1986, 127-128).

⁶⁷⁵ Doorninck (ed.) 1900, 193-195 (12-10-1388). Voor zijn verblijf in de gevangenis was hij een som van 2000 Gelderse guldens schuldig aan de hertog van Gelre. Hij loste die schuld op 9 juli 1391 (Doorninck (ed.) 1900, 293 (9-7-1391)).

⁶⁷⁶ Doorninck (ed.) 1900, 45 (1390), 149 (1388). Hij wordt dan alleen heer van Ammersoyen genoemd, niet als heer van Mook en Middelaar.

Het sociaal-politiek vermogen van de heren van Ameide en Ammersoyen werd vooral bepaald door dat van de eigen hoge heerlijkheid. De uitzondering daarop was Gerard wiens gezag als aanvoerder van strijdkrachten in 1351 en zijn positie als baanderheer verder reikte. Hij was een van de vertrouwelingen van Willem V. De opkomst na 1345 toont aan dat het maatschappelijk vermogen van Dirk en zijn zonen op dat moment aan de voorwaarden voldeed om tot een adelscoalitie toe te kunnen treden. De samenhang van zo'n groep stoelde op geheel andere belangen dan die van de maagschap. Dat neemt niet weg dat de introductie tot een dergelijke groep of partij mogelijk wel berustte op verwantschap. Het beeld dat Coenen voor de 13de eeuwse adel in Holland schetst, is in dat opzicht ook voor de 14de eeuw van toepassing. Adellijke politieke krachten concentreerden zich in belangengroepen onder aanvoering van één of meer prominente edellieden die zich wisten te omringen met een groep van (verre) verwanten en vrienden.⁶⁷⁷ De introductie van de Herlaars van Ameide en Ammersoyen in de kringen van het Hollandse en Gelderse Hof berustte vermoedelijk op een dergelijke band. Voor Holland is de invloed van Jan van Arkel waarschijnlijk van belang geweest, voor Gelre die van Frederik van Baer. Er moet echter gewezen worden op het feit dat Dirk van Herlaar ook een leenman van Jan van Arkel was.

Dat een adelsnetwerk in tijd geen knellende statische eenheid was, valt op te maken uit het rekruteren van huwelijkskandidaten, die kwamen ook uit andere coalities. Maar meer nog blijkt dat uit het wisselen van partij of coalitie bij het volgen van een voorman. Aanvankelijk waren de graven van Holland de leidsmannen, maar na het opsluiten van Willem V verschoof de loyaliteit geruisloos naar Jan van Blois. De heren van Ameide en Ammersoyen hadden geen band met Albrecht, de ruwaard, anders dan dat hij leenheer van Ameide was. Ook binnen de Gelderse politiek volgden zij Jan van Blois, na eerst Eduard gediend te hebben. Met de keuze van de leidsman gaven zij een politiek statement af. Het is die loyaliteit die maakt dat Dirk en zijn zonen zich niet gedroegen als opportunistische grensadel of *borderlords*. Zij manoeuvreerden niet *ad-hoc* tussen verschillende landsheren indien hen dat uitkwam, zij kozen in dat opzicht geen enkele maal voor de bisschop van Utrecht of de hertog van Brabant. De vraag is of dat voor hun verwanten in het rivierengebied ook zo was?

3.8 Arnold en zijn nazaten, heren van Poederoyen (1347->1440)

3.8.1 Arnold van Herlaar (1336?-1347), heer van Poederoyen (1347)

Poederoyen (Poederoyen) ligt aan de Maas in het westelijke puntje van de Bommelerwaard, tegenover Woudrichem en Gorinchem. Vanaf het midden van de 14de eeuw tot aan de 16de eeuw dragen de heren van Poederoyen de naam Van Herlaar. Het huis Poederoyen was een leen van de landsheer van Gelre, de heerlijkheid was een leen van de heer van Altena. De naam 'Van Poederoyen' verschijnt in 1327 voor het eerst in de bronnen. In *Het oudste leenactenboek van Gelre 1326* staat dat 'Arnt van Poderoyen [...] heft opgedragen thus te Poderoyen int sgreuen hant ende heft weder van hem ontfangen, te Sutphenschen recht, des Saterdags na Peter ad Vincula in den jaeren van XXVII.'⁶⁷⁸ Het huis was dus al een leen van Gelre vóór 1327, want in het genoemde register staan de leenmannen die na het overlijden van Reinald I van Gelre diens opvolger Reinald II met *de ledige hand* de leenhulde brachten. Van Arnold van Poederoyen ontbreken verder alle sporen. Was hij een Herlaar? De naam lijkt daar niet naar te verwijzen, het zou de eerste Herlaar zijn die zijn naam wijzigde voor die van zijn huis. Uit het hierna volgende blijkt dat de naam Van Poederoyen zo nu en dan gebruikt werd, met name in rekeningen, voor de Herlaars afkomstig uit Poederoyen die geen heer

⁶⁷⁷ Coenen 1987, 37.

⁶⁷⁸ Van Doorninck (ed.) 1898a, 20; Sloet & Van Veen (eds.) 1912, 719.

waren van Poederoyen. Het is niet alleen om die reden onwaarschijnlijk, het gegeven dat hij noch als Van Poederoyen noch als Herlaar vermeld staat in de Gelderse oorkonden nadien sluit dat vrijwel ook uit. In 1331 noemt Reinald II alle Gelderse edelen ‘ac nobiles prouidos et discretos’ bij naam, waaronder Dirk van Herlaar (van Ameide).⁶⁷⁹ De naam (Arnold) van Herlaar / Poederoyen komt tussen de vele namen in die akte niet voor.

De eerste opgave van een Herlaar in de Bommelerwaard dateert uit 1336. In een kopie van een oorkonde staat vermeld dat een Arnold van Herlaar, ridder, beschikte over inkomsten van de kerk van Nieuwaal.⁶⁸⁰ Arnold is ridder maar geen ‘heer van...’. Zijn status van ridder maakt echter wel duidelijk dat de naam niet verwijst naar de latere heer van Ammersoyen, die was bij het aanvaarden van het erfleer in 1354 immers nog knaap.⁶⁸¹ Genoemde Arnold is vermoedelijk dezelfde als de Arnold van Herlaar, *dominus*, die genoteerd staat in een rekenafschrift in de Gelderse landsheerlijke rekeningen gedateerd op 6 februari 1347.⁶⁸² Uit de titulatuur van *dominus* blijkt dat Arnold ridder was en heer was van een hoge heerlijkheid (Poederoyen?). Hij behoorde tot het gevolg van de jonge landsheer van Gelre tijdens diens reis naar Calais. Reinald III, de veertienjarige hertog van Gelre, was door de koning van England, Eduard III (1327-1377), uitgenodigd om in Calais de belegering te aanschouwen. Volgens Böck was dat echter een voorwendsel om een huwelijkspolitieke beslissing en daarmee een bondgenootschap te forceren.⁶⁸³ De Gelderse landsheer vertrok op 29 januari 1347 per boot uit Poederoyen om via Dordrecht en Sluis naar Brugge te varen. Het huis Poederoyen was in 1347 als (voormalige?) landsheerlijke burcht aan de meest westelijke punt van het territorium van de Gelderse hertog een belangrijke plaats.⁶⁸⁴ In een ongedateerd afschrift van een akte van belening (22 maart 1347) staat Arnold van Herlaar als leenman van het huis Poederoyen genoteerd.⁶⁸⁵ Op dat moment was de landsheer van Gelre in Frankrijk en een Arnold van Herlaar bevond zich in zijn gevolg. Voor Arnold van Herlaar, *dominus*, liep de reis onfortuinlijk af. In de rekening van 6 mei 1347 staan de kosten genoteerd voor het transport van het stoffelijk overschot van Arnold van Calais naar huis.⁶⁸⁶

Hoewel er geen gegevens zijn over de herkomst van Arnold van Herlaar, *dominus*, is het vrijwel zeker een nazaat van Gerard van Loon en Aleid van Herlaar. De toenaam Van Herlaar en de voornaam Arnold verwijzen al naar dat ouderechtpaar. Het is voor de Herlaars van Poederoyen echter onbetwist omdat er in de tweede helft van de 14de eeuw concrete berichten van verwantschap met de Herlaars van Ameide en Ammersoyen zijn.⁶⁸⁷ Bovendien hanteren de heren van Poederoyen ook het wapen met de vier kwartieren, zonder dat te breken. De afbeelding op het zegel van Gerard van Herlaar, heer van Poederoyen, laat daar geen twijfel over bestaan.⁶⁸⁸ Dat alles bijeen maakt het aannemelijk dat de in 1337 genoemde Arnold van Herlaar, ridder, een jongere zoon van Aleid en Gerard was die in april/mei 1347 in Frankrijk om het leven kwam.⁶⁸⁹ Pas in 1365 verschijnt in de bronnen een volgende heer van Poederoyen, Gerard van Herlaar.⁶⁹⁰

⁶⁷⁹ Nijhoff (ed.) I. 1830, nr. 252d (1331).

⁶⁸⁰ LAOL, L 51, inv. nr. 267 (1336).

⁶⁸¹ Zie § 3.6.4.

⁶⁸² GAA, toegang 0001, inv. nr. 209 (fo59vso) (06-02-1347).

⁶⁸³ Böck 2013, 141-144.

⁶⁸⁴ Jappe Alberts 1984,16; Niermeyer 1968, nr. 363 (17-10-1347).

⁶⁸⁵ GAA, toegang 0001, inv. nr. 179.

⁶⁸⁶ GAA, toegang 0001; inv. nr. 209 (fo 70vso) (06-05-1347).

⁶⁸⁷ Zie bijvoorbeeld, BLO, nr. 39, 1362-1363, f.25.

⁶⁸⁸ GAA, toegang 243, inv. nr. 380, zegel 30 (01-11-1368).

⁶⁸⁹ Het is niet helemaal uit te sluiten dat Arnold van Herlaar een bastaardzoon was van Dirk van Herlaar, heer van Ameide. Toch is dat minder waarschijnlijk omdat, zoals nog zal blijken, de leading name Dirk bij de verwanten in Poederoyen niet continueert. Bovendien komt de naam Heilwich bij de vrouwelijke nazaten niet voor, die van Aleid wel. Het zou daarnaast dan ook verwacht mogen worden dat het wapenschild op enige wijze gebroken was.

⁶⁹⁰ GAA, toegang 0370, inv. nr. 214b (09-11-1365).

Diens naam staat wel in eerdere bronnen maar niet als heer van Poederoyen. Aangezien er een mogelijke verwijzing is naar diens broer als ‘zoon van Arnold van Herlaar’,⁶⁹¹ lijkt het meest waarschijnlijk dat tijdens het intermezzo 1347-1365 een Arnold van Herlaar heer van Poederoyen was, van wie verdere gegevens ontbreken.

3.8.2 Gerard van Herlaar (1359- <1393), heer van Poederoyen (>1361- <1393)

Gerard van Herlaar staat in 1365 in een overdracht van een hoeve in Zuilichem aan de heer van Culemborg als *heer* van Poederoyen vermeld.⁶⁹² De naam Gerard van Herlaar van Poederoyen, zonder hem te noemen als ‘heer van...’, staat al eerder genoteerd, namelijk in de landvrede tussen Gelre en Kleef (1359).⁶⁹³ Hij behoorde dus al wel tot de Gelderse edelen maar was blijkbaar nog geen heer van Poederoyen. Vermoedelijk is Gerard een zoon van de veronderstelde Arnold (1347-<1365) en verwierf hij de heerlijkheid en het huis tussen 1359 en 1365, meer precies na 1361 want hij had het leen ontvangen van Eduard van Gelre.⁶⁹⁴

Er zijn verschillende vermeldingen van Gerard van Herlaar, heer van Poederoyen. In 1367 was hij getuige toen Eduard, hertog van Gelre, Allard van Buren beleende met bepaalde goederen en rechten.⁶⁹⁵ In 1368 bevestigde Eduard aan Gerard de overdracht van de ‘Wijctiende’ in Nieuwaal.⁶⁹⁶ De overdracht had betrekking op verschillende blokken land in Nieuwaal alwaar voordien een Arnold van Herlaar (zijn grootvader?) de inkomsten van de kerk had (1337). Op 18 oktober 13(84?) bevestigde Willem van Gulik, hertog van Gelre, dat Gerard heer van het huis Poederoyen was.⁶⁹⁷ De hertog memoreert daarbij dat Gerard al van zijn oom zaliger, dat wil zeggen Eduard, het leen had ontvangen. Het leen omvatte

die borch ende dat huys te Poderoyen mit sijnen getymerde, vesten ende graven die doe dair an ende omme waeren of namails comen moichten, mit den renthen, golden, thinse, ernnisse, pachten ende anders alle sijnen toebehoeren alentlich ende nyet uitgesceiden.

Volgens het *Vaderlandsch woordenboek* uit 1790 van Jacobus Kok was Gerard getrouwd met Johanna van Renesse, een dochter van een Jan van Renesse.⁶⁹⁸ De tekst is echter zonder bronvermelding en daardoor niet te verifiëren. Het geslacht Van Renesse behoorde tot de top van de Zeeuwse adel. Jan van Renesse was na de dood van Floris V regent voor Jan I, diens zoon en opvolger.⁶⁹⁹ Gerard en zijn echtgenote hadden drie kinderen, twee zoons en een dochter: Jan, de oudste zoon en erfgenaam, Gerard en Aleid. Hoewel de bronnen weinig prijs geven van politieke aspiraties wist Gerard zijn kinderen, en daardoor ook zichzelf, door huwelijken goed te positioneren. Zijn dochter Aleid trouwde met de vooraanstaande edelman Jan van Polanen, een zoon van Gerard van Polanen.⁷⁰⁰ Gerards oudste zoon Jan was getrouwd met Margriet van Herwijnen, een dochter van Bruisten van Herwijnen en Elisabeth van Beieren. Al voerde Bruisten een wat

⁶⁹¹ LNW, Odenkirchen Urkunden, inv. nr. 66. d.d. 15-5-1381. De akte betreft een goederenoverdracht in Aalst, gelegen naast Poederoyen, van een ‘Heer Arnt van Herlaer Ridder Arndts zoe(n) van Herlaer’.

⁶⁹² GAA, toegang 0370, inv. nr. 214b (09-11-1365). ‘Arnoldus de Aelst en Brustinus Johannisz. van Camberen, schepenen in Zulichem, oorkonden, dat heer Gerardus de Herlaer, heer van Poderoyen, ridder, en zijn broeders Arnoldus en Otto de Herlaer overdragen aan heer Johannes, heer van Culenborch, ridder, een hoeve onder Zulinchem in de Weert.’

⁶⁹³ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 89 (25-01-1359).

⁶⁹⁴ Van Doorninck (ed.) 1900, 45-46.

⁶⁹⁵ Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 154 (13-08-1367).

⁶⁹⁶ BHIC, toegang 245, inv. nr. 8 (18-03-1368).

⁶⁹⁷ Van Doorninck (ed.) 1900, 45-46 (18-10-13?? (84).

⁶⁹⁸ Kok 1790, 164.

⁶⁹⁹ Goudriaan, Van Gent & De Graaf 2002, 51 e.v.; De Boer & Cordfunke 2010, 94-95.

⁷⁰⁰ Dek 1983, 112 (1393).

merkwaardige politiek, zijn echtgenote Elisabeth van Beieren was een bastaardzuster van Albrecht, graaf van Holland en Zeeland. Gerards sociaal-cultureel vermogen mag dus aanzienlijk genoemd worden.

Er zijn geen bronnen die verwijzen naar Gerard aan het Gelderse of Hollandse landsheerlijke hof. In het Brabantse krachtenspel was hij evenmin aanwezig. Hij profileerde zich niet in een adelscoalitie en onthield zich van een uitgesproken keuze in de tweekamp om de Gelderse opvolging. De Gelderse oorkonden die Gerard zegelde betreffen algemene zaken waar alle Gelderse heren voor werden opgeroepen, zoals het bepalen van de huwelijksvoorwaarden tussen Eduard van Gelre en Catherina van Beieren (1368); de zoenbrief van Jan van Blois en zijn gemalin Machteld, hertogin van Gelre (1376) en de landvrede tussen Jan van Blois en de ridders en knapen van de Over-Betuwe, Neder-Betuwe, Tieler- en Bommelerwaard (1377).⁷⁰¹ In de landvrede van Zaltbommel staat onder andere vastgelegd dat Gerard, heer van Poederoyen, in geval van nood zou verschijnen met 3 gewapende ruiters.

Gerard volgde weliswaar een meer bescheiden politiek dan de familietak uit Ameide en Ammerzoden maar daar was, zo blijkt, niets mis mee. Toen op 24 maart 1379 de Gelderse erfopvolgingsoorlog officieel ten einde was, werd Gerard tot de ‘maeghe, rade ende vryende van beide syden’ gerekend.⁷⁰² Hoewel hij in een landsheerlijk grensgebied optrad, behoorde hij niet tot de grensadel of *borderlords*. Gerard bezat geen eigen allodiaal huis en heerlijkheid, zijn bezit was in leen ontvangen. Hoewel hij zijn optreden in Gelre beperkte tot de (verplichte) taken voor de leenheer, had ook hij een goede band met Jan van Blois. Al in 1363 verschijnt de heer van Poederoyen met zijn gevolg in Schoonhoven.⁷⁰³ Op dat moment is zijn broer Otto in dienst van Jan van Blois. Ook Arnold van Herlaar, eveneens een broer van de heer van Poederoyen, verschijnt aan het hof van Blois.⁷⁰⁴ Hoewel de heer van Poederoyen tot in 1378 regelmatig in Schoonhoven verschijnt en Jan van Blois ook in Poederoyen verblijft, zijn er ook voor hem na 1372 geen vermeldingen in het register van geschonken reigers.⁷⁰⁵ De mogelijke reden is hiervóór al genoemd, de deling van Gelre tussen de twee troonpretendenten.⁷⁰⁶ Bijzonder is wel dat volgens het register ook de vrouwe van Poederoyen reigers ontving. Een mogelijke verklaring voor die schenkingen kan zijn dat Gerards veronderstelde echtgenote, een dochter van Jan van Renesse, bepaalde rechten bezat. Haar grootvader, Jan III van Renesse, was getrouwd met de erfdochter van de heer van Gouda.⁷⁰⁷ In 1372 beloofde Gerard aan Jan van Blois en de hertogin van Gelre alle steun waar ook nodig.⁷⁰⁸

⁷⁰¹ Nijhoff (ed.) I. 1833, nr. 161 (1-11-1368); Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 29 (2-11-1376); nr. 31 (6-01-1377).

⁷⁰² Lacomblet (ed.) 1853, nr. 834.

⁷⁰³ BLO, nr. 39, 1362-1363, f.23; nr. 48, 1371-1372, f.17. ‘ende des vridaghes avonds en saterdags alder dach waren bi hem die heer van Poederoeien en Otte sijn broeder’.

⁷⁰⁴ BLO, nr. 48, 1371-1372, f.18 ‘voor de heer van Poederoyen en heer Aernde sinen broeder’.

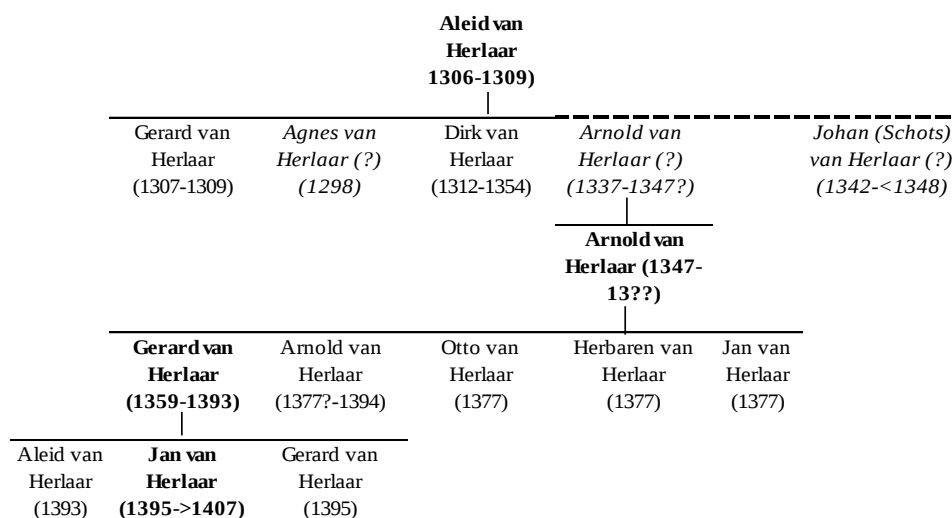
⁷⁰⁵ Hoek 1988, 136 e.v. De eerste notering dateert uit 1366.

⁷⁰⁶ Zie § 3.6.3.

⁷⁰⁷ Goudriaan, Van Gent & De Graaf 2002, 51 e.v.

⁷⁰⁸ BLO, nr. 1, 1348-1380, f.150 en f.160.

Hoofdstuk 3. De Herlaars, het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen

Afb. 21: Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar - Jan van Herlaar (Poederoyen)

Gerard had vier broers: Otto, Arnold, beiden al genoemd en Jan en Herbaren. Van Jan en Herbaren is weinig bekend. Hun namen staan genoteerd in enkele leenboeken en in minder politiek beladen oorkonden. Het gros van de notities betreft leengoederen in de Bommelerwaard.⁷⁰⁹ Dat zij bloedverwanten waren van de heer van Poederoyen staat wel vast. Van Otto en Arnold zijn verschillende opgaven in de rekeningen van Blois. Naar het zich laat aanzien behoorde Otto tot de hovelingen van Jan van Blois,⁷¹⁰ hij woonde zowat in Schoonhoven.⁷¹¹ Zijn takenpakket was divers. Hij vervulde allerlei diensten voor zijn heer, van boodschapper tot het ophalen van een havik in Brussel.⁷¹² Otto was geen ‘heer van’. Dat hij verwant was aan de Herlaars van Ameide blijkt uit de rekeningen van Blois. Otto staat genoteerd als een neef van de heer van Herlaar, dat wil zeggen van Jan van Herlaar.⁷¹³ Otto’s broer Arnold, die ook tot het gevolg van Jan van Blois behoorde, had een andere positie. Hij trad in 1368 tot het gevolg van Blois toe en staat in de rekeningen genoemd als een ‘neef’ van de heer van Ammersoyen.⁷¹⁴

3.8.3 Arnold van Herlaar (1365-1394), heer van Poederoyen (1393?-1394)

De eerste vermelding van Arnold van Herlaar (van Poederoyen) is gedateerd in 1365.⁷¹⁵ ‘Arnold van Poederoyen’ ontving op 25 september 1365 van de heer van de Lek en Breda (Jan van Polanen) 35 mottoen

⁷⁰⁹ GAA, toegang 0370, inv. nr. 1787 regest 214a (9-11-1365); Kort 1987, 51-52; Nijhoff (ed.) II. 1833, nr. 31 (6-01-1377); Prevenier & Smit (eds.) 1991, nr. 328.

⁷¹⁰ BLO, nr. 42, 1365-1366, f.57. ‘Item ghegeven Hannekijn den Hase van dat hi up den kerssavont van Scoenhoven te Poederoyen ghinc om Otten van Haerler omboden tot mijns heren bevelen dat hi hem volghede in noort hollant’.

⁷¹¹ BLO, nr. 42, 1365-1366, f.24v. ‘Ende na dat mijn heer te Henegouwen waert ghereden was bleven t’Scoenhoven die castellein en anders t’ghesinde dat daer meeste pleecht te bliven daer toe Otte van Haerler’.

⁷¹² BLO, nr. 42, 1365-1366, f.57v. ‘Item aenbrocht bi Goodscalc van Brakel ghegeven Otten van Haerler omtrent bamisse die hi verteerde after blivende te Bruessel om mijns heren havic die verloren was daer hi weder after Brugghe om riden moste ende na comen bi hem selven t’Scoenhoven toe met 2 paerden’.

⁷¹³ BLO, nr. 39, 1362-1363, f.25. ‘Item des manendaghes in die voirsch. weke reet mijn heer wt ende was des nachts van huus mit hem die heer van Haerler ende Otte zijn neve’.

⁷¹⁴ BLO, nr. 44, 1367-1368, f.22. ‘Item des donredaghes avonds voirsch. quamen in de voedinghe ten Berghe die heeren van Haerler en van Ammerzoeien, heer Aernt zijn neve van Poederoeien Otte van Poederoeien’.

⁷¹⁵ Verkooren 1910, nr. 2323 (25-09-1365).

schadevergoeding voor het verlies van een paard.⁷¹⁶ Nu is van Poederoyen een andere naam dan Van Herlaar maar ook in de rekeningen van Jan van Blois wordt de naam Van Poederoyen regelmatig met die van Van Herlaar gewisseld, waarbij duidelijk is dat het dezelfde persoon betreft. Arnold had in de oorlog van de hertog van Brabant tegen de heer van Born (maart 1364 - juli 1365) gestreden onder de banier van Polanen. Zijn 'neef' Arnold van der Dussen bracht de kwitantie. De verwantschap met Van der Dussen is niet te traceren. Verwantschap tussen Arnold van der Dussen en Beatrix van der Dussen, vrouwe van Ammersoyen, is mogelijk maar de veronderstelling berust alleen op de gelijkenis van de naam en het milieu. Jan van Polanen, de heer van de Lek en Breda, van wie de schadevergoeding afkomstig was, was een oom van de echtgenoot van Gerards dochter Aleid eveneens genaamd Jan van Polanen.

Na 1365 volgen enkele ogenschijnlijk losse vermeldingen van Arnold van Herlaar die niet direct in een kader geplaatst kunnen worden. Zo ontving hij in 1377 een schuldbrief van Heidenreich Droste.⁷¹⁷ Op 3 mei 1379 was 'Arnde van Herlar ridder' getuige voor de Utrechtse bisschop Arnold II van Horne (1371-1378). Toen loste de hertog van Gelre de verpanding van Harderwijk, Elburg en Hattem en kreeg die van de bisschop terug.⁷¹⁸ Acht jaren later was Arnold wederom getuige voor bisschop Arnold van Horne. Die was op dat moment, 1387, geen bisschop van Utrecht maar van Luik. Horne bepaalde als prins-bisschop van Luik de rechten van de burggraaf van Montfoort.⁷¹⁹ De verbinding tussen die twee laatste vermeldingen met Arnold van Herlaar is de persoon van de bisschop, Arnold van Horne. De bisschop was een broer van Dirk Loef van Horne, heer van het nabij Poederoyen gelegen kasteel Loevestein. De Herlaars uit Poederoyen behoorden tot de adelsnetwerken rondom Polanen en Horne. Die twee waren gelieerd door het huwelijk van Jan van Polanen met Oda van Horne-Altena, een halfzus van de heer van Loevestein.

Na 1387, tot dan staat Arnold van Herlaar genoemd zonder heerlijkheid, was hij kortstondig heer van Poederoyen. In het leenactenboek van Gelre staat in 1393 een leen voor Arnold *heer* van Poederoyen genoteerd.⁷²⁰ Ook bezat hij in 1394 een hoeve als leen van de heer van Culemborg in Zuilichem.⁷²¹ Noch vóór 1393 noch ná 1394 zijn er berichten van Arnold als heer van Poederoyen. Arnold staat als heer van Poederoyen alleen in de leenregisters genoemd. Er zijn geen oorkonden van hem bekend. Zo gedacht wordt aan oude niet bijgewerkte noteringen met gevaar voor vergissing is dat eenvoudig te weerleggen. Arnold staat in twee verschillende bronnen vermeld als heer van Poederoyen, namelijk in de leenregisters van Gelre én die van Culemborg. Dat sluit een dergelijke vergissing uit. Dat hij heer van 'Poederoyen' was is dus zeker, maar of dat het huis (leen van Gelre) of de heerlijkheid (leen van Altena) betreft, is niet duidelijk. Hoe dan ook is het ongerijmd want in april 1394 blijkt Gerards zoon Jan leenman van Altena te zijn voor het hoge en lage gerecht van Poederoyen, 'zoals zijn voorouders'.⁷²² Hoe valt dan te verklaren dat Arnold tijdelijk heer van Poederoyen was?

⁷¹⁶ Mottoen of mouton, goudstuk geslagen in Brabant 1356-1370.

⁷¹⁷ VWA, C.San, A.B., A 19 U (02-02-1377).

⁷¹⁸ Molhuysen & Nanninga Uitterdyk 1862, 213 (03-05-1379). Arnold was geen 'heer van...'. Hij wordt als ridder genoemd na de ridders die in bezit waren van een heerlijkheid. Dat sluit Arnold van Herlaar heer van Ammersoyen uit.

⁷¹⁹ Van Mieris (ed.) 1753-1756, III, 469 e.v. (13 augustus 1387); Stroobant 1850-1853, 48-52. Oda van Polanen, dochter van Jan van Polanen en Oda van Horne was getrouwd met Hendrik van Montfoort, burggraaf van Montfoort.

⁷²⁰ LAGZ II, 72.

⁷²¹ Kort 1987, 50-51 (??-??- 1394).

⁷²² Kort 1977, 158 (22-04-1394).

3.8.4 Jan van Herlaar (1395-1440), Heer van Poederoyen

Jan van Herlaar, Gerards zoon, presenteerde in 1395 een ‘open brief’ met een testamentachtig karakter.⁷²³ Zijn vader had die akte waarschijnlijk vóór 1393 gezegeld. Gerard zou ‘na sijnen leven my gewijst ende gegeuen’ de burcht met de heerlijkheid, hoog en laag, gelegen te Poederoyen aan Jan overdragen. Jan had zijn vader verzocht diens zegel aan de akte te hangen en beloofde het huis van Poederoyen en de rechten te houden als een Gelders leen zodra hij die mocht ontvangen

heb ick gebeden mijnen vader den here van Poderoyen voirschr., dat hij sijn segell by dat mijne will hangen aen desen apennen brieff [...] dat ick, wannere die voirschr. Borch ende heerlicheit tot Poderoyen hoge ende legem met allen den renten voirschr., an my comen, ontfangen ende halden sall van mijnen genedigen here van Gelre voirschr.

Jan zou niet alles erven; zijn moeder en zijn broer Gerard kregen ook hun deel, in zoverre zij ‘dair mit lantrecht in geerft zijn.’ Op enig moment kreeg Jan Poederoyen daadwerkelijk in zijn bezit, gezien de brief is dat omstreeks 1395-1396 te dateren. In 1440 neemt zijn zoon Martin als erfgenaam het leen over.⁷²⁴

Aan het einde van de 14de eeuw is door het optreden van Arnold van Herlaar als heer van Poederoyen en die merkwaardige ‘open brief’ van Jan van Herlaar allerm minst duidelijk wie welke rechten in Poederoyen bezat, en wanneer.⁷²⁵ Het staat vast dat Poederoyen in de periode 1393-1394 in handen was van Arnold van Herlaar, een broer van Gerard. In eerste instantie lijkt dit een dissonant tussenspel waarbij gedacht kan worden aan onenigheid binnen de familie over heerlijke rechten en het bezit van het huis Poederoyen. Van een dergelijke twist zijn geen sporen te vinden, hoewel de akte van Jan wel wat merkwaardig aandoet. Indien Arnold zich onrechtmatig die titel van heer van Poederoyen had toegeëigend was een reactie van de leenheer niet uitgebleven. Het is onwaarschijnlijk dat Arnold zonder pardon voor twee jaar zijn familie en de rechtmatige eigenaar van Poederoyen uit het huis kon plaatsen zonder dat dat gevolgen had.

Het gegeven dat er geen aanwijzingen voor een familietwist zijn, doet - hoewel de constructie niet algemeen is - het volgende vermoeden: Gerard heeft vooraf weet gehad van een tijdelijke overdracht aan Arnold. Zijn zoon was in of vóór 1393 om niet nader genoemde reden (te jong?) niet in staat het Gelders leen over te nemen. Na het overlijden van Gerard, waarschijnlijk vóór 1393, werd Arnold (tijdelijk) heer van Poederoyen. Voor het zekeren van de erfenis van zijn familie, naast de rechten van zijn zoon Jan staan in de akte ook die van zijn vrouw en zoon Gerard vermeld, had Gerard heer van Poederoyen zijn zegel aan een akte gehangen. Door het zegelen van de ‘open brief’ was voor iedereen aantoonbaar wat de wens van Gerard was. Hij wist daardoor te voorkomen dat de erfenis aan zijn broer of diens kinderen zou komen. Jan bezat een bewijs voor zijn rechten en kon die in 1395 vorderen, een claim die de landsheer van Gelre bevestigde.

In 1396 schreef Albrecht, graaf van Holland, voor een veldtocht tegen de Friezen al zijn leenmannen aan, ook die in Gelre, Brabant en het Sticht. In die tijd waren de bezittingen van Altena, inclusief het leen van het hoge en lage gerecht van Poederoyen, verbeurd aan de Hollandse graaf.⁷²⁶ Daardoor was ook de heer van

⁷²³ Nijhoff (ed.) III. 1839, nr. 205 (16-11-1395). Zie ook, Sloet 1924, nr. 325.

⁷²⁴ Sloet 1924, nr. 325.

⁷²⁵ De gedachte van een ‘seigneurie collective’ zoals Débax (Débax 2012) dat voor beleningen in Frankrijk aantoont, is hier niet uit te sluiten. Echter een dergelijk (tijdelijk) collectief eigendom van heerlijke rechten is als fenomeen in de Nederlanden verder niet bekend. Er zijn voor de situatie in Poederoyen geen concrete aanwijzingen die op een collectief eigendom wijzen.

⁷²⁶ Kort 1985, 175. De heren van Altena verbeurden hun heerlijkheid in de perioden 1368-1369 en 1386-1417 aan de graaf van Holland.

Poederoyen een leenman van de Hollandse graaf. Jan van Herlaar nam aan die veldtocht deel.⁷²⁷ De leenmannen, vooral die buiten Holland, waren er niet zo happig op te verschijnen. Dat Jan in die zin een uitzondering was, werd vermoedelijk bepaald door zijn huwelijk met Margriet van Herwijnen. Dat was doorslaggevend dan het bezit van het leen. Margriet was een dochter van Bruisten van Herwijnen en Elisabeth van Beieren, de dochter van Willem V. Zij verbleef vanwege haar afkomst vaak aan het Hollandse hof. De vrouwe van Poederoyen bevond zich bijvoorbeeld in het gevolg van Albrechts echtgenote toen die in juli 1398 haar man op diens veldtocht tegen Friesland volgde.⁷²⁸ Zij ontving daarvoor overigens een vergoeding. Toen Albrecht haar een som geld betaalde, deed hij dat ‘in maechscaps wille want sy van onsen bloede gecomen is, ende om diensts wille, die sy onser liever gesellinne, vrouwe Margriete van Cleve, gedaen heeft.’⁷²⁹ Door zijn huwelijk verkeerde vermoedelijk ook Jan regelmatig aan het Hollandse grafelijke hof.

Ook het huwelijk van Jan wijst erop dat het rekruteren van partners in eerste instantie dicht bij huis plaats vond. De Herlaars van Poederoyen waren de ‘buren’ van Bruisten van Herwijnen. Bruisten, die tot de Kabeljauwse edelen behoorde en ook door Blois ter dagvaart opgeroepen was,⁷³⁰ was kastelein van het kasteel Loevestein en tevens rentmeester van het Land van Altena en de Woudrichemmerwaard tegenover Poederoyen aan de overzijde van de Maas. Bovendien was hij baljuw van Zierikzee, dijkgraaf van de Grote Waard en rentmeester van Zeeland beoosten Schelde. Een deel van die ambten had hij in pand.⁷³¹ Het was een markante persoonlijkheid die verschillende malen in zijn omgeving gewelddadig optrad. Doordat hij in 1397 (waarschijnlijk) weigerde rekening af te leggen voor zijn rentmeesterschap van ‘Zeeland beoosten Schelde’ en beschuldigd werd van ambtsmisbruik viel hij bij de Hollandse landsheer in ongenade, zijn goederen in Holland en Zeeland werden verbeurd.

Het maatschappelijk vermogen van de heren van Poederoyen

In tegenstelling tot hun verwanten in Ameide en Ammersoyen beperkte het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars van Poederoyen zich vooral tot de eigen heerlijkheid dat als leen gehouden werd, met enkele kleine verspreid gelegen lenen buiten dat gebied. Het sociaal-politiek vermogen beperkte zich ook tot dat gebied. Daarmee deden zij niet onder voor de heren in de omgeving. De Herlaars van Poederoyen behoorden tot een regionaal georiënteerd adelsnetwerk waartoe in het derde kwart van de 14de eeuw de Hornes behoorden en Van Herwijnen in het laatste kwart van de 14de eeuw. Die bezaten de aan Poederoyen grenzende gebieden van Loevestein, Woudrichem en Altena. Die kring bepaalde de huwelijkskandidaten. Het sociaal-cultureel vermogen werd er niet minder om, het bracht de heer van Poederoyen aan het einde van de 14de eeuw in de kringen van het Hollands landsheerlijke hof, zij het niet in de bestuurslaag.

Het optreden van de Herlaars van Poederoyen werd in het derde kwart van de 14de eeuw bepaald aan het hof van Jan van Blois. Niet alleen verbleef de heer van Poederoyen vaak aan dat hof, twee van zijn broers vervulden voor Blois hand-en-span diensten en verbleven vrijwel continue in diens huis of trokken met hem mee in zijn gevolg. De rekeningen van Blois geven van hen een goed beeld van het doen en laten aan diens hof. De hoffuncties werden klaarblijkelijk ingevuld door edelen zonder eigen heerlijkheid, maar ook dat gaf blijkbaar aanzien.

---

⁷²⁷ Janse 1993, 256.

⁷²⁸ Janse 1993, 265.

⁷²⁹ Beelaerts van Blokland 1912, 523.

⁷³⁰ BLO, nr. 50, 1374-1376, f.92v. Zijn eega vertoefde met de vrouwe van Poederoyen ook bij Blois in Schoonhoven (BLO, nr. 50, 1374-1376, f.46v.).

⁷³¹ Van Bavel 1999, 239.

3.9 Johan en zijn nazaten, heren van Empel-Meerwijk (1342-1413)

3.9.1 Johan Coc van Herlaar (1342- <1348), heer van Empel-Meerwijk

In de 14de eeuw verschijnen nazaten van Gerard van Loon en Aleid van Herlaar ook als heren van Empel-Meerwijk, twee afzonderlijke maar bij elkaar behorende gerechten nabij 's-Hertogenbosch. In de literatuur is de verwantschapsband met de Herlaars van Ameide, Ammersoyen of Poederoyen niet of nauwelijks beschreven. Kuys neemt het bezit van deze heerlijkheid in zijn onderzoek niet mee.⁷³² De auteurs die wel over Empel-Meerwijk schrijven, kunnen de herkomst van de Herlaars als heren van Empel-Meerwijk niet verklaren.⁷³³ Groesbeek wijst heel voorzichtig in de richting van Gerard van Loon. Bij Van Dinther stopt de filiatie en erfopvolging van de heren van Meerwijk bij het noemen van Gerard [van Herlaar] in 1355.⁷³⁴ Het tekent de rol van deze familietak al enigszins, de onbekendheid geeft aan dat ze minder prominent aanwezig waren in een adelsnetwerk, adelscoalitie of aan een landsheerlijk hof. De gegevens over deze heren zijn dan ook heel beperkt.

Overeenstemmend met de Herlaars van Ammersoyen en Poederoyen dateren ook van deze Herlaars de eerste bronvermeldingen uit het midden van de 14de eeuw. In 1311 droeg Johan van Meerwijk, heer van Empel-Meerwijk, zijn allodium, de burcht en voorburcht in Meerwijk als *fief de reprise* aan de graaf van Gelre op. Hij ontving het als erfleen terug.⁷³⁵ Telgen van Van Meerwijk duiken in de Brabantse bronnen ook na 1311 regelmatig op, zij waren 'Brabants' georiënteerd. Hoewel de Herlaars als heren van Empel-Meerwijk lenen hielden van de Brabantse hertog staan zij in de 14de-eeuwse Brabantse bronnen slechts sporadisch genoteerd, Van Meerwijk des te meer. Het is opmerkelijk dat in de (omvangrijke) uitgave van Verkooren *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et de pays d'outre-meuse*, die de gehele 14de eeuw en aanvang 15de eeuw bestrijkt, slechts tweemaal de naam Herlaar genoemd staat. Dat is op het moment dat een Jan van Herlaar, overigens geen heer van Empel-Meerwijk maar wel een verwant, in 1398 en in 1400 van de hertog geld ontvangt.⁷³⁶

Vermoedelijk verwierf een Herlaar de heerlijkheid van Empel-Meerwijk in 1342 (De mogelijke reden van de overdracht komt in hoofdstuk 5 aan de orde). Tot die tijd was een Meerwijk er heer en meester, althans, dat kan opgemaakt worden uit een 19de-eeuwse handschrift van C.R. Hermans, stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch. Die nam de tekst van een afschrift van overdracht van de heerlijkheid Empel-Meerwijk in zijn aantekeningen over. De overdracht door Van Meerwijk aan Johan van Herlaar vond aldus het handschrift plaats op 17 april 1342.⁷³⁷ Er is gezien de status van Hermans voor de Brabantse geschiedenis geen reden aan te nemen dat zijn handschrift niet juist is, maar in essentie is er geen concrete bron en is de betrouwbaarheid van de tekst niet te toetsen. Volgens de notitie verscheen Johan van Meerwijk op 17 april

⁷³² Kuys 1980, 377-390.

⁷³³ Van Aart 1990, 61-87; Groesbeek 1966, 83 e.v.

⁷³⁴ Van Dinther 2007, 10.

⁷³⁵ OBNB I, nr. 857 (01-11-1311). Het optreden van Johan van Meerwijk is te traceren in de periode 1300-1311. In het leenboek van Brabant staat genoteerd dat Johan van Meerwijk de lage jurisdictie als leen van Brabant hield (Galesloot (ed.) 1865, 133). Zie ook, OBNB I, nr. 654 (30-11-1303); nr. 676 (16-12-1304); nr. 679 (26-12-1304); nr. 680 (26-12-1304); nr. 691 (25-06-1305); nr. 692 (25-06-1305); nr. 736 20-02-1307); nr. 857 (01-11-1311).

⁷³⁶ Verkooren 1966, nr. 7291(10-06-1398); nr. 7361 (13-01-1400).

⁷³⁷ TBC, KHS B 56, Handschrift Hermans / catalogus Sassen. Het handschrift betreft een verzameling van losse aantekeningen die bewaard worden op de universiteitsbibliotheek van Tilburg (Van de Ven 1994, 434 nr. 495). Dhr. Van Aart was zo vriendelijk mij te wijzen op deze bron. De oorspronkelijke bron, een 'brief' uit het archief van het weeshuis in 's Hertogenbosch is in de inventarissen van de Bossche godshuizen niet meer te traceren.

1342 des woensdags na *Misericordia*, de mis van barmhartigheid 's zondags na Pasen, voor de graaf van Megen om zijn rechten op de heerlijkheid van Empel-Meerwijk over te dragen

tot behoefte eens eersamen mans Heer Johans Schots van Herlaar, Ridder, mitten gerigten hoge en lege en metten giften van der kerken aldaar, met mannen en dienstmannen, vischerien, gemynte end boschen ende niet anders alle sine toebehoord in naten en in droghen haven waar dat sij gelegen sijn en de selve Johan van Meerwijk ende sijne andere van ons en van onse andere die te lene hielt en te houden plagten also dat onsen en ons Heeren s Hertogen manne van Geldere.

De tekst refereert aan de graaf van Megen als leenheer, maar de hertog van Gelre was *overheere* van de heerlijkheid. Jan graaf van Megen (1323-1347) werd verzocht 'Johan den Schot' met de heerlijkheid van Meerwijk en Empel belenen.

De naam Johan 'Schots' van Herlaar doet eigenaardig aan, waarschijnlijk is het een verschrijving van Johan Skocs (Coc) van Herlaar. Die naam staat namelijk genoteerd in het Brabantse leenboek (1312-1352), het zogenaamde *Casselboek*. 'Gerardus de Loen, filius domini Johannis Skocs de Herlaer, decimam de Eimpel et de Merwyc, que sibi successit ex morte paterna. Deleatur.'⁷³⁸ 'Skocks' in de naam verwijst vermoedelijk naar de naam Coc en lijkt een verwijzing voor verwantschap met die familie. In het Brabantse leenboek ontbreekt bij de noteringen een datering, wat het interpreteren van de tekst lastig maakt. Het is uitgesloten dat 'Johan Coc van Herlaar' de vader van Aleids echtgenoot was, ook al lijkt het als zodanig in het leenboek geformuleerd. De voetnoot die door Galeslout aan de notering in het leenboek is toegevoegd is dan ook belangrijk. 'Gerard de Loen y est appele Her Gerard van Meerwyc geheeten van Heerlaer'.⁷³⁹ Met het in acht nemen van die toevoeging is de notering in het leenboek te lezen als, Gerard van Loon, genaamd heer Gerard van Meerwijk van Herlaar zoon van Johan Coc van Herlaar. De naam Van Loon verwijst hier weliswaar naar de naam van de echtgenoot van Aleid maar niet naar de persoon. Het betreft immers de opvolger van Johan (Coc) van Herlaar.

Johan was, zo valt op te maken uit de overdracht van 1342, een eerbare man en een ridder. Die omschrijving past bij een man op leeftijd, niet bij een jongeling. Dat doet gezien de latere gegevens zoals het wapenschild, de naam Van Loon en Van Herlaar vermoeden, dat Johan Coc van Herlaar een zoon was van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon. Het is gezien de verwijzing naar de naam Van Loon niet uit te sluiten dat hij een zoon was van Gerard van Herlaar *primogenitus*, maar die filiatie past niet in de veronderstelde generaties.

3.9.2 Gerard van Herlaar (1348- >1383), heer van Empel-Meerwijk

In 1348 is een Gerard, ridder, heer van Meerwijk.⁷⁴⁰ Zijn achternaam staat niet vermeld. Vermoedelijk is hij de in het leenboek genoemde persoon die van zijn vader Johan Coc van Herlaar de tiende van Empel-Meerwijk erfde, een leen van Brabant. Hij erfde kennelijk ook de heerlijkheid Empel-Meerwijk. De lage jurisdictie was een leen van Brabant, de hoge jurisdictie was een Gelders leen. Van zijn nageslacht zijn er

⁷³⁸ Galeslout (ed.) 1865, 77-78. Zie voor de Brabantse leenboeken, Ermen 1989, deel VI, 1248-1258. Zie ook, Leenders 1977, 10-13. Het z.g. Latijnsboek is een kopie uit de tweede helft van de 14de eeuw van het oudste bewaard gebleven Brabantse leenregister, de 'oude boke', het z.g. *Casselboek*, dat aanvangt in 1312 en doorloopt tot ca 1352. Het door Galeslout uitgegeven boek betreft niet het oudste leenboek, wat vaak verondersteld wordt, maar een verzameling in het Latijn overgeschreven beleningen uit verschillende leenboeken. Alle inschrijvingen van het *Casselboek* zijn erin overgenomen.

⁷³⁹ Galeslout (ed.) 1865, 77-78, noot.

⁷⁴⁰ Van Oudenhoven 1743, 230 (27-12-1348). 'Gerrit, ridder, heer van Merwyck'.

alleen verwijzingen naar een zoon genaamd Jan. Gerard had een broer, ook genaamd Jan, die vermoedelijk heer van Heul (bij Lopik) werd.

De heer van Meerwijk, Gerard, was een van de Brabantse edellieden die zich in 1355 committeerden aan het verdrag van Leuven. In dat verdrag werd de erfopvolging voor de Brabantse hertogszetel vastgelegd.⁷⁴¹ In 1355 stierf hertog Jan van Brabant en verwierf Wenceslaus van Luxemburg (1355-1383) door zijn huwelijk met Johanna, de oudste dochter van Jan, de titel van hertog van Brabant. In Gelre woedde op dat moment de eerste Gelderse oorlog, de successiestrijd tussen de broers Eduard en Reinald van Gelre. Reinald was met Maria van Brabant, een zuster van Johanna, getrouwd. Wenceslaus probeerde zijn zwager weliswaar militair te steunen maar kon diens opsluiting niet voorkomen of beëindigen. Gewapende botsingen, raids, tussen manschappen van Eduard van Gelre en de hertog van Brabant bleven daardoor niet uit. In 1366 viel Wenceslaus met een leger de Bommelerwaard binnen en nam de stad Zaltbommel in. Het bezit van de stad was voor hem slechts van korte duur want Eduard van Gelre heroverde de stad. De schermutselingen over en weer duurden voort tot 1368.⁷⁴²

Gerard stond in die strijd aan de zijde van Eduard, de hertog van Gelre, zijn leenheer. Van hem hield Gerard het huis en de hoge jurisdictie van Empel-Meerwijk. Diens steun bleef echter niet zonder consequenties. Empel-Meerwijk was weliswaar een Gelders leen, maar de heerlijkheid ligt op de zuidelijke oever van de Maas oftewel de 'Brabantse' zijde. Dat was voor de hertog, die in de jaren dertig van de 14de eeuw van de Maas een grensrivier wist te maken, zonder twijfel een doorn in het oog. Op instigatie van Wenceslaus namen mannen van Jan van Redelgem het huis Meerwijk in.⁷⁴³ Gegeven de periode van de gewapende strijd is de bezetting te dateren tussen februari 1366 en oktober 1368.⁷⁴⁴ Eduard van Gelre deed in een brief aan de Hollandse ruwaard Albrecht zijn beklag over het optreden van de Brabantse hertog. Bij het uiten van zijn grieven over Wenceslaus verwees hij ook naar de situatie omtrent Empel-Meerwijk. Zo stelde hij dat de hertog van Brabant ten onrechte de hoge justitie tot de zijne meende, 'de l' exercice de la haute justice à Meerwijk et à Empel par le duc de Brabant au détriment du duc de Gueldre.' Bovendien had de hertog van Brabant valselijk het huis Meerwijk opgeëist. Verkooren vatte een en ander als volgt samen

de l' occupation de la maison de Meerwijk par Jean de Releghem vassal du Brabant, nonobstant la sentence que la chevalier Jean de Meerwijk dit avoir été rendue par le duc Wenceslad et suivant laquelle celui-ci avait reconnu que la maison de Meerwijk appartient au duc de Gueldre.⁷⁴⁵

De reden voor het bezetten van het huis noemt de hertog van Gelre daarbij niet, maar een strafexpeditie van de Brabantse hertog tegen een Gelders georiënteerde leenman ligt voor de hand. Daarbij zal de onenigheid tussen de Gelderse hertog en de Brabantse landsheer over de hoge en lage jurisdictie van Empel-Meerwijk ook van invloed zijn geweest.

In 1368 was de strijd geluwd, waarna de heer van Empel-Meerwijk zijn goederen terugkreeg. Dat volgt uit het gegeven dat in het jaar daaropvolgend, 1369, vrouwe Margriet van Redelgem rechten en goederen in Empel-Meerwijk claimde waarbij ze verwees naar aanspraken 'gelijk die voertijds Heer Geert van Herlaer, riddere, te houden placht.'⁷⁴⁶ Helaas geeft de claim niet weer welke rechten Gerard van Herlaer eertijds had, die staan niet genoteerd. Gezien de inname van het huis is het meest waarschijnlijk dat die rechten en

⁷⁴¹ Verkooren 1911, II, nr. 839 (17-05-1355).

⁷⁴² Kuijer 2000, 88; Boffa 2004, 15-17.

⁷⁴³ Redelghem ook geschreven als Releghem of Relegem. Jan van Releghem was tussen 1366-1371 Amman (opperrechter) van Brussel.

⁷⁴⁴ Zie voor deze data, Boffa 2004, 15-17.

⁷⁴⁵ Verkooren 1912, nr. 2622 (10-10-1368).

⁷⁴⁶ Wauters 1855-1857, II, 6487-339-11 (05-09-1369).

goederen de jurisdictie van Empel-Meerwijk en het huis betroffen. Haar aanspraken verwijzen wel naar een Gerard van *Herlaar* in Empel-Meerwijk. Het is de eerste concrete vermelding van die naam met betrekking tot de heerlijkheid. Van Gerard resten verder slechts enkele losse berichten. In 1374 hield een ‘messire Gerard van Meerwijk, dit de Herlaar’ het *Vroenhuis* (vroonhuis) en de tienden van Empel-Meerwijk als leen van de hertog van Brabant. Het vroonhuis betreft dus niet het kasteel, dat was door Van Meerwijk in 1311 immers opgedragen aan de landsheer van Gelre. In 1304 wordt voor het eerst gewag gemaakt van het vroonhuis.⁷⁴⁷ Het vroonhuis verwijst naar een oude domeinstructuur, wat gezien de archeologische vondsten uit de Romeinse tijd niet vreemd is.⁷⁴⁸ Gerard van Herlaar bevestigde in 1377 een kwijtschelding van een last op enkele percelen land voor het in 1371 gestichte kruisherenklooster Sint-Agatha in Cuijk.⁷⁴⁹ Hij staat ook vermeld als edelman in het protocol van de schepenbank van ’s-Hertogenbosch (1383). Het jaartal van Gerards overlijden is te dateren in de periode na 1383 - vóór 1396. In 1396 staat zijn zoon Jan als heer van Empel-Meerwijk in de bronnen vermeld.

Uit een vermelding in het leenboek van Vianen betreffende het dagelijks gerecht van Delwijnen blijkt dat Gerard een broer had, genaamd Jan. ‘heer Gerard, heer van Meerwijk, en heer Jan van Herlaar, diens broer’ hielden dat gerecht op enig moment van Ameide.⁷⁵⁰ Jan bezat weliswaar het gerecht van Delwijnen maar was vermoedelijk woonachtig in het huis Ter Heul (bij Lopik). Daar zijn echter geen directe aanwijzingen voor te vinden.⁷⁵¹ Wel is het zo dat in het derde kwart van de 14de eeuw een Jan van Herlaar verschijnt die met Agnes van Oosterwijk was getrouwd. Aangezien de naam Jan van Herlaar dan alleen bekend is van de broer van Gerard, heer van Empel-Meerwijk, wordt hier aangenomen dat het dezelfde persoon betreft. Niet Jan, maar zijn echtgenote Agnes verwierf het huis ter Heul. In 1338 bezat haar vader Koen van Oosterwijk het huis Ter Heul als een ‘open huis’ van Jan van Beaumont, (1308-1356),⁷⁵² wiens nalatenschap in Holland in 1356 aan zijn kleinzoon Jan van Blois toekwam. Al in 1338 bepaalde Koen van Oosterwijk dat het leen zou overgaan op zijn dochter Agnes. Tussen 1338 en 1382 zijn er geen berichten over Ter Heul. In 1382 staat het huis genoteerd als een lijftocht (levenslang vruchtgebruik) van een Jan van Herlaar, getrouwd met Agnes (van Oosterwijk). De naam Jan van Herlaar staat ook vermeld in de rekeningen van Blois over de jaren zestig van de 14de eeuw,⁷⁵³ maar niet als ‘heer van’. De vermelding betreft dus niet de heer van Ameide. Evenmin wordt in de rekeningen gewag gemaakt van verwantschap met de heren van Ameide, Ammersoyen of Poederoyen. Hij verkeerde wel enkele malen gelijktijdig met Koen van Oosterwijk aan het hof van Jan van Blois.⁷⁵⁴ Het is dan weliswaar niet zo’n vreemde gedachte dat de naam ‘Jan van Herlaar’ mogelijk diens schoonzoon betreft, maar dat is daarmee niet bewezen.

⁷⁴⁷ OBNB I, inv. nr. 676 (6-12-1304). ‘in villa de Empel in domo quadam dicta Vroenhuis’.

⁷⁴⁸ Van den Broek 2005, 670-671.

⁷⁴⁹ BHIC, toegang 368, inv. nr. 1061.

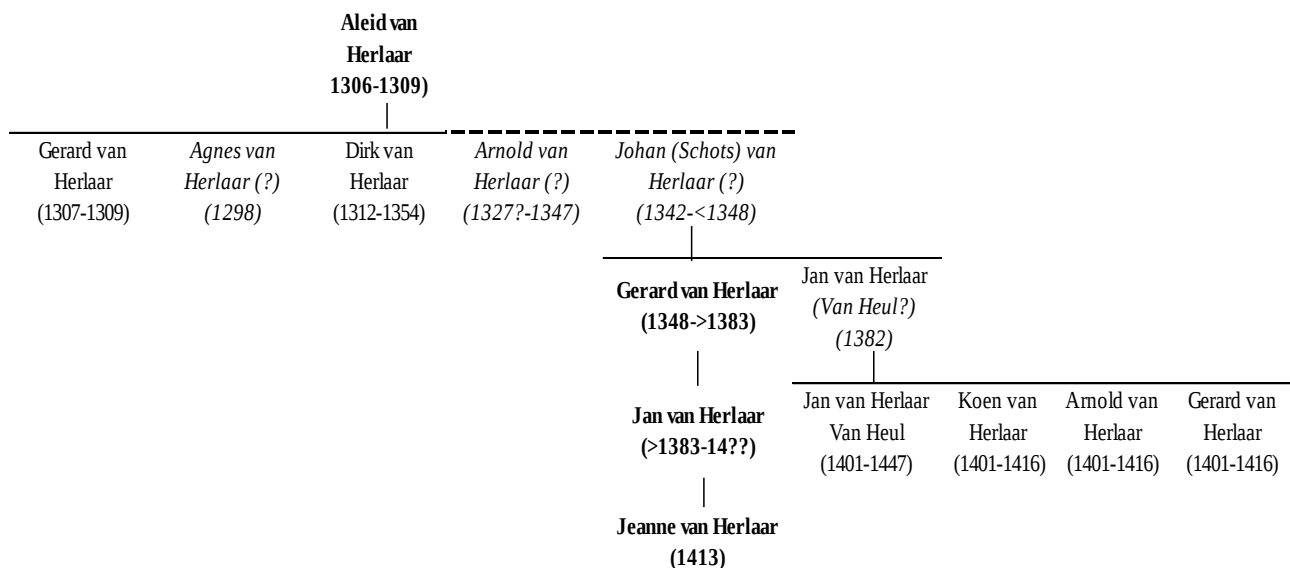
⁷⁵⁰ Kort 1985b, 424. Het is niet zeker of zij tegelijkertijd die rechten hielden (coseigneurie).

⁷⁵¹ Noordam verwijst voor de verwantschapsband tussen Jan van Herlaar Ter Heul en de Herlaars uit Meerwijk naar een artikel van M.G. Wildeman in de Nederlandse Leeuw van 1896 (Noordam 1995, 249). Echter in dat artikel wordt opmerkelijk genoeg niet naar de band met Meerwijk verwezen noch wordt dat genoemd.

⁷⁵² Kort 1985d, 506-507.

⁷⁵³ BLO, nr. 92, 1363-1364, f.11v.

⁷⁵⁴ BLO, nr. 38, 1361-1362, f.65; BLO, nr. 38, 1361-1362, f.20v.

Afb. 22: Gen. schema filiatie Aleid van Herlaar-Jenne van Herlaar (Empel - Meerwijk)

Het bezit van Jan van Herlaar en Agnes beperkte zich niet alleen tot Ter Heul, zij bezaten ook enige percelen bouwland in Ammersoyen en in het land van Arkel.⁷⁵⁵ Hun nazaten, Koen, Jan, Arnold en Gerard, genaamd Van Herlaar (van der Heul), waren nauw betrokken bij de Arkelse oorlog.⁷⁵⁶ Aanvankelijk (1401) steunden zij de heer van Arkel, maar later kozen de gebroeders de zijde van de Hollandse graaf. Die vergoedde Jan van Herlaar van der Heul, de kleinzoon van Koen van Oosterwijk, voor de verwoesting van zijn huis Ter Heul. Hij kreeg in 1407 de hoge heerlijkheid en het huis Oosterwijk nabij Leerdam en Kedichem als een Arkels leen. De gevolgen van de Arkelse oorlog ijlden voor de gebroeders Van Herlaar na tot 1416.⁷⁵⁷

3.9.3 Jan van Herlaar (>1383-<1413), heer van Empel-Meerwijk

Gerards zoon en opvolger als heer van Empel-Meerwijk, Jan, was getrouwd met Agnes de Rover. Zij was een dochter van een bekende patriciërsfamilie in Den Bosch. Jans (beperkte) rol in het bovenlokale is vergelijkbaar met die van zijn vader. De enkele *ad-hoc* vermeldingen zijn te summier om er enige conclusies aan te kunnen verbinden. In 1396 is hij betrokken bij een goederentransactie van zijn schoonvader nabij Den Bosch.⁷⁵⁸ Hij nam ook deel aan een dagvaart van Holland.⁷⁵⁹ Hij bezat dus een Hollands leen, mogelijk was dat, zie hierna, bezit in Muilkerk. Het bezit Empel-Meerwijk ging door het huwelijk van Jans dochter Jeanne in 1413 in ‘vreemde’ handen over. Jeanne was getrouwd met Willem van Gent, een telg van een Bossche patriciërsfamilie.⁷⁶⁰ Het is echter een te voorbarige conclusie te zeggen dat Jeanne een erfdochter was. Er zijn in het laatste kwart van de 14de eeuw en eerste kwart van de 15de eeuw verschillende berichten, voornamelijk in leenregisters, van een Jan van Herlaar. De vele vermeldingen van die naam, waarvan het

⁷⁵⁵ Kort 1984a, 275, 280.

⁷⁵⁶ Waale 1990, 119 e.v.

⁷⁵⁷ Noordam 1995, 249.

⁷⁵⁸ Kappelhof 1981, nr. 1197 (27-07-1396).

⁷⁵⁹ Prevenier & Smit (eds.) 1991, 201.

⁷⁶⁰ Verkooren 1976, nr. 9151 (25-12-1413).

zeker is dat het verschillende personen betreft, zijn in de bronnen zo divers dat niet te bepalen is welke personen het betreft. De noteringen bieden onvoldoende informatie om die 'Jannen' te plaatsen in een genealogisch kader. Wel kan op basis van die noteringen iets gezegd worden over de Herlaars als 'heren van Dussen'. Mogelijk betreft dat het nageslacht van een zoon van Jan van Herlaar, heer van Empel-Meerwijk. Er zijn echter geen directe vermeldingen in bronnen die dat aantonen.

Volgens Donkersloot trouwde een Jan van Herlaar, ridder van Meerwijk, met 'Jenne van de Merwede' en verwierf daarmee het huis van Dussen, gelegen in Holland.⁷⁶¹ Het eerste, Van Herlaar 'ridder van Meerwijk' is zonder bronvermelding niet te controleren, het laatste is zeker niet juist. In de 14de eeuw was het *huis* Dussen in handen van telgen van Van der Dussen.⁷⁶² Waar schuilt dat misverstand dan? In het repertorium op de lenen van de Merwede is een notering opgenomen van een Jan van Herlaar die het ambacht en de tienden van Muilkerk en alles wat de ambachtsheerlijkheid toebehoorde bezat. Muilkerk lag aan de Duse. Uit die notitie blijkt ook dat Jan van Herlaar getrouwd was met Jan(ne) van Merwede.⁷⁶³ Het nageslacht van Jan van Herlaar en Janne van de Merwede bleef tot aan het jaar 1600 bezitter van Muilkerk. Mogelijk doelt Donkersloot daar op. Verwantschap met de heer van Empel-Meerwijk wordt al snel geopperd en is mogelijk, maar concrete 14de-eeuwse bronnen die dat staven ontbreken.

Het maatschappelijk vermogen van de heren van Empel-Meerwijk

Dat de Herlaars van Empel-Meerwijk nazaten waren van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon staat wel vast. Dat valt ten eerste op te maken uit het gebruik van de voornamen en de achternaam van de verschillende telgen. Zelfs de verwijzing naar Van Loon is hier, in tegenstelling tot bij de verwanten in Ammersoyen en Poederoyen, in de naamgeving aanwezig. Hoewel het wapenbeeld van de heerlijkheid Empel-Meerwijk bestaat uit drie afgerukte leeuwenkoppen wat ook wijst op verwantschap, moet opgemerkt worden dat de afbeelding van latere datum is (afb. 23). Het wapen verwijst ondubbelzinnig naar Gerard van Loon, niet naar Herlaar. Van de Herlaars van Empel-Meerwijk zijn helaas geen zegels bekend en in de bronnen staat nergens een verwijzing naar de heren van Ameide, Ammersoyen of Poederoyen. Wat de heren van Empel-Meerwijk wel gemeen hebben met de verwanten in Ammersoyen en Poederoyen is de 'plotselinge' opkomst in het midden van de 14de eeuw, waarover in hoofdstuk 5 meer.

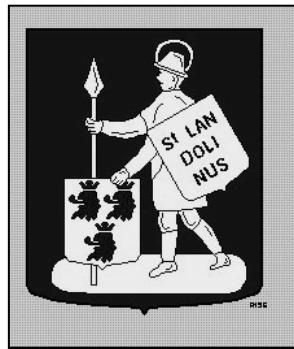
Het sociaal-economisch vermogen van deze Herlaars beperkte zich tot het huis en de heerlijke rechten van Empel-Meerwijk. Het huis en de hoge jurisdictie waren Gelderse lenen, de lage jurisdictie was een leen van Brabant. Daarnaast bezaten zij nog enkele kleine lenen in Ammersoyen en Delwijnen. De leenheer van dat bezit was de heer van Ameide. Dat zal geen toeval zijn maar het is geen concrete verwijzing van verwantschap. De gegevens over het sociaal-politiek en sociaal-cultureel vermogen zijn eveneens heel beperkt. Waarschijnlijk onderhielden ook zij zoals hun neven in de jaren zestig/zeventig van de 14de eeuw goede contacten met Blois, maar ook dat staat niet voor 100% vast. De nazaten huwden zonen en dochters van patriciërs uit het nabijgelegen 's-Hertogenbosch. De Herlaars uit Empel-Meerwijk traden niet op in het gevolg van de Brabantse landsheer noch in dat van Gelderse landsheer. Daaruit valt te concluderen dat zij hun diensten strikt beperkten tot die welke volgden uit de reguliere rechtsverhoudingen tussen leenheer en leenman. Het gegeven dat de Gelderse landsheer en de Brabantse hertog elkaar het bezit van Empel-Meerwijk betwistten, zal daarop van invloed zijn geweest. Van aansluiting bij een adelscoalitie of adelsnetwerk is niets bekend.

---

⁷⁶¹ Donkersloot 1940, 93-94.

⁷⁶² Van der Aalst 2003, 41 e.v.

⁷⁶³ Kort 1978, 10 (24-02-1412).

Afb. 23: Gestileerde weergave van het wapenschild van de gemeente Empel

(Bron: <http://www.ngw.nl/nl.htm>)

3.10 Samenvatting

De beschreven geschiedenis van de heren en vrouwen van Herlaar in het Midden-Nederlandse rivierengebied is die van edelen, *nobiles*, met contacten in de hoogste (grafelijke en hertogelijke) kringen. Al in de 11de eeuw bezaten zij aanzien en status, oftewel maatschappelijk vermogen. De macht die zij bezaten was niet verkregen als gunst van een landsheer, het berustte op vroeg eigen bezit. Tot in de 14de eeuw verwezen zowel de mannelijke als de vrouwelijke erven van de Herlaars bij een overdracht van erfelijk bezit naar het voorgeslacht. Alle nazaten hielden vast aan de afkomst, de *lineage*, door het handhaven van de naam (van) Herlaar, ook toen de oorspronkelijke machtsbasis verdwenen was. Pas laat in de 14de eeuw voegde een enkele nazaat ook de naam van het bezit toe.

De wijze waarop de nazaten de naam, de voornamen en het wapenschild van de Herlaars hanteerden wijst op een sterk familiebewustzijn. Dat is opmerkelijk aangezien de kernbezittingen van Herlaar op twee momenten via de vrouwelijke lijn strikt genomen in handen van andere geslachten komen. Aan het begin van de 13de eeuw gaf Petronella, vrouwe van Herlaar de naam en het patrimoniale bezit Herlaar door aan haar kinderen. Een eeuw later vererfde de naam en het bezit via Aleid van Herlaar. Het feit dat de nazaten zich Herlaar vernoemen is dus bijzonder want zij waren van het oorspronkelijk geslacht met die naam verwijderd.

Deze studie maakt aannemelijk dat de heren van Ameide, Ammersoyen, Poederoyen en Empel-Meerwijk in de 14de eeuw nazaten waren van één ouderpaar, namelijk van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon. Het is opvallend dat hoewel zij in elkaars nabijheid in het grensgebied van Gelre en Brabant verschillende hoge heerlijkheden en machtige huizen bezaten, en hun nazaten aan het hof van Jan van Blois verbleven, er geen enkele aanwijzing is van gezamenlijk optreden of het nastreven van een familie gebonden doel.

Feitelijk is het hoogtepunt van politiek-militaire macht van de Herlaars van zeer korte duur, namelijk tussen 1345 en 1358, en beperkt dat zich tot slechts enkele telgen, namelijk tot de Herlaars van Ameide. De heren van Ameide en Ammersoyen behoren tot de top van de maatschappij, hun sociaal-politiek vermogen reikte tot aan het landsheerlijk hof van Holland en Gelre. Dat kan van de Herlaars van Poederoyen en Empel-Meerwijk niet gezegd worden. Hoewel het sociaal-cultureel vermogen van de Herlaars in Poederoyen hen ook aan het Hollandse hof bracht hadden zij daar geen invloed op de politieke macht. Het maatschappelijk vermogen van de heren van Poederoyen en van Empel-Meerwijk was in vergelijking met hun verwanten in Ameide en Ammersoyen geringer. Zij hadden daardoor niet de status en het aanzien van de Herlaars uit Ameide en Ammerzoden.

Wat de nazaten in de 14de eeuw wel gemeen hadden was de band met Jan van Blois in de periode ca. 1360-1376. De rekeningen van Blois tonen dat de Herlaars van Ameide en Ammerzoden verschillende malen gezamenlijk met hun (achter)neven uit Poederoyen aan het hof van Jan van Blois verbleven. Vermoedelijk verbleven ook hun verwanten uit Empel-Meerwijk in diens gevolg. Na de wijziging in het landsheerlijk bestuur van Holland bouwden de heer van Ameide, die van Ammersoyen en Poederoyen een hechte band met hem op.

In de 14de eeuw kenmerkt de landsheerlijke geschiedenis van Brabant, Gelre en Holland zich door interne strijd om de grafelijke of hertogelijke macht. De twisten om de landsheerlijke machtszetel en die van edelen wier macht in het gedrang kwam, resulteerden in partijen en adelscoalities met eigen voormannen. De heren van Ameide en Ammersoyen kozen partij in zowel de Hollandse als de Gelderse strijd. Mogelijk speelde verwantschap voor het toetreden tot een partij of coalitie een rol. In elk geval blijken er in de partijen en adelsnetwerken meervoudige lijnen van verwantschap te bestaan. Maar meer dan dat moet er voor de deelnemers, hoe verscheiden ook, wat ‘te halen’ zijn geweest. Zij liepen in de coalitie immers een groot risico. De *profit* is helaas niet te achterhalen. De heren van Poederoyen en Empel-Meerwijk profileerden zich in dat opzicht niet. Waarschijnlijk bezaten zij daartoe niet de middelen. Voor het toetreden tot een adelscoalitie en om daar enige invloed te hebben was een groot sociaal-economisch vermogen waarschijnlijk doorslaggevend. In dat opzicht staken de Herlaars van Ameide en Ammersoyen als eerste erfgenamen ver boven hun verwanten uit. Al is dat in dit hoofdstuk nog slechts bescheiden aan de orde gekomen, de heren van Poederoyen en Empel-Meerwijk waren in dat opzicht de mindere.

De Herlaars van Ameide, Ammersoyen, Poederoyen en Empel-Meerwijk zijn geografisch gezien te scharen onder de ‘grensadel’ of *borderlords*, maar zij voldoen niet aan het beeld dat eerder van die groep geschetst is. De heren van Poederoyen en Empel-Meerwijk kozen geen partij, noch in de interne twisten noch bij de twisten tussen de landsheren onderling. De Herlaars van Ameide en Ammersoyen deden dat wel. Die keuze was niet benauwend want de landsheerlijke partijen vormden geen belemmeringen voor het rekruteren van huwelijkspartners voor de kinderen.

Daar waar bij het volgen van een partij door de Herlaars ver van huis gevochten werd, was bij de keuze van de partner de regionale nabijheid doorslaggevend, ook als dat een dame of heer uit ‘het andere kamp’ betrof. Daar zit wel een teer punt, het sociaal-cultureel vermogen is moeilijk te bepalen want de gegevens over de partners zijn erg schaars. Pas in de late 13de eeuw is daar enig zicht op. Aleid van Herlaar trouwde met Gerard van Loon. Over Van Loon is hier uitvoerig geschreven, hij behoorde vermoedelijk tot de regionale aristocratie. Zowel de mannelijke als de vrouwelijke partners van de nazaten behoorden tot de adel. Hun zoon Dirk trouwde met Heilwich van Arkel, een adellijke dame. De vrouwelijke partners van de nakomelingen behoorden eveneens tot die groep: Agnes Bokel, Maria van Asperen, Beatrix van der Dussen, Johanna van Renesse, Margriet van Herwijnen, Agnes van Oosterwijk. De eerst bekende mannelijke partner is Gijsbrecht van Rosenberg, die was getrouwd met Aleid, een dochter van Dirk, heer van Ameide. Bepaald uitzonderlijk is het dubbelhuwelijk van de dochters van Jan van Herlaar met de zonen van de heer van Vianen. Heilwich van Herlaar, de dochter van Arnold heer van Ammersoyen trouwde met Arnold van Heumen, en Aleid, een dochter van de heer van Poederoyen, met Jan van Polanen. De namen getuigen van contacten op hoog niveau en van de omgang met deze adellijke groep, maar meer dan het gesloten huwelijk is er over de relaties niet bekend. Wat de Herlaars voor de huwelijken van hun maatschappelijk vermogen inbrachten is niet te zeggen, zomin als bekend is wat die huwelijken hen opleverden aan sociaal-politiek of sociaal-economisch vermogen.

